

7182

281 (09)

U-38

ԳԱԽԱԶԱՆ ԱԳԻՐԷ

ԱԹՈՂԻԿՈՍԱՑ ԱՂԹԱՄԱՐԱՅ

ՊԼՏՄԵԿԸՆ ՈՒՍՈՒՄՆԸՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

ԳՐԵՑ

Հ. ՆԵՐՍԷՍ Կ. ԱԿՈՆԵԱՆ

ՄԻՍԻԹ. ՈՒՍՏԷՆ

СЕДЕОМ
ни Нау
СР

232

4 1 6 2 2 2

ՄԻԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1920

281 (09)

4-38

13042

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

- ԺԱ. Խաչատրեան Գր., Հայ Արշակունիքի ըստ
Մովս. Խորենացու, կամ նոր ուսումնասիրու-
թիւններ Մովս. Խորենացու մասին: Թրգմ. Ար-
սէն Ս. Սիմոնեանց: 1906: Էջ Ը+124: Փր. 1.50
- ԺԲ. Պեղեդուրմէն Զ., Հայերէն եւ դրացի լեզուները
Թրգմ. Զ. Թ. Կէտիկեան: 1907: Էջ ԺԱ+257
Փր. 5.-
- ԺԳ. Հիւրբէրեան Զ., Հին Հայոց տեղւոյ անունները
Թրգմ. Զ. Բ. Պիլեզիկեան: 1907: Էջ ԺԶ+443
Փր. 7.-
- ԺԴ. Պեղեդուրմէն Զ., Հին հայերէնի ցուցական դերանուն-
ները: Թրգմ. Զ. Բ. Տաշեան: 1907: Էջ Է+90
Փր. 2.-
- ԺԵ. Գալիւքեան Զ. Գ. Վ., Կենսագրութիւն
Սարգիս Արքեպիսկոպոսի Սարաֆեան եւ ժամա-
նակին հայ կաթողիկոսայր: 1908: Էջ ԺԳ+433: Փր. 5.-
- ԺԶ. Ամառեան Զ., Հայերէն նոր բառեր նորագիտ
Մնացորդաց գրոց մէջ: 1908: Էջ 38: Փր. — 60
- ԺԷ. Կիւրաքեան Բ. Ժ. Վ., Եղիշէ, բնական ու-
սումնասիրութիւն: 1909: Էջ ԻԸ+458: Փր. 7.-
- ԺԸ. Ալիսեան Զ. Ն., Տիմոթէոս Կուղ հայ մա-
տենագրութեան մէջ: Էջ 1—60:
- ԺԹ. Ամառեան Զ., Հայերէն նոր բառեր Տիմոթէոս
Կուղի Հակածառութեան մէջ: 1909: Էջ 16—106.
Փր. 1.50
- ԺԺ. Ալիսեան Զ. Ն., Զարարիա Եւ. Գնունեաց
եւ իւր տաղերը: 1909: Էջ ԺԲ+87: Փր. 1.-
- Կ. Ալիսեան Զ. Ն., Կիրիոն Կաթողիկոս վրաց.
1910: Էջ ԻԸ+315: Փր. 5.-
- ԿԱ. Մեմեւիշեան Զ. Գ. Ժ. Վ., Հայերէն լեզուի
ուղղագրութեան խնդիրը: 1910: Էջ 73: Փր. 1.-
- ԿԲ. Գիւրգէն Կ. Կ., Բիւզանդիոն եւ Գարսիաստան
եւ անոնց դիւանագիտական եւ ազգային-իրաւա-
կան յարաբերութիւնները Յուստինիանոս ժամա-
նակ: Թրգմ. Զ. Զ. Համբարեան: 1911: Էջ Ը+162:
Փր. 2.50

ԳԱԻԱԶԱՆԱԳԻՐԸ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԸՑ ԱՂԹԱՄԱՐԱՅ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

ԶԶ.

ԳԱԽԱԶԱՆԱԳԻՐՔ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՅ ԱՂԹԱՄԱՐԱՅ

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1920.

37-Ա

1508

281(09)

Ա-38

ԳԱԽԱԶԱՆԱԳԻՐՔ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՅ ԱՂԹԱՄԱՐԱՅ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

ԳՐԵՑ

Հ. ՆԵՐՍԵՍ Վ. ԱԿԻՆԵԱՆ

ՄԽԻԹ. ՈՒՄՏԷՆ

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1920.

05.02.2013

7182

05.02.2013

Հ. ԳՐԻԳՈՐԻՍ Ժ. Վ. ԳԱԼԷՄՔԵԱՐԵԱՆԻ

ԱՆՄԱՀ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

(† 20 ՄԱՅԻՍ 1917)

Ի ՆՅԱՆԱԿ ՄԵԾԱՐԱՆԱՅ

ԿԸ ՆՈՒԻՐԷ

ՀԵԶԻՆԱԳԸ

57051-66

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Աղթամարայ բանաստեղծ կաթողիկոսին կենսագրութեան համար նիւթեր հաւաքած ժամանակ տեսայ ծեղփի տակ մեծ թուով հում նիւթեր, որոնք կը վերաբերէին Աղթամարայ Կաթողիկոսարանին այնպէս մոլթ մնացած պատմութեան: Անոնք կը խոստումային լուսաւորել մանաւանդ կաթողիկոսներու յաջորդութեան խնդիրն որոշ թուականներով: Ասկէ քաջաւերուեցայ ծեղնարկել հինաւորեց կաթողիկոսարանիս պատմութեան սկզբնաւորութենէն մինչեւ դադարումը: Քննութիւնս յընթացս ցուցուց թէ աւելի դիւրին էր ծշղել առաջին հինգ դարուց կաթողիկոսական յաջորդութիւնը քան նորագոյն շրջանն՝ սկսեալ ԺԵ դարէն: յիշատակարանը աւելի առատ էին նագոյն շրջանին համար: Այս պատճառաւ ալ կարելի եղաւ 1113 էն՝ յատկապէս 1270 էն մինչեւ 1600 ծշղել յաջորդութիւնը որոշ կամ գոնէ մերձաւոր թուականներով. կատարեալ անորոշութեան մէջ գտայ ինք զինքս ԺԶ դարու առաջին տասնեակէն մինչեւ ԺԹ դարու առաջին յիսնեակը: Որչափ ալ ցաւալի է աշխատութեանս այս մասին թերակատարութիւնս, սակայն եւ այնպէս բաւականութիւն կը համարեմ ինծի համար խոստովանութիւնս, թէ մատչելի աղբիւրներն ըստ կարի խնամով նկատի առած եմ մանրագնին քննութեամբ: Պակասն պիտի լրացնէ ժամանակը. եւ յուսով եմ թէ աշխատութեանս հիման վրայ կարելի պիտի ըլլայ ասիկա ապագային: Ծնորդահաւաքութեամբ պիտի ընդունինք ամէն ղիտողութիւն, որ կոչուած է լուսաւորել մեր աշխատութեան՝ որ եւ իցէ մէկ կէտը:

՝ Նախնաքար մասս առ մաս լոյս տեսաւ Համդէս Ամսօրեայ ուսումնասիրթին մէջ. 1916, էջ 135-148. 1917/18, էջ 33-64. 19 9, էջ 54-78. եւ 1920, էջ 22-

Եթէ հանգամանքներն ներեն, բաղձանքս է այս ոճով ըննութեան առնուլ նաեւ Սոյո, Էջմիածնի, Գաւ-
ձաւարի կաթողիկոսութեանց, Կ. Պոլսոյ եւ Երու-
սաղէմի պատրիարքութեանց, ինչպէս նաեւ Հայաս-
տանի եպիսկոպոսարարաններու յաջորդութիւնք կամ
գաւազանագրքերն, որոնց ծղարտումս մեծ դիւրութիւն
պիտի ընծայէ պատմական եւ հնագրական ուսումնասի-
րութեանց: Առատ նիւթ ունիմ պատրաստի ձեռքիս տակ:

Թերեւս ըննութեանս եղանակն մասնաւորապէս
յիշատակարանաց մի առ մի յառաջընթացութիւնները
տալտուել պատճառեն ընթերցողաց, բայց իմ համո-
զումս է թէ ժամանակագրական ուսումնասիրութեանց
մէջ միակ եղանակն է թուականներն համոզիչ կերպով
անգամ մ'ընդ միշտ ծղարտելու համար ըննութիւնն
յննուլ քացարձակապէս ժամանակակից վկաներու վրայ,
որ նն յիշատակագիրք: Հայոց պատմութեան վերջին
դարերուն համար չունինք ձեռքի տակ ուրիշ լաւագոյն
պատմագիրքներ կամ աղբիւրներ:

Յայտնի է թէ ծրագրած աշխատութիւններուս
մեծապէս պիտի նպաստեն Ձեռագրաց յիշատակարան-
ներն եւ այլ վաւերագիրքեր: Եթէ բանասէր բարեկամ-
ներ, որոնք գիտեն այսպիսի աշխատութիւն մը գնա-
հատել, ձեռնտու ըլլան ինծի առ այս՝ ծանօթացնելով
յիշատակարաններ եւ նման վաւերագիրքներ, կամ առա-
քելով եպիսկոպոսարաններու յաջորդութեանց ցանկեր,
մեծ կատարելութեամբ պիտի օժտուին աշխատութիւնքս
միայն ի նպաստ տոհմային բանասիրութեան: Եւ ես
օգտուելով տեղէս հրապարակաւ դիմում կ'ընեմ բա-
նասէր բարեկամներու հայթայթել ինձ ալմաստագրու-
թիւններ, տեղեկութիւններ եւ յիշատակարաններ
հայերէն Ձեռագիրքներ, որոնք կը գտնուին հաւաք-
մանց մէջ կամ անհատականաց քով:

38, 111-124, 172-188: Արտատպութեանս առաջին
մասն փոփոխուած է ինչ ինչ յաւելուածներով:

2 Բաղձալի եւ յատկապէս Հայերէն Ձեռագիր-
ներու բովանդակութիւնք (խորագրով եւ սկզբնաւո-
րութեամբ մէն մի ենթակաց հատուածներու) եւ յիշա-
տակարաններ. որոնք պիտի նպաստեն ինծի նաեւ
իբրեւ աղբիւր Միջնադարեան Հայոց Մատմագրու-
թեան պատմութեան մը յօրինման, որ կը զբաղցնէ
զիս տարիներէ ի վեր:

Իցիւ այսպիսի ձեռն ի ձեռն աշխատակցութեամբ
հնարաւոր ըլլար կազմել Յաջորդութիւնք եպիսկոպո-
սաց Հայոց ի սկզբանէ մինչեւ մեր օրերը:

Թող ծառայէ այս ճաշակ մը ծրագրուած ընդար-
ձակ աշխատութեան զոր այնպէս կը փայփայէր ՚Հ. Գ.
Գալէմիւսեան, որուն եւ կը նուիրուի հատորս:

Վիեննա, 2 Յուլիս 1920:

Հեղինակ

Յ Ա Ն Կ

	էջ
Յառաջաբան	Է
Ցանկ	ԺԱ
Աղթամարայ կաթողիկոսաց դաւաղանագիւրքը	1—6
Սկզբնաւորութիւն Աղթամարայ կաթողիկոսութեան	7—32
Յաջորդութիւն կաթողիկոսաց	33
1. Դաւիթ Ա. (1113—1165°)	33—37 ✓
2. Ստեփանոս Ա. (1165°—1185/90°)	37—39 ✓
✓ 3. [Անանուն 1185—1272]	40 ✓
4. Ստեփանոս Բ. (°—1272)	40—41 ✓
5. Ստեփանոս Գ. Սեֆեդինեան (1272—1296°)	41—45
6. Ջաքարիա Ա. Սեֆեդինեան (1296—1336)	45—58
✓ 7. Ստեփանոս Գ. (1336°—1346)	58—63
8. Դաւիթ Բ. (1346—1368°)	63—67
9. Ջաքարիա Բ. Նահատակ (1369—1393)	67—70
10. Դաւիթ Գ. (1393—1433)	70—85
11. Ջաքարիա Գ. (1434—1464)	85
12. Ստեփանոս Դ. (1464—1489)	119
13. Ջաքարիա Դ. (1489—1496)	119—121
14. Ասող (1496—1510)	121—124
15. Յովհաննէս (1510—1512)	124—125
16. Գրիգորիս Ա. (1512—1544°)	125
17. Գրիգորիս Բ. (1544°—1586°)	125
18. Գրիգորիս Գ. (1586°—1612°)	126—131
19. Մարտիրոս Գուրջի (1660—1662)	131—136
20. Պետրոս († 1670)	136

21. Ստեփանոս (1671 ^o)	136
Փելեպպոս (1671 ^o)	137
22. Կարապետ (1677)	138
23. Յովհաննէս Թեթիւնջի (1669)	138—142
24. Թովմա Ա. (1681—1698)	142—144
Աւետիս (1697)	144
25. Սահակ Արծկեցի (1698)	144—145
26. Յովհաննէս Կէծուկ (1699—1704)	145
27. Հայրապետ Փայիսեցի (1705—1707)	145—146
28. Գրիգոր Գաւաշեցի (1707—1711)	146
29. Յովհաննէս Հայոց-Չորեցի (1720)	146—147
30. Գրիգոր Հիզանցի (1725)	147
31. Բաղդասար (1735 ^o —1736)	147—148
32. Նիկողայոս (1736—1751)	149—151
33. Գրիգոր (1751—1761)	151—152
34. Թովմա Բ. (1761—1783)	152—158
35. Կարապետ (1783—1787)	158—163
36. Մարկոս (1788—1791)	163—166
37. Թէոդորոս (1792—1794)	166
38. Միքայէլ (1796—1810)	167
39. Կարապետ († 1813 ^o)	167
40. Խաչատուր (1803—1814)	167
41. Կարապետ († 1816 ^o)	168
42. Յարութիւն († 1823)	168
43. Յովհաննէս Շատախեցի (1823—1843)	168—172
44. Խաչատուր Մոկացի (1844—1851)	172—175
45. Գաբրիէլ Շիրոյեան (1851—1857)	175—179
46. Կեարոս Պիւլպիւլ (1858—1864)	180—185
47. Խաչատուր Շիրոյեան (1864—1895)	185—192
Վերջին խօսք	192—195
Յաւելում	195—199

ԱՂԹԱՄԱՐԱՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԵՑ ԳԱՐԵ- ՋԱՆԱԳԻՐՔԸ

Այլ եւ այլ անգամներ փորձուած է կազմել Աղթամարայ կաթողիկոսաց ցանկը. բայց ցայսօր չէ ընծայուած գոնէ մերձաւորապէս ճիշդ ցանկ մը: Այս պակասութեան պատճառն են անրաւական աղբերք: Սակայն եւ այն խոստովանելու է որ այս նիւթով զբաղողներն ըստ բաւականի փոյթ չեն տարած օգտուելու ծանօթ՝ մատչելի աղբերներէն, որոնցմէ կաթողիկոսաց ցանկին եթէ ոչ ամբողջութիւնը, բայց եւ այնպէս մեծագոյն մասը կարելի էր ճշդել:

Շատերը հիմնուած են ԺԸ դարուն վերջերը կազմուած եւ ԺԹ դարուն ուրիշէ մը շարունակուած Կոնստանդնուպոլսի մը կամ Հաւարարանի մը վճայ, ուր տրուած է Աղթամարայ կաթողիկոսաց յաջորդութիւնը 921է սկսեալ: Այս ցանկի հետ կ'արժէ ծանօթանալ համառօտիւ:

Հաւարարանս խորագիր կը կրէ. «Յաղագս ամենայն թեմից եւ վիճակիս մերոյ աթոռոյս Աղթամարայ սուրբ Խաչիս, որք յառաջագոյն կարգեցին իշխանք Հայոց, հանդերձ Տէր Գեորգ կաթողիկոսիւն, որ եկին ի նաւակատիս

սուրբ Խաչին՝ ի թուականին Հայոց ԳՃՀ¹,
 Սօոր կից կայ «Շարք Կաթողիկոսացն Աղթա-
 մարայ»², սկսեալ Նղիշէ կաթողիկոսէն (921)
 Բնէւ Յովհաննէս Շատախեցի († 1843), Գրու-
 թեան սկիզբը իբր յառաջարան դրուած է
 հետեւեալը.

«Ես Ղազարս մինչ ի գործ նաւաւարու-
 թեան՝ պատահեցայ ի կղզին Աղթամարու. բա-
 զում բանիւ աղերսեցի Աղաջան մականուանեալ
 լուսարար Յովհաննէս վարդապետ եւ նա երաց
 զդուռն գրքատանն, եւ իմ նայելով զամենայն
 գրեանս, գտի փոքրիկ գիրք մի որ պարունակէր
 զթիւ կաթողիկոսացն յԱղթամարու... զգալն
 Տէր Գէորգայ կաթողիկոսին եւ զհաստատու-
 թիւն Աթոռիս մինչեւ ցՏէր Զաքարիա որ վախ-
 ճանեցաւ յՈստան քաղաքի († 1393): Նոյն-
 պէս գտի տետրակ մի ի Զաքարիայէն մինչեւ
 ցՆիկողայոս կաթողիկոս († իբր 1750): Արդ
 առաջին տետրակ պարունակէր... եւ զգործ
 թեմին յԱղթամարու զոր շնորհեալ էր Տէր
 Գեւորգայ կաթողիկոսին դատաստանաւ իւրով.
 եւ այն մագաղաթին վերայ գրեալ էր Նշա-
 նագրով, երկամագրով եւ գաւազանակերպ
 գրով զոր դժուարաւ որ կարէր ընթեռնուլ,
 եւ այս գիրք գրեալ էր Նթովմայ Բար-
 դուղէ... իսկ վերջին հատոր էր գրեալ ի տի-
 րացու Ներսէսէ, որ էր յոյժ հպետոր եւ տե-
 ղեակ արտաքին փիլիսոփայական տրուեստին...

¹ Հմմտ. ԲՁՄ. 1897, էջ 388.

² ԲՁՄ. էջ 414-416.

Արդ իմ պատահեալ սոյն տետրակաց, յոյժ
 ուրախացայ եւ ընթերցայ, եւ զայս տեսանելով
 հայրապետին Յովհաննու, հարկեաց ի վերայ իմ
 գրել զայն այժմու ժամանակի գրով, զի դիւրին
 լիցի առ ի ընթեռնուլ. եւ ես յանձն առի ակա-
 մայ, զի ոչ էի բաւական այդմ բանի... Արդ
 ի թուականութեան ՌՄՀԳին (1824) եղեւ
 աւարտ տետրակիս, որ կոչի Հաւաքարան ա-
 նուանց կաթողիկոսաց մեղսամած ձեռամբ
 Ղազարիս, ի գաւառէն Փէշանտաշտայ, ի յար-
 գելի գեղէն Յասեղու, որդի տէր Գրիգոր քա-
 հանայի, ի ցեղէն Խալիփեանց...¹.

Նաւաւարութենէն — պատմագրութեան.
 ահա ըստ ամենայնի ինչ որ կ'ընծայէ Հաւաքա-
 րանս, մանաւանդ կաթողիկոսաց շարքին մէջ.
 ազիտական շարք մը անուանց — 921—1824
 տարիներուն համար կը թուէ 111 կաթողիկոս,
 — որոնց թուին մէջ իբրեւ հանգուցէ հանգոյց
 յերեւան կ'ենլին հազիւ քանի մ'անուն՝ որոնք
 ծանօթ են այլուստ պատմութեան, անուններ
 որոնք անշուշտ հեղինակին ծանօթութեան հա-
 սած են վանքերու արձանագրութիւններէ կամ
 առձեռն Յայսմաւուրքներէ:

Հեղինակն ըլլալու է նոյն ինքն նաւաւարն
 Ղազար Խալիփեան, ինչպէս կ'ենդեալ խօսքերէն
 կ'իմացուի. թերեւս ունեցած ըլլայ ի ձեռին
 առաջնորդ մը՝ Ներսէս տիրացուի կազմած ցանկը:
 Հեղինակին եւ ոչ իսկ վերջին 50 տարիներու
 կաթողիկոսաց անունները ծանօթ եղած են:

¹ Բիւզանդիոն 1900, Թ. 1191:

Ձեռագրէս օրինակ մը հանած է Հ. Ներսէս Սարգիսեան Աղթամար այցելած ժամանակ՝ Վենետիկի Միսիթ. Մատենադարանին համար. ասկէ ծանօթ եղած է գրութիւնս Հ. Ալիշանի, որ անվստահելի նկատած է զայն¹. Ապա ընդարձակ յառաջընթացութիւններով օգտուած է անկէ Էփրեկեան իւր «Աղթամար» պատմական ուսումնասիրութեան մէջ², ուր տուած է անկէ «Շարք կաթողիկոսացն Աղթամարայ», դիտողութեամբս թէ «որոյ մեծագոյն մասը քննութեան եւ ճշդութեան կարօտ կը գտնեմ եւ որոյ վաւերականութեան եւ ստուգութեան չեմ կարող երաշխաւորել» (էջ 414):

Նոյն աղբւլին ընդհանրապէս հիմ եղած է նաեւ Խ. Գ. Լեւոնեանի ուսումնասիրութեան՝ «Աղթամարայ կաթողիկոսները սկիզբէնց վերջ»³. Լեւոնեանի այս աշխատասիրութիւնը առաջին ամիսի գրութիւնն է Աղթամարայ կաթողիկոսութեան վրայ, ուր բաց ի Հաւարա-

¹ Շնորհալի եւ պարագայ իւր. էջ 54:

² ԲՁՄ. 1897. էջ 388 եւ շար. 414 եւ շար. Հ. Էփրեկեանի վկայութեամբ Վենետիկի Մատենադարանին մէջ կը գտնուի Հաւարանէս երկրորդ օրինակ մըն ալ՝ ընդօրինակուած (Վ. Պոլիս) Հ. Գ. Ճէլալէ. որ ունի առաջինէն «ոչ սակաւ տարբերութիւն», ԲՁՄ. 1898, էջ 133 ծն.:

³ Բիւզանդիոն 1900, Թ. 1190-1200, 1202-1205: Հեղինակն նոյն աշխատութիւնն աւելի ընդարձակած «Աղթամար եւ իւր կաթողիկոսութիւն» խորագրով (513 էջ) ներկայացուցած է 1903ին Սահակ Մեսրոպեան մրցանակաբաշխութեան, որմէ նաեւ փարձատրուած է: Հոս ալ, ինչպէս քննադատն՝ Հրանտ Էֆ. Ասատուր կը վկայէ. հիմ առնուած է գարձեալ Աղթամարայ կեղծ Գա. ազա. ագիրը կամ Հաւարարանը (հմտ. Բիւզանդիոն 1903, Թ. 2059):

րանէն նկատի առած է նաեւ այլ եւ այլ ձեռագրաց յիշատակարաններ եւ արձանագրութիւններ, եւ շատ մանրամասնութիւններ հաղորդած է մանաւանդ ԺԸ—ԺԹ դարուց կաթողիկոսաց մասին: Յսւ է որ Լեւոնեանի այս աշխատասիրութիւնը միայն Բիւզանդիոնէն մատչելի է ինչի, ուր Բիւզանդիոնի խմբագրութիւնը շատ մը կարեւոր յիշատակարաններ, որոնք անշուշտ գործոյն ամէնէն յարգի մասը պիտի կազմէին, ի բաց յապաւած է:

Հիմնուած Լեւոնեանի, ուսումնասիրութեան վրայ շատ կարեւոր ցանկ մը տուած է 1904ի «Ընդարձակ Օրացոյց Ս. Փրկչեան Հիւանդանոցի Հայոց» (Վ. Պոլիս, էջ 272—275 «Աթոռ Աղթամարայ»), ուր կազմողն (Գ. Խաչկոնց) ծանօթութեան մէջ կը գրէ. «Միայն ստոյգ թուականները հաւաքուած են այս ցուցակին մէջ» Առ այս, ինչպէս կ'երեւայ, կազմողն աչաց առջեւ ունեցած է կարեւոր աղբիւրներ, բայց անոնց մէջ եղած են նաեւ ոչ վստահելիներ ալ: Ցորչափ աղբիւրներն յանուանէ չին նշանակուելի, կարելի չէ գնահատել ըստ արժանւոյն «կը յիշուի» բացատրութիւնն ինչ ինչ թուականներու քով:

¹ Այս ցանկը առաջին անգամ լոյս տեսաւ Ընդարձակ օրացոյցի 1903 թուին մէջ, էջ 240-41. յաջորդ տարին աւելի ճշդուած է եւ նոյնը հիմ եղած յաջորդ տարիներուն համար (1905, էջ 214-15. 1906, էջ 334-35. 1907, էջ 134-35). զգալի փոփոխութիւն կրած է 1908ի Օրացոյցին մէջ (էջ 180-81). նոյնը պահուած է յաջորդ տարին ալ (1909, էջ 287-88). 1910ի Օրացոյցին մէջ գաւազանդիրք չէ տրուած:

Թէ Լեւոնեանի եւ Թէ Ընդ. Օրացոյցի տուած այս ցանկերուն անձանօթ մնալով Գիւտ աւ. քհն. Աղանեանց՝ Դիւան Հայոց Պատմութեան, Գ (Տփղիս 1908), էջ 771—72 տուած է նոր ցանկ մ'ալ Աղթամարայ կաթողիկոսաց, զոր, ինչպէս կ'ըսուի, կազմած է Փիրղալէմեան Ղ. վրդ., եւ ճոխացուցած ինչ ինչ յաւելուածներով Աղանեանց: Այս ցանկը համեմատութեամբ նախորդներու շատ անբաւական է:

Մեր առաջիկայ Գաւազանագիրքը հիմնուած է բացարձակապէս ժամանակակից աղբիւրներու վրայ, յատկապէս ձեռագրաց յիշատակարաններու եւ արձանագրութեանց վրայ, զորոնք գտած եւ հաւաքած եմ՝ այլ եւ այլ վայրափառին աշխատութեանց մէջէն: Եթէ մենք ալ չենք յաջողած ամէն մասամբ լրիւ ցանկ մը տալ, բայց եւ այնպէս կը յուսանք թէ մեր աշխատութեան հիման վրայ — ուր մի առ մի կը նշանակուին տեղիք, հետք կ'ըլլայ լրացնել պակասը ապագային. մանաւանդ երբ լոյս տեսնեն Ե. Լալայեանցի յԱղթամար եւ ի շրջակայս կազմած իբր 2000 ձեռագրաց ցուցակը եւ Փիրղալէմեանի հաւաքած 1500 կտոր Յիշատակարանները:

ՍԿԶԲՆԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆ

ԱՂԹԱՄԱՐԱՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ

Կեղծ գրութիւն մը, որ Աղթամարայ կաթողիկոսական դիւանէն ելած կը համարուի, Աղթամարայ աթոռոյն սկզբնաւորութիւնը կ'ուզէ ծ դարդուն եղած համարիլ. որպէս թէ երբ Արծրունեաց եւ Վասպուրականի նախարարն խորագէտն եւ փառասէր Գագիկ՝ Թագաւոր եղաւ երկրին, ուզած ըլլայ որ, ինչպէս ինքնագլուխ քաղաքական տէր, այսպէս ալ եկեղեցական գլուխ մ'ունենայ իր երկիրը. եւ հաւանութեամբ Բագրատունի Թագաւորին Հայոց՝ Գեորգ կաթողիկոս Գագիկայ եղբոր որդին՝ Չեղիսէ ձեռնադրած ըլլայ (յամի 921) եպիսկոպոսապետ բոլոր Վանայ ծովուն շրջակայ սահմանաց, հարաւային կողմէն ալ մինչեւ ճուլամբիկ եւ Մուսուլ ընդարձակելով անոր թեմերը¹: Եղիսէն մինչեւ Դաւիթ Վաթողիկոս (1113) — երկու դարու միջոց — 20 եպիսկոպոսապետ կը հաշուէ յանունէ այդ կեղծ գրութիւնը (Հաւաքարան), որոնք սակայն ուրիշ կողմանէ ծանօթ չեն. ոչ թովմա Արծրունիէն եւ ոչ ժամանակակից յիշատակարաններէ:

¹ Հաւաքարան, հմմտ. ԲԶՄ. 1897, էջ 388. Բիւզանդիան 1900, Թ. 1191. եւ Արեւան, Ներսէս Շիրազադէ եւ պարագայ իւր 54-55:

Բայց կարելի է կարծել թէ Գագիկ ինչպէս ինք զինքը թագաւոր կոչեց, նոյնպէս իր ցեղէն կարգած ըլլայ Վասպուրականի համար արքեպիսկոպոս-մետրապոլիտ մը, բայց ընդհանուր կաթողիկոսին ներքեւ. «այլ թէ ինքնին եպիսկոպոս ձեռնադրելու իշխանութիւն ունէր, տարակուսելի է, մանաւանդ թէ չէ ընդունելի»¹:

Արծրունեաց թագաւորութիւնը գրեթէ դար մը տեւեց. երբ վերջին թագաւորն Սենեքերիմ² ընտանեօք եւ ձիաւորօք փոխադրուեցաւ ի Սեբաստիա (1021)³, հարկաւ նուազեցաւ իր թողած երկրին եկեղեցական աթոռն ալ, թէեւ դեռ երբեմն իր արքունի ցեղէն եպիսկոպոսներ ալ նստան Աղթամարայ աթոռը, որ ջանաց միշտ իր մեծապատուութիւնը պահել, եւ անշուշտ ասոր համար էր որ փիլարեոս բունաւորն այս կողմերէս կաթողիկոս հրաւիրեց՝ փոխանակ Վկայասիրին, եւ գոնէ քիչ ժամանակ մը բերաւ ու նստեցուց իր սահմանները³:

Յայտնապէս այս մեծ հայրապետին՝ Վկայասիրի ատեն կ'երեւայ Աղթամարայ կամ Վարագայ եպիսկոպոսին գլուխ շարժելն, որ առանց նախընթաց պատճառի կամ համարեալ իրաւանց չէր կրնար ըլլալ:

Այսպիսի իրաւանց մէկն ալ կը համարէին⁴ Վահան կաթողիկոսի Անիէն փախչելով Վաս-

¹ Ալիւան, անդ 55:

² Հար. Թովմ. 308:

³ Ալիւան, անդ:

⁴ Վարդան, էջ 116:

պուրական գալն եւ հակառակ Ստեփանոս կաթողիկոսին՝ Աղթամար նստիլը. դարձեալ Ս. Լուսաւորչի շատ մը թանկագին նշխարաց հոն մնացած ըլլալը, ինչպէս Աթոռ, քօղ, գաւաղան եւ այլն, նոյնպէս Հովհաննէսեաց նշխարք, որոնք միշտ կաթողիկոսին քով կը պահուէին¹:

Բայց ամենէն աւելի զօրեղ պատճառն կրնայ նկատուիլ այն որ Բարսեղ կաթողիկոս Վկայասիրին մահուընէն ետքը «ի յաղմկոյ եւ ի խռովութենէն» ժամանակին ստիպուած՝ թողլով Անի, ուր կը կենար ժամանակ մը, «փախեալ եւ եկեալ եմուտ յԱղթամար, եւ յետմիջ տարւոյ ել գնաց յԱթախ, ի չէնի, եւն. եւ քիչ ետքը վախճանեցաւ ի Հուղը»² († 1113): Բարսեղ մահուընէն յառաջ իրեն յաջորդ օժեց Վպիրատ իշխանի որդին Գրիգորիս՝ Ներսէս Շնոր-

¹ «Եւ եղ (Մարիամ կին Արշմանէհի պառակտութեամբ) ի պահեստի (յեկեղեցոյ սուրբ Խաչին Աղթամարայ) զգանձս աստուածայինս զԱթոռ մերոյ սուրբ Լուսաւորչին զՊարթեւին Գրիգորի, եւ զՍեղանն սրբարար աստուածային խորհրդոյն եւ զԳրքն սուրբ միջոյն եւ զԳաւառն ամենազօր անոյն... եւ զՀաւթա աշխատասէր ոտիցն սուրբ Կուսին Հովհաննէս եւ զՓղաղաքն ներկեալ սուրբ արեւմբն, եւ զԲագարտի սուրբ մարտիրոսին տղային Արշմանէհի... եւ զայլ եւս նշխարս մարտիրոսացն. եւ զՆշան տերունական Խաչին, յորոյ վերայ էր կաթողած արեւան կենարարին, ընդելուզեալ ոսկեով եւ մարգարտով...» (Հար. Թովմ. Արծրունեայ, էջ 310. հմմտ. եւ Վարդան, էջ 116):

² «Եւ ամաց զԱՅ ոտորք Լուսաւորչին եւ զԲօղն Գողթան յԱղթամարայ եւ տարան առ կաթողիկոսն տէր Գրիգորիս ի Ծովքն Արշնոյ, եւ ապա յետոյ փոխեցան ի Հռոմկլայն» (Յայտմաւորք, Թ. 7 մեր Մատ. հմմտ. Տալեան՝ Յուսէպ, էջ 92):

³ Յայտմաւորք, Թ. 7 մեր Մատենագարանի:

հալոյ եղբայրը (1113—1166), որ «աղայ հասակաւ» էր՝ իբր 15ամեայ¹,

Կէկ կողմանէ անշուշտ Բարսիլ տարեւոր քնակութիւնն յԱղթամար, եւ միւս կողմանէ նախընթաց պատճառներու վրայ աւելցնելով մանաւանդ² նորընծայ Գրիգորիս կաթողիկոսին անկատար հասակը՝ Դաւիթ Աղթամարայ սուրբ Գաշին եպիսկոպոսը յայտնապէս գլուխ բարձրացուց, եւ հիմ առնելով թէ «աթու է եւ այս թագաւորացն Արծրունեաց, վայել է լինել եւ պատրիարքութեան»³, եւ քանի մ'ուրիշ եպիսկոպոսներ ալ հաւանեցնելով իւր խորհրդին՝ «արարեալ ժողով եպիսկոպոսաց հնգից»⁴, ինք զինքը օծել տուաւ կաթողիկոս (1113), «ոչ թէ միայն իր տեղական աթոռոյն, այլ եւ գուցէ եւ բոլոր Հայոց»⁵։ Թէպէտ եւ Գագկայ իշխանութեան սահմաններէն անդին չանցաւ իր բռնաբարած իրաւունքն, մանաւանդ աւելի ամփոփ էր եւ եւս աւելի ամփոփուեցաւ յետոյ, վարդան յայտնապէս կը գրէ թէ «բայց ոչ եղեւ ընկալեալ» ընդհանուրի կողմանէ։

Իր կաթողիկոսութեան համամիտներէն էին գլխաւորաբար արեւելեայք, ինչպէս Յայսմաւուրբի մէջ կ'ըսուի. «Ընկալան եւ հնազանդեցան նմա իշխանքն եւ արքեպիսկոպոսութեւն արեւ-

¹ Սամ. Անեցի, էջ 124։

² Սամ. Անեցի, էջ 124. «արհամարհէ զողայոս-թիւնն Գրիգորիսի»։

³ Վարդան, էջ 116։

⁴ Անդ. Հմմտ. եւ Կիրակոս, էջ 70։

⁵ Ալիւան, անդ. էջ 56։

ելից. եւ աթոռակալքն Թագէտի տաքեւոյն եւ Յաթեւոյն, Բջնոյն եւ Համբատոյն. սղքա միաբանեցան առ Տէր Դաւիթն Աղթամարցի»¹։

Բնականաբար այս ապստամբութիւնը մեծ շփոթութիւն պատճառեց ի Կիլիկիա եւ ի Մեծ Հայոս. եւ հարկ տեսնուեցաւ տարի մը ետքը (Յայսմաւուրբ) մեծ ժողովով քննել խնդիրը։

Դժբախտաբար այս ժողովոյն որոշումները չեն հասած մեզի. չկայ նաեւ ժամանակակից մանրապատում պատմիչ։ Այսչափ միայն կ'աւանդուի թէ 2500 անձէ² աւելի էին ժողովականք, որոնց թուին մէջ կային եպիսկոպոսներ, իշխաններ, վարդապետներ, վանահայրեր եւ արժանաւոր վանականք սուրբ Լերինն, որոնք միաբան հաւանութեամբ ապստամբ եւ անկանոն հրատարակեցին զԴաւիթ եւ իր հետեւողները. կամ ինչպէս կը գրէ Շնորհալին՝ «Որք շղովեալ հերքեցան յեկեղեցւոյ Գրիստոսի, եւ սրով բաշին Աստուծոյ հատեալ եւ ի բաց ընկեցան» որպէս զնեխեալ եւ զվիտեալ անդամ յառողջ մարմնոյ եկեղեցւոյ, անէծս ցաւագինս հատեալ ի գլուխ նոցա»³։

¹ Թ. 7, թղ. 530ա. մեր Մատենադարանի։ Հմմտ. եւ Սամ. Անեցի, էջ 124. «Հաւանեցուցեալ ինքեան եւ զաթոռն Սիւնեաց եւ զԹագէտի առաքելոյն (Արտազու)՝ տարի մի եւ յետոյ դարձան նոքա ի հնազանդութիւն մեծ աթոռոյն»։

² Ըստ Շնորհալւոյ, էջ 134. Յայսմաւուրբի մէջ 300 անձ կ'ըսուի։

³ Ընդհանրական բան առ եպիսկոպոսութեան, տպ. Վե-նետ., էջ 134. Նշովքի նկատմամբ հմմտ. Չամչ. Գ. էջ 395-397։

Ժողովոյն գումարման տեղն կը թուի ըլլալ Սեաւ լեռն¹, կամ ըստ Ալիշանի՝ «Հաւանօրէն ի սահմանս Կարմիր վանաց»:

Ասոր վրայ արեւելեան եպիսկոպոսները (Սիւնիք եւ Արտաղ) կրկին հպատակեցան Հռոմկլայի աթոռոյն. բայց Դաւիթ շարունակեց մնալ իւր ապստամբութեան մէջ. միարեւմտութեան համար ձեռնարկուած բոլոր փորձերն եղան ապարդիւն², ինչպէս կը գրէ Ներսէս Շնորհալի իւր Ընդհանրականին մէջ կծու խօսքերով. «Որոց ոչ եկեալ ի միտս... դեռ եւս յամառեալ բորբոքին ի նոյն չարութեան, արքեալ եւ յիմարեալ փառամոլ ախտիւ իրրեւ զգազանս կատաղիս ոչ դադարեն մուծանել զխոտովութիւն յառագաստ խաղաղութեան երկնաւոր հարմարանի փեսայացեալ Բանին, զոր արեամբ գնիւալ ազատեաց ի չար մշակութեանց բանասրկութիւն: Որոց արիւն ի գլուխ իւրեանց եղիցի եւ վրէժ չարութեան գովծոց նոցին յանձինս իւրեանց լիցի» (էջ 135):

Սեաւ լեռան Ժողովոյն մէջ Գրիգորիս Կաթողիկոսի նզովքը Աղթամարայ կաթողիկոսին եւ

¹ Գիւան Ե. 221 կ'ըսուի թէ Ժողովն գումարուեցաւ «ի Սեաւ լեռն, ըստ արեւմտեան Թեոփիլոսի Ժողովոյն» Ժողովոյս մասին հմտ. եւ Չամչ. Գ. 36-37:

² Հմտ. Վարդան, էջ 116. «Թէ եւ շատից եղեւ աշխատ ընծայիւք եւ աղաչանք, մանաւանդ ի յԱնույ զլիաւորացն. որոց գրէ մեծ շնորհակալութիւն օրհնութեամբ պատրիարքն Գրիգորիս ամենայն վանօրէիք Սեաւ լեռին, եւ շրջակայ եպիսկոպոսացն ձեռագրովոյ: Այս թուղթը չէ հասած մեզի:

անոր հնազանդող Ժողովորեան վրայ առանց աղբիցութեան չմնաց. Աղթամարայ կաթողիկոսութիւնն իբր ապստամբութիւն մը, պառակտումն ի միութենէն նկատուեցաւ եւ ազգին մեծամասնութիւնը խորշեցաւ անոր յարաբերութենէն: Միութեան նոր փորձեր եղան. բայց առանց գործնական հետեւութեան:

Նզովքն բառնալու առաջին փորձն եղաւ Գրիգոր Անաւարզեցոյ (1293—1307) օրով. դժբախտաբար սակայն այս մասին ակնարկութիւն մը միայն եղած է յետոցս, առանց մանրամասնութեան. Գրիգոր Անաւարզեցի Հեթում թագաւորահօր աչքէն ինչպիսիք քրտորի (բանտի) մէջ կ'ուղղէ առ Հեթում խօսքերս. «ՁԱղթամար օրհնել ետուր. նա տուր օրհնել զմեզ այլ¹»: Այս շրջանիս Աղթամարայ կաթողիկոսն էր Զաքարիա, իմաստուն եւ ուսումնասէր անձնաւորութիւն մը: Թէ Զաքարիայի կողմանէ առաջարկուած է միութեան խնդիրը, թէ Հեթում կանխած է յիշկիւի աթոռոյն հետ բարեկամ ունենալ արեւելիներն եւ Աղթամարեանք՝ յայտնի չէ. թերեւս Հեթում շարժած ըլլայ հոս Ստեփանոս Օրպէլեանի խորհրդով. որ Զաքարիայի բարեկամներէն էր եւ անոր հետ թղթակցութեան մէջ²: Ինչ մեկնութիւն ալ ուզէք տալ Անաւարզեցոյ լականական խօսքին այն ստոյգ է որ միութիւնն տեւական նշանակութիւն մը չունեցաւ: Միւսիւմար կաթողիկոս Ստյ

¹ Թուղթ առ Հեթում, առ Գալանթոսի, Ա. էջ 439

² Դան. Աղթամարցի ի վերջ թ. Աբծր., էջ 319:

1345ի ժողովոյն մէջ պարզ «արքեպիսկոպոսութիւն» գիտէ Աղթամարայ թեմը¹. եւ Դանիէլ Գաւրիթեցի² «հակառակաթոռ կաթողիկոս» կ'անուանէ:

Տաք վիճմանց առարկայ եղաւ խնդիրս 1409ին: Գրիգոր Տաթեւացի, որուն հայրն «Ի քաջբերունեաց» էր³ (եւ ինքն ալ «աշխարհաւ քաջբերունի»⁴, կ'ըսուի՝ հաւանօրէն ծննդեամբն), իւր հանած հռչակին անպատուաբեր համարելով Աղթամարայ նղովեալ կաթողիկոսական թեմին պատկանիլ, որով յինքն կը ձգէր նաեւ նղովքը, 1408ին աշնան «վասն տեսեան գիշերոյ» կը շարժի Տաթեւէն եւ կու գայ Մեծօփ. ուր «ի խնդիր ելեալ վասն կապանաց Աղթամարայ, եւ մեծահանդէս ժողով արարեալ՝ արձակեաց զամենեան (ի կապանաց) հնոց կաթողիկոսաց մերոց»⁵: Տաթեւացի իւր այս միջամտութիւնն «ըստ հրամանի հոգւոյն»՝ այսպէս կը բացատրէ «Առ բնակիչս Արճիշոյ, Բերկրոյ եւ Արծկոյ» թղթին մէջ⁶. «...տեսեալ զգեղեցիկ կարգդ ձեր եւ զպայծառ քրիստոնէութիւն յոյժ ուրախացաք. բայց վասն անիծից նախնեացն, որ կայ ի վերայ աշխարհացդ, վասն ապստամբութեան առաջնորդաց սուտանուն կաթողիկոսաց, որ ի

ծովն Աղթամարայ, յոյժ տրտում կայի եւ խնդրէի ելս գտանել իրացն զի մի բազմութիւն անմեղ քրիստոնէիցդ ի ներքոյ բանադրանացն ձեռնացն: Եւ մինչ էի յայս յաղէտ տարակուսի, հրաման ընկալայ ի տեսլեան, եթէ զոր ինչ խորհեալ ես արա վաղվաղակի, եւ իմ ձեռնարկեալ գրով արձանացուցի»: Աւելի երկար կը տեղեկագրէ այս նկատմամբ առ Յակոբ Վաթողիկոս թղթին մէջ այսպէս¹.

«Ետնուցումն լիցի գերիմաստ գլխոյդ վասն Աղթամարայ կաթողիկոսութեանն, որ սուտ էր՝ հակառակ մեծի եւ ճշմարիտ կաթողիկոսիդ մերոյ. զոր անփոյթ են արարեալ ի բազում ժամանակաց նախնիքն մեր եւ առաջնորդք... Եկաք ի կողմանս վասպուրական ծովուս եւ հասու եղաք զի կրկին խայտառակեալ էր սրտիւք սատանայ զանուանեալ կաթողիկոսն Աղթամարայ... ուստի եւ ամենայն կարգաւորք եւ աշխարհականք կամակից եղնն անկման կաթողիկոսին. եւ նոցին կամօքն ընկեցաք եւ լուծաք զնա ի կարգէն եւ յաթոռոյն. եւ գրեցաք երկուս թուղթս՝ առաջին եւ երկրորդ յամենայն քաղաքս նոցա եւ ի գեղս. այլ եւ յամենայն աշխարհի չորս կողմունս. ի յարեւելք՝ մինչեւ ի յաթոռն Գրիգորիսի Աղուանից կաթողիկոսի. ի հարաւ՝ մինչեւ ի Պարսկաստան. ի հիւսիս մինչ ի Արաց տուն. եւ ի յարեւմուտք՝ մինչ ի յաթոռդ սուրբ, եւ

¹ Mansi, Supl. t. III, p. 522.

² Hist. des Croisades, Doc. armén. II, p. 628.

³ Թովմ. Մեծօփ. Պատմ. Լանկ Թամուրի, էջ 50.

⁴ ԱՐԲՏ. 1913, էջ 753.

⁵ Թովմ. Մեծօփ., էջ 52.

⁶ ԲԶԳ. 1898, էջ 130.

Եւ մէջ բերուած ջամէեան Գ. 455-457, ուր մասնաւորապէս կը խօսուի գիպացս մասին, ինչ ինչ կը տեսնենք փարը, երբ կը խօսինք Դաւիթ կաթողիկոսի վրայ:

ղթողներդ առ ձեզ առաքեցաք: Պիտի յորժամ հնազանդին սուրբ ամբողջդ՝ նոցա եպիսկոպոս ձեռնադրես, եւ մեռն շնորհես... Եւ բոլոր այն երեք երկրին որ ի հնազանդութիւն ձեզ բերաք, ամենեցուն առ հասարակ ամէն քաղաքի յանուանէ՝ եւ վարդապետացն եւ քահանայիցն՝ թուղթ օրհնութեան գրէք. այլ եւ նշնեցելոց նոցա արձակումն ի կապանաց անիծիցն: Զի յորժամ Ոստանայ երկրին եւ այլք զայն լսեն, ամենեքեան զղջանան եւ ի հնազանդութիւն քեզ գան. եւ լինիցին մի հօտ եւ մի հովիւ. եւ վասն այսր լիցի մեզ մասն բարեաց...»

Թէ ինչ իրաւունքով կրցաւ Տաթեւացին բաժնել Քաջբերունիքն Աղթամարէն եւ արձակել նզովքը այն ամէնուն համար, որոնք կը միաբանէին Սոյ կաթողիկոսին հետ, աւելորդ է երկար հարցաքննել. ըստ Չամչեանի Յակոբ կաթողիկոս վաւերացուց Տաթեւացւոյ արձակումը: Տաթեւացւոյ ձեռնարկութիւնը չյաջողեցաւ յուսացածին պէս. թէեւ ի սկզբան ունեցաւ համաժողովներ, ինչպէս ինքը կ'ըսէր, բայց ապա «բարիատեացն սատանայ՝ հանեալ յարուցմունս ի յընտանեաց մերոց եւ յաշակերտաց, նա եւ ի բուն իսկ բռնաւորաց, եւ իմ յոյժ տրտում գոլով զի ոչ եղեւ զրաւ մերումն բանի, որպէս եւ ձեզ է յոյժնի», կը գրէ Արժիշեցիներուն¹, Որպէս զի սակայն գործը շարունակուի².

¹ ԲՁՄ. 1898, էջ 131.

² Եւս լրջաին՝ Թերեւս Գրիգորի ձեռքէն (հմտ. Վար. Եւս. Թ. 55 նման գրութիւն մը յանուն Գրիգորի):

Տաթեւացի այս ինքնատուր իշխանութիւնն 1410ին փոխանցեց իւր աշակերտին Թովմա Մեծօրիցեւոյ. որուն համար այսպէս կը գրէր¹ յամի 1410 Երեւանէն առ քաղաքացիս «Արժիշոյ եւ Բերկրոյ եւ Արծկոյ, եւ այլ շրջապատ գեղերէից». «Եւ կարգեալ կացուցի զդա մեզ երեսփոխան... եւ ետու դմա հրաման եւ իշխանութիւն... զթերակատար գործն մեր ի գլուխ եւ յաւարտ հասուցանել: Ոչ հնազանդի Աղթամարայ. եւ ոչ տայ թոյլ այլոց ի հնազանդութիւն նոցին... այլ եւ ետու դմա հրաման. զի զբանագրեալն ի մէջ ըստ հրամանի Հոգւոյն զոր եմ գրեալ ի պատճառս բանի եւ գրով արձանացուցեալ, որ է իսկ եւ ի ձերումդ միջի, եթէ զղջանան եւ գան ի հնազանդութիւն սուրբ ամբողջ եւ աջոյ Լուսաւորչին...»: Սակայն Թովմա Մեծօրիցի իւր կողմանէ միջամուխ չեղաւ ամենեւին այս խնդրոյն, մինչեւ որ ընտրուեցաւ Սիրակոս կաթողիկոս (1441) եւ անոր քով միջնորդելով արձակել տուաւ Աղթամարայ կա-

ելած կը թուի Աւետիկի Թ. 1177 կանոնագրոյ (յամէ 1669 գրուած ի Կ. Պոլիս) մէջ պահուած ծառս՝ «Կանոնք եւ բանք գեղեցիկ եւ յոյժ պիտանի վասն ամբողջն Աղթամարայ որ են ի ներքոյ բանագրանաց»: «Երում հեղինակն — ինչպէս կը գրէ Եփրէմեան —, ազգային եկեղեցւոյ միութեան փափաքով վառուած՝ կը ջանայ ապօրինի եւ հակառակութեաւ եւ նզովից ենթարկուած ցուցնելով Աղթամարայ ամբողջ եւ նորա հնազանդութեան ներքեւ գտնուող ժողովուրդը, ի միութիւն եւ ի հնազանդութիւն յորդորել զամենեւին Հայոց ընդհանուր հայրապետի՝ որ ի Սիս Կիլիկիոյ» ԲՁՄ. 1898, էջ 128-129:

¹ Սիսական, էջ 239-240 եւ ԲՁՄ. 1898, էջ 131:

թողիկոսութիւնը նշովքէն, ինչպէս թուումայի կենսագիրն կը գրէ¹.

«Եւ Տէր Կիրակոս կաթողիկոսն զամենայն անէծքս երարձ ի բանադրողաց եւ ի բանադրելոցն վկայութեամբ սուրբ Էջմիածնին եւ միջնորդութեամբ ժր վարդապետաց եւ ժր եպիսկոպոսաց եւ բազում կրօնաւորաց: Եւ յայտ որ պատճառ եւ միջնորդ եւ օգնական աղատութեան եւ օրհնութեան լուսաւոր հոգին եղեւ, մեծ վարդապետ թուումայ:

Կիրակոս Կաթողիկոսի արձակման Կոնդակն ունիմ ձեռքս նոր օրինակութեամբ մը, զոր գտայ ՚Հ. Գ. Գալէմբեարեանի ձեռագիր մնացորդաց մէջ. դժբախտաբար հոն ոչ գրչի անունն նշանակուած էր եւ ոչ ինչ բնագրէ առնուած ըլլալը: Բայց կ'երեւայ թէ սկզբնագրէ մը ընդօրինակուած է, որուն թէ ուղղագրութիւնքն եւ թէ համառօտագրութիւնք ճշդիւ պահուած են: Զայս ընտրած եմ առաջիկայ հրատարակութեանս բնագիր, որուն համառօտագրութիւնք միայն պարզած եմ առանց ուրիշ ո եւ է փոփոխութեան: Կոնդակս աւանդած է նաեւ Ղազար Զահեցի, բայց, ինչպէս ծանօթութեանց մէջ դրուած տարբերութիւնք մատնացոյց կ'ընեն, ըստ կամի փոփոխած եւ յաւելուածներ ներմուծած, նոյն իսկ հակաժամանակագրական կէտեր²:

¹ Երարատ, 1913, էջ 746. հմմտ. անդ 1914, էջ 76-77: Տես եւ թուում. Մեծոր. Յիշատակարանն, էջ 84-85: Եւ Զամբ. Գ. 487:

² Դրախտ ցանկալի, Կ. Պոլիս 1735, էջ 618-

Կոնդակս կը զետեղեմ հոս ամբողջութեամբ իբրեւ կարեւոր վաւերացութեւ մը Աշխարհայ կաթողիկոսութեան պատմութեան համար:

«Անուամբ անեղին Աստուծոյ, Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ: Եւ Կիրակոս ծառայ ծառայիցդ Աստուծոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Ողորմութեամբ եւ շնորհօք նորին կաթողիկոս առաքելական աթոռոյ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին մերոյ եւ Վաղարշապատու սուրբ Էջմիածնիս:

Գրեմ շնորհօք թագաւորին իմոյ ամենասուրբ Հոգւոյն Աստուծոյ: Աւրհնութիւն, գոհութիւն, երկրպագութիւն եւ փառք: Աւրհնութիւն ամենայն սրբոց բերանոյ. յերկնաւորացն յանմարմին հրեշտակացն, եւ յերկրաւորաց մարմնաւոր որդւոց Աստուծոյ: Եւ ասեմ օրհնեալ է Աստուած եւ Հայր Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, որ օրհնեաց զմեզ ամենայն հոգեւոր օրհնութեամբ յերկնաւորս ի Քրիստոս: Եւ բարձր առնեմ զքեզ Աստուած իմ եւ թագաւոր իմ. եւ աւրհնեմ զանուն Քո յաւիտեան եւ յաւիտեանս յաւիտենից: Գրեմ օրհնութիւն եւ պահպանութիւն եւ արձա-

620: հմմտ. եւ Զամբեան Գ. 488 որ ծանօթ է Կոնդակին՝ անշուշտ Զահեցւոյ այս գործէն:

² Կ. կաթողիկոս: — 3 ծառայիցն... եւ Յիսուսի: — 6 Եւ յաւիտենի: եւ ամենայն Հայոց: — 9 օրհնելոյն յամենայն: — 10 յերկնաւորաց անմարմին հրեշտակաց: — 12 Աստուծոյ կենդանւոյ: — 12-18 Էւ ասեմ — յաւիտենից:

20 կումն յամենայն կապանաց բոլոր ազգաց եւ
ամենայն լեզուաց. ամենայն քրիստոնէից ուղղա-
փառաց, կենդանեաց եւ հանգուցելոց: Դար-
ձեալ գրեմ օրհնութիւն եւ պահպանութիւն
եւ արձակումն յամենայն կապանաց ընդհանուր
25 ազգիս Հայոց, կենդանեաց եւ հանգուցելոց
հոգեւոր որդւոց սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին
մերոյ: Գարձեալ գրեմ օրհնութիւն եւ պա-
պանութիւն շնորհօք եւ զօրութեամբ Հոգւոյն
սրբոյ արձակումն ամենայն կապանաց անիծից
30 եւ բանադրութեանց եւ մեղաց կապանաց որ
եղեալ է յամենայն ազգս ընդհանուր քրիստո-
նէից ուղղափառաց: Աստուածային բարձր եւ
յաղթող իշխանութեամբս որ ունիմ ի Քրիստոսէ
Աստուծոյ իմմէ: Արձակեալ եմ զամենայն կա-
35 պեալս եւ զբանադրեալս յանիծից բոլոր ազգաց
քրիստոնէից ուղղափառաց եւ զբոլոր ազգիս
Հայոց հոգեւոր որդւոց սրբոյն Գրիգորի Լու-
սաւորչին մերոյ:

Աղթամարայ կաթողիկոսն տէր Դաւիթ.
40 եւ եպիսկոպոսունքն ամենայն. եւ վարդապետքն
ամենայն եւ քահանայքն ամենայն եւ սարկաւա-
դունք ամենայն. եւ աստիճանաւորքն ամենայն.
եւ ժողովորականք արք եւ կանայք ամենքն:

21 լի+ ամենայն (քրիստոնէից): — 24—26 կա-
պանաց, որք ընդհանուր տեղիս Հայոց ազգիս հո-
գեւոր... — 27 լի+ մերոյ: — 29 յամենայն: — 30 բա-
նադրանաց: — 31 է յազգս ընդհանուր ազգաց քրիստո-
նէից: — 34 իմոյ, արձակեմ: — 35—38 լի+ բոլոր —
մերոյ: — 39 Մանաւանդ զԱղթամարայ... գտէր: —
42—44 ժողովորդքն եւ ամենայն աստիճանաւորքն,

կենդանիք եւ հանգուցեալք ի Քրիստոս: Աւր-
45 հնեալք եղիցին եւ արձակեալք եղիցին յա-
մենայն կապանաց անիծից եւ ի բանադրութեանց
եւ ի կապանաց մեղաց ամէն: Գրիգորիս կա-
թողիկոսն եւ իւր միաբանքն ամենայն ժողովեցան
եւ զանէծքն գրեցին, զբանադրանքն եւ զկա-
50 պանքն գրեցին: Աւրհնեալք եղիցին եւ արձա-
կեալք եղիցին ի կապանաց անիծից եւ ի բա-
նադրութեանց եւ ի կապանաց մեղաց եւ ի դառն
դատապարտութենէ իւրեանց: Եւ ի դառն դա-
տապարտութենէ իւրեանց, որ անցին զպա-
55 տուիրանաւն Աստուծոյ որ ասէ. Աւրհնեցէք
զանիծիչս ձեր. օրհնեցէք եւ մի անիծանէք:
Ի սոսկալի ատենին Քրիստոսի ազատեալ լիցին
ի դատապարտութենէ իւրեանց. ամէն: Աղթա-
մարայ կաթողիկոսն տէր Դաւիթ, որ անց զպա-
60 տուիրանաւն Աստուծոյ որ ասէ. Հնազանդ լինուք
առաջնորդաց ձերոց: Աւրհնեալ եղիցի եւ ար-
ձակեալ եղիցի ի կապանաց անիծից. եւ ի բա-
նադրութեանց եւ ի կապանաց մեղաց: Եւ ի
սոսկալի ատենին Քրիստոսի ազատեալ լիցի ի
65 դատապարտութենէ. ամէն: Ինքն օրհնեալ ե-

արք եւ կանայք եւ ամենայն կ. եւ հանգուցեալքն: —
45 օրհնեալ եւ արձակեալ: — 46 ի բանադրանաց եւ
ի կապից մ. իւրեանց, զոր Գրիգորիոս: — 48—63 միա-
բանեալքն ամենայն որք ժ. եւ զանէծս եւ զբանադրանս
գրեցին, եւ արձակեմ զնոսա ի կապանաց ա. եւ ի բա-
նադրանաց եւ ի դառն դ. նոցա, որք անցին զպ. Ա.
եւ ապստամբեցան ի սուրբ աթոռոյս Եջմիածնի, որպէս
ասաց Տէրն Թէ Մի կացլիք հակառակ. եւ Պօղոս գրէ
Թէ Հնազանդ լինուք առաջնորդաց ձեռաց, զոր այժմ
կաթողիկոսն Աղթամարայ տէր Դաւիթ, իւրովք հնա-

ղիցի յԱստուծոյ բարձրելոյն: Եւ օրհնեալքն ի նմանէ՝ ճշմարիտ օրհնեալք եղիցին: Եւ արձակեալքն ի նմանէ ճշմարիտ արձակեալք եղիցին: Եւ ձեռնադրեալքն ի նմանէ՝ ճշմարիտ ձեռնադրեալք եղիցին: Եւ մկրտեալքն ի նմանէ ճշմարիտ մկրտեալք եղիցին: Եւ պսակեալքն ի նոցանէ՝ ճշմարիտ պսակեալք եղիցին: Եւ խոստովանեալքն նոցա ճշմարիտ ազատեալք եղիցին ի մեղաց իւրեանց: Եւ ի սոսկալի ատենին Քրիստոսի ազատեալք եղիցին ի դատապարտութենէ իւրեանց. ամէն:

Աղուանից կաթողիկոսն տէր Գրիգոր Հոնեցին եւ այլ կաթողիկոսքն ամենայն. եւ եպիսկոպոսքն ամենայն. եւ վարդապետքն ամենայն. եւ կրօնաւորքն ամենայն. եւ քահանայքն ամենայն. եւ սարկաւագունքն ամենայն, եւ աստիճանաւորքն ամենայն. եւ ժողովրդականքն արբ եւ կանայք ամէնքն: Կենդանիք եւ հանգուցեալք ի Քրիստոս: Աւրհնեալ եղիցին եւ արձակեալ

զանդեցելովքն ամենայն զղջացան եւ հնազանդեցան սրբոյ աթուղոյս մերոյ. նաեւ մեք ընկալաք զնոսա սիրով ըստ հրամանի Փրկչին եւ Թողաք զյանցանս նոցա եւ ազատեցաք ի կապանաց անիծից աստ եւ ի հանդերձեալն ի դատապարտութենէ: Եւ... — 67, 68, 70, 71, 72 չէ՛ եղիցին: — 73 ի նոցանէ: — 74—76 չէ՛ Եւ ի սոսկալի — ամէն: — 78—92 կաթողիկոսք ամենայն, եպօք եւ վարդապետք, քահանայք եւ ժողովրդականքն ամենայն արբ եւ կանայք, ծերք եւ տղայք, կենդանիք եւ ննջեցեալք ամենեքեան օրհնեալք եղիցին յԱստուծոյ եւ ի մէջ: Այլ եւ օրհնեալքն ի նոցանէ օրհնեցին եւ կապեալքն կապեցին ի յերկրի եւ յերկինս. եւ արձակեալքն արձակեցին: Ձեռնադրեալքն ճշմարիտ ձեռնադրեալք եւ մկրտեալքն...

եղիցին յամենայն կապանաց անիծից եւ ի բանադրութեանց եւ ի կապանաց մեղաց. ամէն: Աւրհնեալք եղիցին եւ արձակեալք եղիցին: Աւրհնեալքն ի նոցանէ ճշմարիտ օրհնեալք եղիցին եւ արձակեալքն ի նոցանէ ճշմարիտ արձակեալք եղիցին: Եւ ձեռնադրեալքն ի նոցանէ ճշմարիտ ձեռնադրեալք եղիցին: Եւ մկրտեալքն ի նոցանէ՝ ճշմարիտ մկրտեալք եղիցին: Եւ պսակեալքն ի նոցանէ ճշմարիտ պսակեալք եղիցին. եւ խոստովանեալքն նոցա ճշմարիտ ազատեալք եղիցին ի մեղաց իւրեանց: Եւ ի սոսկալի ատենին Քրիստոսի՝ ազատեալք եղիցին ի դատապարտութենէ իւրեանց. ամէն:

Սոյ կաթողիկոսացն, եպիսկոպոսացն, վարդապետացն, կրօնաւորացն, քահանայիցն անիծեալքն օրհնեալ եղիցին եւ կապեալքն արձակեալ եղիցին ի բանադրութեանց եւ ի կապանաց մեղաց. ամէն:

Հնորճօք Տեառն մերոյ եւ Փրկչին Յիսուսի Քրիստոսի: Աւրհնութիւն եւ գոհութիւն եւ փառք անհասանելի եւ հրաշագործ անեղին Աստուծոյ Հօր եւ Որդւոյ եւ Հօգւոյն սրբոյ. յամենայն յաւիտեան. ամէն:

91, 92, 93 չէ՛ եղիցին: — 94 արձակեալք: — 98—107 Սրբայ կաթողիկոսութեն, եպօքն, վարդապետք, քահանայք, սարկաւագունք եւ կրօնաւորք եւ ամենայն հաւատացեալք ի Քրիստոս՝ եղիցին օրհնեալք. եւ կապեալքն արձակեալք. եւ բանադրեալքն ազատեալք ի կապանաց մեղաց: Հնորճօք... Քրիստոսի, որում փառք եւ պատիւ ընդ Հօր եւ ընդ սրբոյ Հօգւոյն. այժմ եւ յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն:

Յաջորդ դարերուն սակայն չպակսեցան խնդիրներ Էջմիածնի եւ Աղթամարայ կաթողիկոսաց մէջ, մասնաւորապէս իրաւասութեան սահմանաց մասին:

Աղթամարայ նորակազմ կաթողիկոսութեան կառավարչական ձեւին վրայ ոչինչ գիտենք. ինչպէս նաեւ կաթողիկոսական ընտրութեան եւ նուիրապետութեան սահմաններուն վրայ: Արդէն յիշեցինք թէ կաթողիկոսութիւնն ի սկզբան ունէր իւր իրաւասութեան ներքեւ բաց ի վասպուրականէն՝ նաեւ Սիւնիքն եւ Արտաղ. վերջին երկու նահանգներն տարի մը վերջը բաժնուեցան. թէեւ դեռ 1216ին կը յիշուի թէ Տաթեւու եպիսկոպոսն Յովհաննէս յԱղթամար ընդունեցաւ իւր ձեռնադրութիւնը (Ստեփ. Օրպէլ. էջ 251. հմտ. եւ Սիսական, էջ 232), բայց հակառակ իրաւանց եւ սովորութեան: Մասնաւորապէս Աղթամարայ թեմերէն կը յիշուին ժ.դ. դարուն՝ Արճէշ, Խլաթ, Բերկրի, Խիղան, մէկ խօսքով՝ Քաջբերունիք ամբողջ: Յաջորդ դարերուն ըստ պարագայի՝ այս սահմանն մերթ ընդարձակուած է եւ մերթ սեղմուած: Վերջէն պիտի տեսնենք որ ժ. դարուն երկրորդ կէսին Աղթամարայ կաթողիկոսը մինչեւ անգամ տիրացած է Էջմիածնի, թէեւ սակաւատեւ ժամանակով: Վերջին դարերու մէջ երկար խնդիրներու դուռ բացած է երկու աթոռներուս՝ Էջմիածնի եւ Աղթամարայ՝ իրաւասութեան սահմաններու վէճը: Մասնաւորապէս ժ.դ. դարերուն կը բաղձային Աղթամարցիք իրենց

հետ միացնել վան, Բերկրի, Արճէշ, Խլաթ, Բաղէշ, Մուշ, Խօշապ եւ մինչեւ Ամիդ տարածուող երկիրները: Ասոնցմէ մաս մը՝ Բերկրի, Արճէշ եւ Խլաթ ստուգիւ Աղթամարայ կը վերաբերէր մինչեւ ժ. դար (տես այս նկատմամբ վարը): Որչափ ալ հետաքրքրական է կէտիս քննութիւնը, բայց դժուարին ճիշդ եղբակացութեան մը հասնիլ՝ անբաւական աղբիւրներու պատճառաւ:

1345ին կ'ըսուի թէ Աղթամարայ կաթողիկոսութիւնն իւր 14 եպիսկոպոսական աթոռ ունէր իւր ներքեւ (Գանիէլ Գաւրիժեցի, Doc. armén. II, p. 628):

Այսօր Աղթամարայ կաթողիկոսութիւնը ունի երկու վիճակ՝ երկուքն ալ վանայ ծովու հարաւային եզերքը տարածուած:

ա. Աղթամար՝ որ ուղղակի կաթողիկոսին (հիմայ Տեղապահին) սեպհական թեմն է: Վանայ կուսակալութենէն եօթը գիւղախմբեր այս թեմին շրջանակին մէջ են (Ոստան, Գաւաշ, Շատախ, Նօրտուղ եւ Մոկք): Այս եօթը գիւղախմբերուն մէջ ընդ իրաւասութեամբ Աղթամարայ կաթողիկոսին կայ 193 եկեղեցի եւ 41 վանք, որոնց հասոյթներով կը մատակարարուի Աղթամարայ վանքն ու կաթողիկոսարանը:

բ. Խիղան՝ որ իւր անջատ առաջնորդութիւն մը կը ներկայանայ ժ.դ. դարէն սկսեալ. եւ մինչեւ հիմայ կը պահէ նոյն հանգամանքը: Անոր առաջնորդը կամ առաջնորդական փոխանորդը կ'անուանուի Աղթամարայ կաթողիկոսէն

կամ անոր տեղապահէն, խիզանի հոգեւոր շրջանակին մէջ են Ստորին Կարկառ, Շինիծորս, Սպարկերտ, Մամրտանք, Նղար, Խորորս գիւղախմբերը, որոնց մէջ սփռուած է 109 եկեղեցի եւ 17 վանք, որոնք Աղթամարայ կաթողիկոսութեան ենթակայ են¹:

Կաթողիկոսական աթոռն ի սկզբանէ անտի սեպհական մնաց Արծրունեան (Գազկայ) տան, ուստի յաջորդութիւնն յոյն աթոռին վրայ՝ կ'անցնէր միշտ տոհմին անդամներէն միոյն, յատկապէս կաթողիկոսին եղբորորդւոյ մը, եւ եթէ կը պակսէր այս՝ հօրեղբորորդւոյ եւ կամ ուրիշ մերձակոր ազգականի մը: Եւ որպէս զի ուրիշներու ոտնձգութեամբ չխափանուէր այս կերպ յաջորդութիւնը՝ կաթողիկոսներն կը կանխէին իրենց կենդանութեան ընտրել եւ ձեռնադրել յաջորդը. որ սակայն իւր իշխանութիւնը միայն կաթողիկոսին մահունէ ետքը կրնար գործածել: Այս է պատճառը որ Աղթամարայ կաթողիկոսը կը պարծէին միշտ իրենց «յազգէ թագաւորաց»². «Ի տոհմէ թագաւորին Գազկայ»³ ըլլալուն վրայ. եւ իրենց ազգականք կը կրէին յաճախ «թագաւոր» կամ «արքայուն» տիտղոսը: Ընտրութեան այս կերպը առիթ առնով կ'ամրաստանէր 1340ին Ներսէս Պալիէնց հայերը՝ թէ անոնք ի կենդանութեան կաթողիկոսին կ'ընտրեն յաջորդը (Mansi, Suppl. III, p. 522.)

¹ Ներկայ հանդամանաց մասին հմմտ. Ալպոյաճեան, Ընդ. Օր. 1908, էջ 346:

Կաթողիկոսք իրենց ընտրութենէն ետքը կը ներկայանային Նոյն կողմանց այլազգի բռնակալին եւ կ'ընդունէին անկէ հաստատութիւն. կը պատահէր երբեմն որ — հակառակորդաց ջանքերու առաջն առնլու համար — նաեւ կաշառք կ'ընձեռէին բռնակալաց¹:

¹ Հմմտ. Դանիէլ Աղթամարցի, էջ 324: Հետաքրքրական է այս տեղ ըսել Ներսէս Պալիէնցի ամրաստանութիւնն եւ անոր պատասխանը Դանիէլ Դաւրիթեցւոյ կողմանէ՝ գրուած 1345ին:

Ներսէս կը գրէ (Mansi, Sanct. Concil. Coll., Suppl. III, p. 522).

Հայր «զիշխանութիւնն որ անկ է կաթողիկոսին առնուն ի բաց եւ ընկենուն եւ կամ պատժեն: Վասն զի կաթողիկոսն Աղուանից (Columbarum) եւ կաթողիկոսն Աղթամարայ ի կենդանութեան իւրեանց ընտրեն զայլ ոմն յազգէն իւրեանց զոր եւ կամին եւ ապա օժանեն զնա ի կաթողիկոս. այլ ոչ վարի նա այնու իշխանութեամբ մինչեւ իցէ վախճանեալ կաթողիկոսին այնորիկ որ ընտրեացն զնա: Բայց իբրեւ մեռանիցի կաթողիկոսն առաջին՝ յաջորդ կաթողիկոսն երթայ առ ինքնակտն թաթարաց, որ հեթանոս է, եւ ի նմանէ հաստատի ի կաթողիկոս. եւ զի հաստատիցի ի նմանէ՝ պահանջի ի նմանէ գրամ որչափ եւ վճարել կարիցէ: Այս ձեւ ընտրելոյ եւ հաստատելոյ կաթողիկոս՝ մուծեալ եղեւ յեկեղեցին Մեծ Հայոց ի ձեռն Հապհոյ թագաւորին Պարսից, հեթանոսի, որ պաշտէ զհօր. եւ տեւէ մինչեւ ցայս օր ժամանակի: Եւ իբրեւ հաստատիցի ի նմին թագաւորէ, տայ թագաւորն զթուղթս (հաստատութեան), զի եպիսկոպոսք եւ հպատակք հնազանդիցին նմա, վասն զի հաստատեալ է ի նմանէ, եւ զի դարձեալ տացեն նմա գումար ինչ արծաթոյ, եւ ապա ամ ըստ ամի նոյնպէս: Եւ ամենայն քահանայք տան նմա ամի ամի առ նուազն զգին միոյ փոքրիկի. եւ նոյնպէս ի քրիստոնէից եւ ի հպատակաց ունի ամի զգին առ նուազն վեց գորշից արծաթոյ. եւ կաթողիկոսն ամի ամի ունի տալ թագաւորին որիչ ինչ գումար արծաթոյ, զոր թէ չտայցէ կամ այլ ինչ յանցանս յանցանիցի՝ թագաւորն ընկենու զնա (յիշխանութենէն) եւ

Բնականաբար եկեղեցական օրինօք ընտրութիւն չէր կարելի համարիլ այսպիսի ընտրութիւն մը. եւ Ներսէս շնորհալի իրաւունք ունէր բողոքելու եւ ապօրինի համարելու նոյնը, ըսելով. «Ձինչ է ասել եւ զմօրէն այսոցիկ չարեաց՝ զյայտնապէս հակառակացն ճշմարտութեան, եւ սրբոյ աթոռոյ Լուսաւորչին, որք ինքնաշարժ ախտիք եւ բոնականաց աշխարհի հրամանօք, զանձինս իւրեանց յայս աշտին՝ նան հոգեւոր բարձրութեան ձգեն, եւ ոչ ընտրութեամբ Աստուծոյ աստուածայնոց արանց համօրէն ազգիս, որպէս օրէնն պահանջէ» (էջ 133):

Ըստ որպիսութեան յանցանացն գործելոց՝ պատժէ գնա մահու իսկն:

Առ այս կը պատասխանէ Գանիէլ Դաւրիժեցի (Hist. des Croisades, Documents arméniens, t. II, p. 628).

«Երկու հակառակութեան կաթողիկոսք են, այս ինքն Աղուանից զոր թարգմանեն Columbarum (Աղաւեանաց), եւ որ ունի իւր 30 եպիսկոպոսունս ստորակարգեալս, որպէս լուայ, եւ միւսն Աղթամարայ, որ ունի իւր 14 եպիսկոպոսունս ստորակարգեալս, եւ են սորա ի Մեծ Հայս, վասն զի բռնաբար տիրեն եւ ոչ ըստ օրինաց Աւետարանի, նոյնպէս ըստ նմին օրինակի եւ բռնաբար յաջորդեն. յորժամ կարեն դտանել զօք յազգականաց՝ ընտրեն յազգականաց անտի (իւրեանց) յաջորդս. այլ եթէ ի մէջ ազգականաց (չ)դատանիցին ատակք եւ արժանաւորք առ պաշտօնն՝ ընտրեն յայլոց: Կաթողիկոսք իւրեւ նորոգ սկիզբն առնեն ի լիւեւոյ, պատշաճ եւ ի դէպ համարին երթալ առ ինքնակալն եւ յայտնել զիւրեանց մեծարանս, ըստ օրինակի այլոց ժամանակաւոր (մարմնաւոր) իշխանաց. եւ թագաւորն տայ նոցա շնորհս եւ ընդունի զնոսա իւրեւ զտեարս քրիստոնեայ ժողովրդոց: Այլ թէ թագաւորին պարտին տանել ինչ կամ տալ, չէ ինչ հաւաստեալ յայտն:»

Յաջորդ՝ յատկապէս վերջին ժէ — ԺԹ դարերուն Գրիգորիսեանց շառաւղին շիջանելէն ետքը, երբ Աղթամարայ Աթոռին վրայ երեւցան ապիկար անձնաւորութիւններ, որոնք շահու եւ փառքի համար աւելի, քան հօտին բարօրութեան համար կը ձգտէին գահին, բողոքովին նսեմացաւ կաթողիկոսութեան փայլը, կաշառք, կուսակցական կռիւներ գերիշխող եղան, արեւու ծագման հետ նոր կաթողիկոս յերեւան կ'եկէր Աթոռին վրայ. ամէնն ալ իրարմէ ապիկար եւ անշանակ: Յանցառ չեն դէպքեր դժբախտաբար, երբ այս անընդհատ փոփոխութիւնն նոյն իսկ անարգ՝ դաւաճանական պարագաներու մէջ տեղի կ'ունենար, մանաւանդ վերջին շրջանին, որով եւ կորսնցուց Աթոռն իւր կարեւորութեան վերջին նշոյլներն ալ. եւ յաջս ամէնուն աւելորդ նկատուեցաւ բոլորովին Աթոռին գոյութիւնը:

Իրաց այս վիճակին քաջ գիտակ էջմիածնի կաթողիկոսութիւնը ժամանակ ժամանակ փորձեր ըրած է միջամտելու Աղթամարայ կաթողիկոսաց խնդիրներուն: Այս միջամտութեան առաջին յիշատակութեան կը պատահինք Փիլիպպոս կաթողիկոսի (1633—1655) օրով, որուն մասին կը գրէ Սոյ Սիմէոն կաթողիկոս իւր առ Փիլիպպոս ընդդիմաբանական թղթին մէջ այսպէս (ԱՐԲՏ. 1904, էջ 381).

«Դուք ընդէր զԱղուանից տունն յալիշտակեցիք զոր ի ձեր թուղթն գրեալ էիք, թէ ինքն գլուխ աթոռ է ի սուրբ Լուսաւորչէն կարգեալ:

Նոյնպէս եւ Աղթամարայն ընդ ձեր իշխանութեամբ նուաճեցիք, որ ԵՃԻԶ տարի է, որ ինքնագլուխ կաթողիկոսք են. թէպէտ գիրք կու պարսաւեն: Տէս էս եղայ յարող տուն առ տուն՝ թէ դու Ուտելով զտունս այրեաց, պատճառանօք երկարեալ զաղօթս, զի առաւել դատաստանն ընդունիցին:

Յաւ է որ Սիմէոնի թղթին մէջ աւելի մանրամասնութիւններ չեն աւանդուած այս կարեւոր խնդրոյ վրայ: Բայց շարժումը, որ անգամ մը սկսաւ, շարունակուած կը տեսնենք. Եղիազարի (1682—1691) կաթողիկոսութեան առաջին տարին Էջմիածին կը գտնենք Աղթամարայ թովմաս կաթողիկոսը, ուր Եղիազարէն կ'օծուի եւ «կը բառնայ զըմբոստութիւն ի նախնեաց առաջնոց հայրապետաց» եւ կը դառնայ Աղթամար «հանդերձ սրբալոյս մեռնաւ», եւ ինչպէս կ'ըսուի «եղեն յԷջմիածին եւ յԱղթամար մի հօտ եւ մի հովիւ»¹ (1683): Այս գէպքը կրկնուեցաւ ապա Նիկողայոս եւ թովմաս Բ. (1761—1783) կաթողիկոսաց օրով, որոնք իրենց օծումն եւ վերահաստատութիւնն ընդունեցան առ ոտս Ղազար եւ Սիմէոն կաթողիկոսաց. թովմաս մինչեւ իսկ առանձին բազմակնիք պայմանաւորութեամբ պարտաւորեց իւր յաջորդները, որ այնուհետեւ Աղթամարայ կաթողիկոսները իրենց ընտրութեան հաստատութիւնն եւ օծումը Էջմիածնի կաթողիկոսներէն

առնուն եւ մնան անոնց գերիշխանութեան հնազանդ: Թէեւ գործնական երկարատեւ նշանակութիւն մը չունեցաւ այս պայմանաւորութիւնը, բայց Էջմիածնի աթոռոյն գերիշխանութիւնը միշտ ճանչցան Աղթամարցիք: Էջմիածնի կաթողիկոսաց վերաբերութիւնն դէպի Աղթամարայ թեմն լաւ կարելի է տեսնել Ղուկաս կաթողիկոսի 1791 թուին առ Ախիջան աղա ի վանդրած թղթէն, ուր կաթողիկոսական թիկնածուներու վրայ խօսելով կ'ըսուի. «...բայց վասն այլոց՝ զորս ի միջոյ իւրեանց ընտրել կամիցին, մեզ չէ փոյթ: Զի եթէ մեզ եւ քեզ անսացող լինիցին ողորմելիք այնոքիկ, մէք ունիմք տալ նոցա զխորհուրդս պատշաճագոյն եւ օգտակար. այլ գիտեմք զի ոչ անսան մեզ. իսկ որովհետեւ յազգէ եւ եկեղեցւոյ մերմէ են, եւ ոչ պարտին մնալ առանց հոգեւոր այցելուի, ...արժան է մեզ խորհել զնոյն» (Դիւան, Դ. էջ 552):

ԺԹ դարէն սկսեալ ենթարկուեցաւ Աղթամարայ կաթողիկոսութիւնը Վ. Պոլսոյ Ազգ. Պատրիարքարանին: Վերջին ժամանակի կաթողիկոսաց գայթակղական կռիւներն ու անհոգ կառավարութիւնը պատճառ եղան որ այլ եւս նշանակութիւնը կորսնցուցած Աթոռն բարձուի: Արդեամբք ալ խաչատուր կաթողիկոսի մահուամբ (1895) վերջացաւ նաեւ Աղթամարայ կաթողիկոսութիւնը:

«Հիմայ այս աթոռին մատակարարութիւնը այնքան փայլուն երեւոյթ մը չունի: Վանական

¹ Բիւզանդիոն 1900, Թ. 1198:

Տնօրէն խորհուրդ մը եւ նոր կազմած քաղաքական առժամեայ ժողով մը տեղապահի մը նախագահութեամբ կը վարեն գործերը Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանին վերին հսկողութեան ներքեւ¹ :

Անցնինք այժմ Կաթողիկոսաց յաջորդութեան :

¹ Ընդ. Օր. 1908, էջ 347 :

ՅԱՋՈՐԳՈՒԹԻՒՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆՅԱՆ

1. Դաւիթ Ա. (1113—1165):

Յայսմաւուրբի համաձայն Դաւիթ էր «թագաւորադն ի թոռանցն Գագկայ»¹ իսկ Վարդան (էջ 116) որոշելով կ'ըսէ. «Դաւիթ ոմն որդի թոռնկայ ի կղզւոյն Աղթամարայ» : Բայց Վարդանայ տեղեկութիւնը վստահելի չի թուիր հոս. վասն զի ինչպէս թովմայ Արծրունւոյ շարունակողին (էջ 309—11) տուած ցեղաբանութենէն դիտենք՝ Դաւիթ թոռնկայ ոչ թէ որդին էր, այլ թոռը : Ի մէջ կը բերեմ հոս այս ցեղաբանութիւնը, որ ամէն կողմանէ վստահելի է եւ համաձայն այլուստ ծանօթ տեղեկութեանց :

Երբ Վասպուրականի խաչիկ-Գուրգէն թագաւորին (904—936) թոռը, Աբուսահլ-Համազասպի որդին՝ Յովհաննէս-Սենեքերիմ (1003—1026) Սելջուկեանց յարձակմանց առաջն առնուլ չկարենալով թողուց հայրենի աշխարհն Յունաց կայսեր՝ Վասիլ Բ. ին (1021), եւ ամիսփութեամբ Սեբաստիա, Արեւելք՝ Աղթամարայ եւ շրջակայից տէր մնաց Սենեքերիմայ ազգականներէն, յՍելջուկիկ արքայուն¹ :

¹ «Արքայուն» բառս այս տեղ եւ այլուր պարզապէս «արքայազուն», «յարբունական սերնդոց» իմաստով է, եւ ԱՂԹԱՄԱՐԱՅ ԿԱԹ. ԳԵՂԵՂ.

Խնդենիկ ունեցաւ չորս որդի՝ տէր Գրիգոր, տէր Ստեփանոս, տէր Դաւիթ եւ Թորոնիկ Ա.։ Թորոնիկէն ծնաւ Թադէոս իշխան. եւ Թադէոսէն ծնաւ Թորոնիկ Բ.։ Եւ այս Թորոնիկէն ծնաւ Արղլման Կիւրապաղատ († 1121), որ ամուսնանալով Ծաղկոտան եւ Կոգովտի իշխան Գրիգորի դստեր՝ Մարիամի († 1123)՝ Ալուզի Թորոնիկէն ծնաւ Եօթը մանչ եւ հինգ աղջիկ զաւակ։ Արու զաւակներէն կը յիշատակուին՝ Երիցագոյն՝ ԴԱԻԻԹ, կաթողիկոս, եւ կրտսերն՝ Ստեփանոս-Ալուզ, որ Ամիւկի տէր կը կարգուի (էջ 315)։

Դաւթի կեանքէն քիչ բան ծանօթ է։ Թէ երբ հասաւ եպիսկոպոսութեան, չենք գիտեր։ Ինչպէս տեսնուիր, 1112ին երբ կաթողիկոս օծուեցաւ 15 ամեայ Գրիգորիս Փոքր Վկայասէր, Դաւիթ «արհամարհեց անոր տղայութիւնը» եւ ապստամբեցաւ՝ ինք զինքը ինքնագլուխ կաթողիկոս հռչակելով յԱղթամար։ Միութեան փորձերն՝ որոնք եղան Ծովքի կաթողիկոսարանէն եւ Անիէն, ի գերեւ անցան. անարդիւնք մնացին նաեւ Սեաւ լեռան ժողովքը եւ Նղովից շանթերը. Դաւիթ մնաց անշարժ աթոռոյն վրայ ինքնագլուխ՝ յեցած իւր եղբարց եւ ազգականներու ճոխութեան վրայ։

Հունի որ եւ իցէ (կրօնական) աղերս մոնղոլական «արքայուն» (arkaon) անուան հետ։ Հմմտ. այս մասին Марр, Аркаунъ, монгольское название Христианъ, въ связи съ вопросом объ Армянахъ - халкедонитахъ. С. Петерб. 1905 (— Византийский Временникъ, XII, 1-2), յատկապէս, էջ 65։

Իր կաթողիկոսական գործունէութեան մասին մանրամասնութիւն չէ աւանդուած մեզի։ Ինձի ծանօթ է երկու յիշատակարան ձեռագրաց, ուր կը յիշուի Դաւիթ իրրեւ կաթողիկոս Աղթամարայ։

1118ին Յովհաննէս կրօնաւոր, որդի Մուշի՝ խմբագրելով Եսայեայ Մեկնութիւն մը յՈսկերերանէ եւ յԵփրեմէ՝ Յիշատակարանին մէջ կը յայտնէ թէ «Գրեցաւ ի ՀԻԷ Թուականիս Հայոց ի գեւղս, որ կոչի Մարմետ, ընդ հովանեաւ սուրբ գերեզմանի վարդապետին Թադէոսի, ի հայրապետութեանն Տեառն Դաւթի Հայոց կաթողիկոսի ի Վասպ[ուրական]։ յորում՝ կայր եւ այլ կաթողիկոս ի ներքին երկրին, մերձ ի յԱնտիոք. արդ եթէ որ ճշմարիտ է, կամ որ սուտ՝ զայն Աստուած գիտէ¹։»

Հատ նկարագրական են Յովհաննէս կրօնաւորի տողերը, ուսկից կ'իմացուի թէ Դաւթի կաթողիկոսութիւնը դեռ 1118ին ի Մարմետ ինդրական էր, վանականը իսկ միաբան չէին թէ «որ ճշմարիտ է, կամ որ սուտ»։

Երկրորդ յիշատակարանն է մագաղաթեայ հատակոտոր մը (այժմ՝ բոլորովին եղծուած եւ ծակոտուած), որ ինկած է գլխագիր-երկաթագիր գրչութեամբ ձեռագրէ մը.

¹ Էջմ. Թ. 1239/1214 (Կար. Յուլ. 1209). հրատ. Կարապետ եպ. Տէր-Մկրտչեան, ԱՐԲՏ. 1913, էջ 51։ Հմմտ. եւ Գ. Վ. Յովսէփեան՝ Բարսեղ Հայ գրչութեան. Էջմ. 1913, էջ 29։

«Յամի վեցհարիւրերորդի եւ տասներորդի թուականութեանս Հայոց (1161) ես տէր Վահան սուրբ խաչի եպիսկոպոս, ցանգացող եղեալ ստացայ զսուրբ Աւետարանս ի տէր Ստեփաննոսէ որդւոյ Աբղղման¹ Կուրապաղատին եւ եղբաւր տեառն Դաւթի, Հայոց կաթողիկոսի: Արդ աղաչեմք ձեզ ով սուրբ քահանայք եւ մանկունք սուրբ եկեղեցւոյ...² զտէր Ստեփաննոս յաղաւթս ձեր յիշեսցիք եւ զիս ստացողս³»:

Ասկէ կը տեսնուի թէ Դաւթի 1161 թուին դեռ կենդանի էր. միւս կողմանէ կը ստուգուի թովմայի Շարունակողին տեղեկութիւնը թէ Դաւթի Աբղղմանէ Կուրապաղատին որդին էր եւ ունէր Ստեփաննոս անուն եղբայր մը: Այս Ստեփաննոս (-Ալուզ) Ամիւկի տէր կարգուելէն ետքը՝ ինչպէս յիշատակարանիս «տէր» յարանունն կարծել կու տայ՝ եկեղեցական աստիճանի ալ հասած է:

1161ին Դաւթի հաւանօրէն շատ ծեր ըլլալու էր, գոնէ 80 ամեայ մը. վասն զի 1113ին 15 ամեայ Գրիգորիսի «ողայութիւնն արհամարհելու» համար ինքը գոնէ 30 ամեայ մ'ըլլալու էր: Այս թուականէն ետքն ալ երկար ապրած պիտի չըլլայ. այսպէս մտածել կու տայ նաեւ Շնորհալույ Ընդհանրականին (գրուած 1166ին) այն տեղը⁴, ուր Աղթամարայ աթոռոյն վրայ փո-

¹ Ծակոտուած, անընթեռնելի. մեք լրացուցինք:

² Ծակոտուած:

³ Այս Ժ Զեռագիր հատակոտորս խ. Վ. Դարեանի, հմմտ. Թովմեան՝ Ցուցակ ձեռագրաց. Բ., էջ 28:

⁴ Ցեւ վերը:

փոխութիւն մը կ'ակնարկուի՝ որ Դաւթի մահունէն ետքը միայն պատահած կրնայ ըլլալ: Յամենայն դէպս 1165ին արդէն վախճանած էր Դաւթի:

Ով յաջորդեց իրեն:

Դաւթի կաթողիկոսէն ետքը գրեթէ դար մը լուռած են Աղթամարայ կաթողիկոսներու անուանք: Ընդ. Օրացոյցի մէջ Դաւթէն ետքը առաջին կաթողիկոս կը նշանակուի «Ստեփաննոս Նկարենայ», որ 1272ին վախճանած է, որով 1165—1272 դատարկ ձգուած է: Այս դատարկը Հաւաքարանը կը լեցնէ բաղմամբիւ անուններով, զորոնք հոս եւ ոչ իսկ յիշատակել կ'ուզենք:

2. Ստեփաննոս Ա. (1165°—1185°/90°):

Ինձի կ'երեւայ թէ յետ Դաւթի աթոռն գրաւած է տէր Ստեփաննոս, անոր եղբայրը. դժբախտաբար այս մասին թովմայի Շարունակողը, որ իբր 1130ին կ'օրինակէր Ստեփաննոսի համար թովմայի Պատմագրութիւնը, տեղեկութիւն չունի, եւ միայն Ամիւկի տէր գիտէ զՍտեփաննոս. սակայն այն հատակոտոր յիշատակարանն յամէ 1161 զինքը «տէր Ստեփաննոս» անուանելով՝ ամէն կասկած կը փարատէ թէ նա Ամիւկի մարմնաւոր տէր ըլլալէ դատ եկեղեցական՝ եւ այն բարձր աստիճանի հասած է:

Եթէ ուղիղ է մեր ենթադրութիւնը՝ Ստեփաննոս ձեռնադրութիւնն ընդունած ըլլալու է

Դաւթի կենդանութեան՝ ուստի 1165էն քիչ յառաջ: Ընտրութիւնն տփգոհնութիւններ պատճառած կ'երեւայ, դատելով Շնորհալույ վերոյիշեալ խօսքերէն: Այս թուականին Ստեփանոս ըլլալու էր աւելի քան 60 տարեկան, վասն զի հայրն՝ Արդլմսեհ վախճանեցաւ 1121ին: Ընդունելով թէ նա ապրեցաւ իբր 80 տարի, մահն պատահած պիտի ըլլայ իբր 1185/90:

Ստեփանոս-Ալուզ ամուսնացած էր, ըստ Շարունակողին (էջ 318) եւ ունեցած ամուսնութենէն զաւակ մը միայն՝ Խեղենիկ արքայուն: Սա կը յիշատակուի յամի 1245 Հռոմոսի վանաց արձանագրութեան մը մէջ այսպէս¹.

«Ես Խէտէնեկս, որդի Ալուզի, եւ ամուսին իմ Մարջան տուաք ի սուրբ ուխտս զԹէզանո շամբն, որ գեան ի մէջն կու անցանէ, որ իշխանն մեզ էր տուել. տէր Բարսեղ եւ այլ եղբարքս սահմանեցին զտաւն սուրբ Կարապետին բոլոր յեկեղեցիքս պատարագել զՔրիստոս, որչափ մէք կենդանի եմք, իշխանին եւ Խորիշահի կատարեն եւ յետ ելից մերոց ի մեր յանուն կատարեն ի տաւնի Նաւասարդի. եթէ որ զմեր նուէրքս ի սուրբ ուխտէս հանէ եւ կամ զժամն խափանէ, դատի յԱստուծոյ. կատարիչք գրիս աւրհնին ի Քրիստոսէ. ամէն. ՈՂԴ:»

Խեղենիկ մանչ զաւակ չունենալով իւր դուստրն՝ Մարիամ կ'ամուսնացնէ Սեփեղին

¹ Սարգսեան Հ. Ն.՝ Տեղագրութիւն ի Մեծ եւ ի Փոքր Հայս, էջ 150. Կոստանեանց՝ Վիմական տարեգիր, էջ 88:

արքայունի հետ, — որ նոյնպէս արծրունի թագաւորական զարմէ կը սերէր —, տալով իրբեւօթիտ Աղթամարայ կէսը: Պարոն Սեփեղինի եղբայրներէն կը յիշուին Պր. Կուռճիբէգ եւ Պր. Նուրագին: Խեղենիկ յընթացս ժամանակի իյնալով դրամական կարօտութեան մէջ՝ Սեփեղինի կը ծախէ նաեւ կղզւոյն մնացած մասը. եւ այսպէս ամբողջ կղզին կ'ըլլայ Սեփեղինի սեպհականութիւն, ընդ նմին նաեւ կաթողիկոսական աթոռը: Այս տեղեկութիւնները ունինք Գանիէլ Աղթամարցիէն (Թովմ. Արծրունի, էջ 321):

Թէ այս ո՞ր թուականին կը պատահի՝ Դանիէլ չի նշանակեր: Վերագոյն տեսանք որ Խեղենիկ 1245ին դեռ կենդանի է. թերեւս Սեփեղին ըլլայ 1211ին հետեւեալ արձանագրութեան մէջ յիշուածը՝ Մանազկերտի Նօրատի գիւղի Խաչքարի վրայ¹.

«ՈՎ. ԹՎԼԻՍ. եւ յիշխանութեան Սէվդինն² ես Մարտիրոս որդի Վարդանայ կանգնեցի վէմ եւ արձան պատուական ընտրեալ նշան յաղթութեան նկարեալ արեամբն Յիսուսի Քրիստոսի, եւն:

Յամենայն դէպս Աղթամարայ Սեփեղինեանց անցնիլը ԺԳ դարու առաջին քառորդին զննու է:

¹ Թորոս Աղբար. Բ., էջ 279:

² Կրնայ նաեւ Սէյիֆ եղդին Պաթթամուր Շահ-Արմեն ալ ըլլալ, Խաթի իշխողը (1195-1193), եթէ արձանագրութեան թուականն «ՈՂ» կամ «ՈՒ» կարդացուի:

3. [Անանուն. 1185—1272]:

Կաթողիկոսական աթոռը Մեֆեդինեան տան չանցած հարկ է ենթադրել Ստեփանոս Ալուզի յաջորդ մը նոյն աթոռին վրայ: Եթէ Ստեփանոս առ անագան 1185 վախճանած է, ասկէ մինչեւ 1272՝ երբ կը յիշատակուի ուրիշ Ստեփանոս Կաթողիկոսի մը մահը՝ կը մնայ իբր 80 տարուան դատարկ մը. որուն մէկ մասն Ստեփանոսի տալով՝ մնացած ժամանակը ուրիշ անուն մը կառավարած ըլլալու է աթոռը: Առայժմ հարկ է սպասել այս անուն յայտնութեան:

4. Ստեփանոս Բ. (—1272):

Անանունի կը յաջորդէ Ստեփանոս օմն, զոր ընդ. Օր. «Ստեփանոս Նկարենայ» կը կոչէ: Սա վախճանած է ըստ տապանագրին 1272ին. տապանաքարը կը գտնուի Աղթամարայ ծովուն մօտ անտառուտ լեռան մը կողքին շինուած Դիւարոյնի Ս. Յարութիւն վանքի դերեզմանոցը, «գեղակերտ» քանդակուածով եւ հետեւեալ արձանագրութեամբ¹.

«Ի թուին 21 Ա հայրապետին տեառն Ստեփանոս Կաթողիկոսի տապան:»

Ինձի ծանօթ է 1223էն Ստեփանոս Աղթամարցի մը, աշակերտ Յովհ. Վանական վարդապետի. բայց թէ կարելի է զինքը ապա Կաթողիկոսական աթոռին վրայ բարձրացած տես-

նել եւ նոյնացնել այս Ստեփանոսի հետ, զայն չգիտեմ:

Յիշատակարանս է (Էջմ. Կար. Յուլ. Թ. 2050).

«Գրեցաւ իմաստացոյց բանքս առաջնոց գտաւղաց բնութեան իրաց, որ ըստ գովի եւ պարսաւի. ի ՈՀԲ (1223) թուաբերութեանս մերաին աղանց ի վանքս Խորանաշատ կոչեցեալ ի նահանգիս Աղուանից ընդ հովանեաւ մաւրս լուսոյ Աստուածածնիս ձեռամբ Ստեփանոսի Աղթամարցոյ կրթեալ առ ոտս վանական վարդապետիս: Արդ աղաչեմ զհանդիպեալստ յիշել միով Տէր ողորմէիւ զվարդապետն իմ եւ զտէր Սարգիս հաւրեղբայր եւ զծնաւըն իմ զՅովհաննէս եւ զմանն ամենայն: Եւ հասարակաց ողորմեսցի Աստուած յիշողացս եւ յիշելոցս. եւ ինքն եղիցի աւրհնեալ յաւիտեանս ամէն¹»

Այս թուականէն (1272) ետքը յաջորդաբար ընդառաջ կ'ենն մեզի յիշատակարանաց մէջ Աղթամարայ աթոռոյն վրայ բազմաթիւ անուններ, որոնց ցանկը կարելի է կազմել գրեթէ առանց մեծ ընդհատութեան:

Կծիկին թելը կու տայ մեր ձեռքը Դանիէլ Աղթամարցի՝ թովմայ Արծրունւոյ պատմագրութեան ընդօրինակողը, իւր ընդարձակ յիշատակարանին մէջ (էջ 321 եւ շար.):

¹ Հմմտ. Խ. Լեւոնեան, Բիւզանդիոն 1903, Թ. 1905:

¹ Марр, Тексты и Разыскания по армяно-грузинской филологии. VI. С. Петерб. 1904, էջ XVIII.

5. Ստեփանոս Գ. Սեֆեդիկնեան.
(1272—1296⁶):

Սեֆեդիկնեան արքայուն բազմաթիւ զաւակաց չայր կ'ըլլայ ի Մարեմայ դստերէն խեղենիկ արքայունի. ասոնց անուններն են. ուստերք՝ Ստեփանոս, Ամիր կամ Պարոն Կուռճիբեգ, Ամիր կամ Պարոն Գուրգէն (Գորգի) եւ Զաքարիա. դստերք՝ Թագուհի, Մարթա:

Այս անուններն աւանդած է մեղի Դանիէլ Աղթամարցի անթուական յիշատակարանի մը մէջ ալ (զոր ի մէջ բերած է խ. Ղեւոնեան՝ Բիւզանդին, Թ. 1193), ուր յիշելով զկաթողիկոսն Զաքարիա կը գրէ. «... ի յիշատակ ծնողաց Պարոն Սեֆեդիկնի եւ աստուածասէր տիկնոջն Մարիամու եւ գեղեցիկ, բարեմիտ շառաւիղին եղբօրն Պարոն Գորգոյ եւ դարձեալ երկուց եղբարցն Տ. Ստեփանոսի կաթողիկոսի եւ Պարոն Կուռճիպէկի եւ քեռն Թագուհւոյ եւ Մարթայի հանգուցելոցն ի քրիստոս...»:

Սեֆեդիկնի երէց որդին Ստեփանոս կ'ընդունի կաթողիկոսական ձեռնադրութիւն «ի մանկութեան հասակի», հաւանօրէն առ կենդանութեամբ Ստեփանոսի Նկարենայ († 1272) եւ կը գրաւէ աթոռը անոր մահունէն ետքը: Դանիէլ իրեն 40 տարուան կաթողիկոսութիւն կու տայ. («զոր իրրեւ կացեալ ամս խ, վերափոխի յաշխարհէս տարածամ կենօք եւ սակաւ աւուրբք. եւ թողեալ զսուգ անմխիթար հօր իւրոյ պարոն Սեֆեդիկնի. որոշ չէ բացա-

տրութիւնը. 40 տարի ապրեցաւ թէ վարեց կաթողիկոսութիւնը). եթէ այս 40 տարիները 1272էն հաշուենք՝ Ստեփանոս կը վախճանի 1312ին: Բայց այս դժուարին է վասն զի 1300էն սկսեալ կը կառավարէր աթոռը Զաքարիա՝ անոր եղբայրը: Ընդ. Օր. համեմատ «Ստեփանոս տղայ Սեֆեդիկնեան» կը յիշուի 1275—1276 թուականներուն. իսկ ըստ Ղեւոնեանի (Բիւզանդին, Թ. 1193) 1288—1292: Ինձի ծանօթ են հետեւեալ յիշատակարանները 1276, 1291, 1293 եւ 1296 տարիներէն.

1. Ռոմանոս վարդապետ 1276ին ընդօրինակելով Աւետարան մը՝ կը գրէ.

«Այլ աւարտեալ սա ի թուիս Հայոց 21Ի (1276) յամսեանն Մեհհեկի Ը. ի տիեզերակալութեանն Ղուպիլա զանին եւ յոստանիութեան Ապաղա զանին որդոյ եղբօրն նորին: Եւ ի թագաւորութեանն Հայոց Ղեւոնի՝ որդի Զսպէլ թագուհոյ, դստեր Ղեւոն թագաւորի: Եւ ի կաթողիկոսութեան տեառն Ստեփանոսի: Եւ մեր ընդ հովանեաւ լեալ՝ ընծայեաց Աստուածածնիս՝ ի դաւառիս Վասպուրականիս: ... յիշեցէք ... զԳեաղոսն զՊովոս Մելիքն եւ զստնու որդի նորա զԹագվորն. նաեւ զերկու եղբայրն նորա զՅեհանա եւ զԵլիա¹»:

¹ Ապա կը յիշէ Արճէշի շարժը. հրտ. Սարգիսեան Հ. Բ.՝ Ցուցակ, էջ 426-427. Նոյնն կը յիշատակեն նաեւ Զամէ. Գ. 280 եւ Մատենադարան, 164-165. Հոս կը գրուի «ի թագաւորութեան տեառն Ստեփանոսի». տպագրու-

2. Մեծոփայ մօտերը՝ Յարուծիւն գիւղին եկեղեցւոյ մէջ տեսած է Հ. Ն. Սարգսեան¹ արձանագրութիւնս յամէ 1291.

“Ի ժամանակս տէրութեան Ուլաուն զանին ես ծառայ ծառայիցն Աստուծոյ տէր Աբրահամ տեսուչ գաւառիս Քաջբերունոյ. տվաւ ինձ տեղիս այս տեառն է սորին Սահմագին կոչեցել. եւ շինեցի զեկեղեցիքս նախ զսուրբ Աստուածածինս. իսկ ի թագաւորութեանս Արղուն զանին, ի հայրապետութեանս տեառն Ստեփանոսի զսուրբ Յարուծիւնս ի կորդոյ շինեցի: ... Շինեցաւ սուրբ Յարուծիւնս ի թւիս 210 ի փառս Քրիստոսի:”

3. Աղթամարայ Ս. Ստեփանոս եկեղեցւոյ դրան ճակատը կը կարդացուի արձանագրութիւնս² յամէ 1293.

“210Բ: Ի հայրապետութեան տեառն Ստեփանոսի շինեցաւ եկեղեցիս ծախիք սրբասնեալ կրանաւորացն Սարգսի եւ Ստեփանոսի որդեացն Հոռոմշահի յարդար վաստակոց իւրեանց. կատարեցաւ յիշատակ հոգւոց իւրեանց եւ ծնողացն եւ ազգականացն. որք հանդիպիք յիշեցէք ի Քրիստոս:”

4. Աւետարան³ գրուած ի վանս Վարա-

թեան վրիպակ, թէ ձեռագիրն այնպէս կ'ընթեռնու. իւր հոմանիշ “արքայուն” անուան:

¹ Տեղագրութիւն ի Փբբր եւ ի Մեծ Հայս, էջ 269:

² Աղդագր. Հանդէս Ի (1910), էջ 209:

³ Ձեռագիր Նոր Նախիջևանի Ս. Նիկողայոս եկեղեցւոյ. հմտ. Ե. Շահազիզ, Պատմական պատկերներ, էջ 100, ծն.:

գայ Ս. Նշան, ի թուին Հայոց 210Բ (1293) ի կաթողիկոսութեան Ստեփանոսի:

5. Կարինեան Յուդակ, Թ. 999 (էջ 140) կը նշանակուի.

“Մաշտոց՝ գրեալ ի թղթի ի գիւղն Բաջանջ ի գաւառին Ածնդայ (sic) ի հայրապետութեան տեառն Ստեփանոսի, եւ ի թագաւորութեան Հայոց Հեթմոյ Բ. ի Անանեայ սարկաւագէ ի թուին Հայոց 210Ե (տպ. ջնե) = 1296:”

6. Զաքարիա Ա. Սեփեղինեան.
(1296—1336):

Ստեփանոսի կը յաջորդէ անոր կրտսեր եղբայրն Զաքարիա: Դանիէլ Աղթամարցւոյ հետեւելով հարկ է Ստեփանոսի մահուընէն մինչեւ Զաքարիայի ընտրութիւնը քանի մը տարուան դատարկ ենթադրել. վասն զի “յորժամ եհաս ժամ պարոն Սեփեղին... փոխիլ յաշխարհէս՝ սա ոչ ժամանեաց իւրովք ձեռօք հաստատել զտէր Զաքարիայն յաթոռ եղբոր իւրոյ տեառն Ստեփաննոսին: Ապա տուեալ լինի յուսումն աստուածեղէն սուրբ գրոցն եւ հասու լեալ հին եւ նոր կտակարանացն: Եւ ոչ զք ունէր զօրակիգ եւ օգնական իւր՝ բայց միայն զհարազատն իւր զԱմիր Գուրգէն, զհայր եւ զհայրագլուխ եւ զպարոն Կուռճրէկն եւ զպարոն Նուրագինն զհօրեղբարքն իւր: Սոքա կամօքն Աստուծոյ ժողովեալք ի միասին, կոչումն արարեալ

սուրբ եպիսկոպոսաց, վարդապետաց եւ բազում կրօնաւորաց, եւ արքիմարարեալ ի միասին՝ օրհնեցին եւ ձեռնադրեցին զտէր Զաքարիայն յաթոռ հայրապետութեան հօրեղբօր իւրոյ տեառն Ստեփանոսի» (էջ 322)։ Ըստ այսմ Զաքարիայի ձեռնադրութիւնը կրնանք դնել իբր 1296ին։

Թէ ո՞վ վարեց տեղապահութիւնը, չէ աւանդուած։

Ընդ. Օր. Զաքարիայի ընտրութիւնը կը նշանակէ 1296ին եւ պաշտօնավարութիւնը յերկարած կը դնէ մինչեւ 1343. չգիտեմ ինչ հիմամբ այսպէս. ստոյգ է որ 1298ին կը յիշուի արդէն Զաքարիա, ուստի եւ կրնար 1296ին ընտրուած ըլլալ։ Լեւոնեանի համաձայն Զաքարիա ձեռագրաց մէջ կը յիշուի 1301—1334 եւ ըստ Փիրղալէմեանի 1335ին, Ինձի ծանօթ են յիշատակարաններ 1298—1336 թուականներու մէջ գրուած, որոնք զԶաքարիա կենդանի գիտեն։ Բայց զարմանալի է որ ժամանակակիցն Գանիէլ, որ 1303ին զինքը ի մերձուստ կը ճանչնայ իբրեւ «աստուածապատիւ եւ երջանիկ երիցս երանեալ ամենիմաստ հայրապետ Հայոց» եւ «յոյժ բարի եւ առատամիտ եւ աղքատասէր եւ աստուածային ձրիւք բարգաւաճեալ»¹, մահը պատահած կը դնէ 22Ե, այս է՝ 1326 թուին. կարդալ արդեօք 22Ե, այս ինքն 1336։

¹ Թովմ. Արծր., էջ 319։

Զաքարիա Սիւնեաց մետրապօլիտին՝ Ստեփանոս Օրպէլեանի նշանաւոր բարեկամն էր եւ թղթակիցը, որ խնդրելով իրմէ Թովմա Արծրունւոյ պատմութիւնը՝ 1303ին գրել կու տար Դանիէլ Աղթամարցւոյ։ Իր կաթողիկոսական գործունէութեան մասին հետեւեալ դէպքը կը պատմէ Շարունակողն Սամուէլի¹.

«ՌՅԼԶ. Ի 22Գ.² (= 1334) ամին մեռաւ Բուսայիտ Ղանն (իմա՝ Աբու Սէյիդ 1316—† 1335) եւ նստաւ Արփա Ղանն զ ամիս (1335—1336). եւ եկեալ քեռի Բուսայիտին Ալի փաշայ Նուինն ի Բաղդատայ՝ զԱրփա Ղանն ետպան, վասն զի քրիստոնեայ էր՝ յառաջին Ղանորաց զարմէն, եւ ինքն իւրովի այլ նոր զանեդ ի թախթն՝ Մուսի անուն (1336), որ ոչ ելաւ եւ ոչ զօրացաւ. եւ ինքն Ալի փաշայն վարէր զհօւքմն Օրդուին՝ տարի եւ կէս. եւ արար հրաման քակել զեկեղեցիս, եւ քակեցին ի բազում տեղիս ի Մուլայ մինչ ի Խլաթ եւ ի Սալամաստ. մինչ որ զնաց առ նա տէր Զաքարիա Աղթամարայ կաթողիկոսն՝ պայազատն եւ արքայազարմն եւ ապա երարծ զչար հուքմն».

Նոյն կը կրկնէ ուրիշ յիշատակագիր մը յամէ 1336, ըսելով «որ զհաւատս Հայոց նոր գնեաց ի յանօրէն առաջնորդաց եւ զեկեղեցիքս ազատեաց Աստուծոյ տեսչութեամբն եւ ձեռք».

¹ Սամ. Անեցի, էջ 159. հմտ. եւ Զամէ. Գ. 338։

² Տպ. 2ԾԳ։

իւրովք¹։ Կը յիշէ նաեւ Դանիէլ Աղթա-
մարցի (էջ 323). «Սա կացեալ ընդդէմ չա-
րեաց մորկին Ալի փաշային եւ այլոց նմանեացն
նորա, որ խրոխտային ի վերայ սրբոց եկեղեցեաց
եւ հաւատոց քրիստոնէից. սա բաղում հարկս
եւ հարաճս խափանէր ի վանորաց եւ ի կրօնա-
ւորաց։» —

Բաց ասկից արդիւնաւոր եղաւ Զաքարիա
նաեւ շինարարական գործունէութեամբ. Դա-
նիէլ կու տայ այս մասին մանրամասն տեղեկու-
թիւններ (էջ 322—324). Լիւմ կղզւոյն վրայ
կը կառուցանէ յանուն Ս. Գէորգ զօրավարի
գմբէթաձեւ տաճար մը եւ առընթեր մենաստան
մը. յԱղթամար «ի թիկունս Ս. Խաչին» ձմեռ-
նային ժամանակի համար մեծ ժամատուն մը եւ
«ի կողմն արեւելից» ամառնային ժամանակի հա-
մար ժամատուն մը, «մեծանիստ կամարակապ
ձեւօք կրակապ եւ սրբագործ, բերեալ զքա-
րինս նորա յաշխարհէն խլաթայ» եւ այլն։

«Հաւաքարան» ի համաձայն Զաքարիա
Աղթամարայ թեմի համար սահմանած է նաեւ
վանական «կողովուտ» կոչուած օրէնքը.

«Առաջին տէր Զաքարիա զայս օրէնս սահ-
մանեաց ամենայն թեմիցն յԱղթամարու. այս
ինքն եթէ եպիսկոպոս, վարդապետ եւ քահա-
նայ մեռանիցի, նախ զգրեանս իւր, նաեւ զփիւրն
եւ զհանդերձս կողովուտ առնելոց են իրրեւ
հոգւոյ բաժին։ Նոյնպէս եթէ Մեղիք կամ թէ

¹ Թոր. Աղթ. Բ., էջ 253. տե՛ս վարը.

Ռես (գիւղապետ) մեռանիցի՝ զնոյն արասցեն եւ
ամենեքին աթոռոյս լիցին։ Ահա զայս բան Զա-
քարիա կանոնեաց օր կայ մինչեւ ցայսօր օրհնու-
թեամբ եւ անիծիւք¹։»

Զինքը պէտք չէ շփոթել ժամանակակից
եւ համանուն Զաքարիա Ծործորեցւոյ հետ, որ
Արտազու Ս. Թադէոս վանքի արքեպիսկոպոսն էր։

Զաքարիայի մասին ինձի ծանօթ յիշա-
տակարաններն են.

1. Աւետարան Կարսի Ս. Աստուածածին
եկեղեցւոյ մէջ. գրուած «Յովսեան քահանայի
ձեռքով Տուրուբերան գաւառի Բէրդուկ գիւ-
ղում, Թաթարաց Ղազան Խան եւ Զաքարիա
Հայոց հայրապետի օրով, Չիւի թուին»²։

2. «Կատարեցի զսուրբ Աւետարանս զայս
յաստուածախնամ կղզիս Աղթամար... ի հայ-
րապետութեան տեառն Զաքարիայի եւ ի թուա-
բերութեան հայկազեանս տումարի Չիւզ (1297)
ի դառն եւ ի նեղ ժամանակս»³։

3. Դանիէլ Աղթամարցի Թովմ. Արծրուն-
ւոյ Պատմութեան վերջը (էջ 319) կը գրէ
1303ին.

¹ Բիւզանդիոն 1900, Թ. 1193։

² Լուսայ 1903, Թ. 5, էջ 59։

³ Աւետարան Կղացկի գեղջ Արցախայ. Բաբեռ-
դարեանց՝ Արցախ, էջ 112։ Թուական տրուած է հոն
Ջիւզ (1477). որովհետեւ Աղթամարայ աթոռին վրայ ոչ
այս եւ ոչ Ջիւզ (1497) կամ Չիւզ (1277) թուին համա-
նուն կաթողիկոս կարելի է ենթադրել, կ'առաջարկենք սխա-
լագրութիւն համարելով՝ կարդալ Չիւզ։

«...սուրբ Եկեղեցւոյ Ս. Խաչիս Աղթա-
մարայ ընդ որոյ հովանեաւ Հարագրեցաւ Պատ-
մութիւնս այս ի թուականութեանս Հայոց ի
2ԾԲ, եւ յաշխարհակալ թագաւորութեանն
Ղաղանի, հրամանաւ եւ ծախիւք աստուածա-
պատիւ եւ երջանիկ երիցս երանեալ ամենիմաստ
Հայրապետիս Հայոց տեառն Զաքարիայի, որ է
յոյժ բարի եւ առատամիտ եւ աղքատասէր
եւ աստուածային ձրիւքն բարգաւաճեալ, եւ ի
խնդրոյ... տեառն Ստեփաննոսի (Օրպէլեան)...
Եւ նա վասն սիրոյն աստուածային խնդրեաց
զՊատմութիւնս ի մերոյ աստուածընկալ եւ
սրբասէր եւ աթոռակալ սուրբ Լուսաւորչին ի
տեառն Զաքարիայէ. իսկ սա մեծաւ ջանիւ ետ
գծագրել զսա յաղագս խնդրոյ նորա: Եւս ա-
ռաւել կամեցող եղեալ այսմ գործոյ:... հա-
րազատ եղբայր տեառն Զաքարիայի Ամիր Գուր-
գին...»

4. «Գիտապետք Հայոց՝ Տէր Գրիգոր
[Սոյ], տէր Զաքարէ [Աղթ.] եւ տէր Ստեփան-
նոս Աղուանից եւ վարժապետ Եսայեայ... գրե-
ցաւ... ձեռամբ Թագէտոսի ... ի թուին Հայոց
2ԾԲ ի գաւառիս Այրարատեան ի վանքն որ
կոչի Նանանից¹:»

5. Գրութիւնք Եպիփանու կիպրացւոյ².
«Գրեցաւ ի հայրապետութեան տեառն Զա-
քարէի Աղթամարայ եւ յառաջնորդութեան

¹ Մեկն. ԺԲ. մարգարէից՝ Թովմեան Յուցակ Դա-
գեան ձեռագրաց. Բ., էջ 45:

² Մատենադարան, էջ 413:

գերահռչակ եւ սուրբ ուխտիս Վարագայ Յոհան
վարդապետի յոյժ իմաստասիրի, հեղի եւ խո-
նարհի... ի... թուաբերութեան Հայոց մեծաց
2ԾԳ... ձեռամբ... Յոհաննէս քահանայի ի
գաւառիս Վանայ ի գեւղս որ կոչի Աւանս...»

6. Աւետարան ընդօրինակուած «ի 2ԾԸ
(1309) թուին ի հայրապետութեան տեառն
Զաքարիայի ի կղզին որ կոչի Լիւմ¹:»

7. Գիրք մանկութեան. «Գրեալ յիշատակ
Գէորգ կրօնաւոր քահանայի. ի թուա. Հայոց
2ԾԹ (= 1310) ձեռամբ Յովհ. գծագրող
քահանայի. ի հայրապետութեան Զաքարէի
Հայոց կաթողիկոսի, եւ յառաջնորդութեան գե-
րահռչակ սուրբ ուխտիս Վարագայ՝ համաշունչ
եղբարց Տէր Սարգսի եւ Տէր Պետրոսի, որք
հեղութեամբ եւ հանդարտութեամբ հովուին
զբանաւոր հաւատս... գրեցաւ ի գաւառիս Վա-
նայ ի գեաւղն Աւանց ընդ հովանեաւ Սրբոյն
Յովհաննու կարապետին եւ Ս. Գրիգորի Հայոց
Լուսաւորչին...»²:

8. Աւետարան գրուած 1314ին ի խնդրոյ
տանուտէր Թորոսի.

«Ողորմութեամբ Տեառն սկսայ եւ կարո-
ղութեամբ նորին կատարեցի զաստուածալոյս
սուրբ Աւետարանս ի գաւառիս Արձիշոյ, ընդ
հովանեաւ սուրբ Ստեփաննոսիս, յառաջնորդու-

¹ Թովմեան, էջ 53. հմմտ. յիշատակարան մ'ալ
հաւանօրէն այս տարիէն՝ Հայրէնէթ թերթ, 1887, թ. 2257:

² Թոր. Աղբ. Բ., էջ 411. ուրիշ մը այս թուէն՝
ԲՁՄ. 1898, էջ 514:

Թեամբ նահանկիս տեառն Զաքարիայի, որոյ Տէր Յիսուս պահեսցէ: Այլ ես Յովսէփ գրիչ մեղուցեալ ծառայս Աստուծոյ աղաչեմ զամենայն մանկունստ յիշեսցիք զՅովսէփ գրիչս եւ զԺողոն իմ: Ի ԹՎ. 249¹:"

9. «Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ձեռամբ նուաստ քահանայի Սարգսի, մեղապարտ գրչի. աւարտեցի... ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածածնիս եւ Նախավկայիս ի ԹՎ. մեծաց Հայոց 249 (1320) ի հայրապետութեան Զաքարիայի, ի Թագաւորութեան Բուսայտին (1316—1335). յիշեցէք զեղկելի գրիչս եւ զԺողոն եմ զՍուրբիսս եւ զՄէլէքնազ...²:"

10. Լեւոնեան (անդ) կը գրէ «1312ին գրուած Մաշտոցի մը վերջին յիշատակարանին մէջ այս Զաքարիայի հետ ի միասին կը յիշատակուի նաեւ Ներսէս կաթողիկոս մը իբրեւ աթոռակից:»

11. Կար. Յուլ. Թ. 182 Աստուածաշունչը կը գրուի. «Ի հայրապետութեան տեառն Զաքարիայի ի իմ կղզեոջ յԱբրահամ կրօնաւորէ, ի Թուին Հայոց 249 (= 1315):»

12. Թուղթք Գաւղոսի եւ Մարգարէութիւնք Եսայեայ գրուած 1318ին, այժմ Ագուլիսի Ս. Թովմայի վանքը.

«Արդ յամս վերադիտութեան երջանիկ հոգեւոր տեառն Զաքարիայի Հայոց

¹ Սարգիսեան՝ Յուլ. Թ. 660:

² Թովմեան՝ Յուլ. Թ. 30:

դիտապետի եւ յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս հոգեկիր վեհիմաստ հովուապետի տեառն Պետրոսի եւ նորին Յովսէփի գրեցաւ տառս աստուածային ընդ հովանեաւ սրբոյ նշանիս Վարդայ յոյժ տառապանաւք եւ նեղութեամբ. ձեռամբ մեղապարտ եւ անարժան կր[օնաւոր]ի Յակոբի ի Թուին հայկազնեան տումարիս եւ Թն հարիւրորդի վաթսնեւորդի եւ Թնեւորդի (249 = 1318). յայսմ ամի, որում ծփի ամենայն երամ քրիստոսափառաց ի շնամէ նետողական ազգին Ղարապետաւոր զանի. փշելով ի նա սատանայ հարկ հրամայեաց առնուլ յամենայն քրիստոնէից վասն հաւատոցն որ ի քրիստոս. եւ նշան կապոյտ հրամայեաց կարել ի վերայ Թիւկանց հաւատացելոցս. եւս աւելի կրանաւորացս հարկ առնուին առանց զանի հրամանին: Յետոյ երիցս երանեալ երջանիկ հայրապետն Զաքարիայ հետ զանին գնացեալ մինչեւ ի Բաքելոն ամ մի ողջոյն եւ առլեւս առեալ ի նմանէ զկրաւնաւորքս եւ զքահանայսն ազատեաց ի հարկապահանջութենէ. այլ յաշխարհականացն եւ ի տղայոցն առնուին. որոց զարդիս խաղաղական կենաւք շնորհեսցէ նմայ Տէր եւ իւրոցն ամենայն եւ զեւրոյն¹ յիշատակ աւարհնութեամբ ի քրիստոս:

Եւ յայսմ ամի գարունն առին զհարկն եւ աշունն զանն մեռաւ. եւ այլ եկին ոմն անուն Աղաղու, Սինթամուր եւ Հասան Թամուր Ռ. Գ. Ժ

¹ Տպ. գեւորն:

մարդով եւ կրկին հարկ առին յոյժ անչափ եւ ոչ ոք ընդդիմացաւ նոցա. եւ վանօրայքս որ ազատ էին զոր ըմբռնեցին անհնարին տանջանօք չարչարեցին եւ անչափ տկ. առին. մանաւանդ սուրբ. ուխտս մատնեալ ի ձեռս նոցա յանկարծակի գաղտարար եկին յերեկուն եւ ամենեքեան փախեալք եւ զորս ըմբռնեցին անհնարին տանջեցին որ ոչ կարեմք պատմել. եւ քաղաքի տաճկնին բազում ինչք տուին եւ հազիւ թափեցին ի ձեռաց նոցա. եւ այլքս որ փախեալք այլ չեղեցաք դառնալ ի վանքս, զի հանապազ զտիւ եւ զգիշեր ի խնդիր ելանեն մեզ. եւ մեր ահաբեկեալք ի նոցանէ ահիւ եւ դողութեամբ կէաք. զցայգ եւ զցերեկ ի սուրբ լերինդ ի խորշս եւ ի ծերպս վիմաց. եւ նոքա ամեն օր գային եւ զեկեղեցեաց դռներն եւ զխցերոյն զամեն բացին եւ յաւարի տարան զինչ որ գտան. բայց սուրբ Յովհաննիսա դուռն միայն մնաց վասն զի ճգնազգեաց փակակալս մեր Ղազար կր. զահ եւ զերկիւղ ի բաց եդեալ եւ յեկեղեցին կացեալ բազում աւուրս եւ սուրբ նշանն պահեաց զնոսա. եւ ափշեցոյց զսիրտս այլազգեացն որ ոչ մաքառեցան ընդ դուռս երկաթի: Եւ այլ բազում վիշտս եւ նեղութիւն եւ տառապանք կրեցաք յամենայն դիմաց յամարանի եւ ի ձմեռանի փախստեայ լինելով եւ բացօթեայ կելով ի սուրբ լերինդ եւ այլ դժնդակ նեղութիւն որ ոչ կարեմք պատմել. եւ մեք ամեն կրօնաւորքս կամ աւելի երիցս երանեալ առաջնորդաւս մերով տէր Պետ. որ ոչ եթող վարատել մի ոք ի մենջ.

որոց զարդիս խաղաղական կենօք շնորհեսցէ սոցա Տէր միարան ուխտիս եւ զելիցն յիշատակաւ օրհնութեամբ ի քրիստոս: Եւ մեք բազում ժամանակս զայս նեղութիւնս կրելով եւ առաւել քան զսոյնս եւ առ սէր սուրբ նշանիս եւ ի սա ապաւինելով ի սուրբ ուխտէս ոչ հեռացաք. քաղաքն եւ երկիրս ամեն այսր անդր փախեան լուր մարդատատան մնաց եւ մեք ի տեղս հաստատուն կացաք վասն սուրբ նշանի սիրոյս¹:

13. Աւետարան գրուած՝ «յերկրիս արքունականն որ Մովս կոչի, յաստուածապահ գեղս յԱռինչ... գրեցաւ Սուրբ Աւետարանս ի հայրապետութեան տեառն Ներսէսի եւ յառաջնորդութեան տեառն Զաքարիայի. ի թուականիս 229» (տպ. 229)² = 1324: Է. Արեւան ի ծան. կ'ըսէ Ներսիսի համար՝ «Աղթամարայ կաթողեկոս», բայց որովհետեւ ոչ 1524ին (229) եւ ոչ 1324ին Աղթամարայ աթոռոյն վրայ տեղ կայ Ներսէսի, հարկ է ենթադրել թէ հոս Ներսէս կամ Մովս կայ եպիսկոպոսն է կամ Զաքարիայի աթոռակից մը, բայց այս դէպքին զարմանալի է միոյն «հայրապետ» եւ միւսին՝ «առաջնորդ» յորջորջումը:

14. Գրեցաւ (Աւետարանս) յամի 229 (1327) թուականութեանս Հայոց. ի հայրա-

¹ Լալայեանց՝ Աղագիր. Հանդ. ԺԲ. (1905) էջ 163-164:

² Նաթանեան՝ Արոստ Հայաստանի, Կ. Պոլիս 1879, էջ 147-150, ասկէ Հայապատում Գ., էջ 269:

պետութեանն տեսն ջաքարիայի, ձեռամբ...
Աստուածատուր իրիցու¹:

15. Կարինեան թ. 949 Մայր Մաշտոց՝
կը գրուի ի քաղաքն Արճէշ ի դուռն Ս. Գէորգ-
այ ի հայրապետութեան տեսն ջաքարիայի
ի Յովհաննիսէ ի թուին Հայոց ՋՀԹ. (1530,
կարգա՛յ 24թ. = 1330, վասն զի այդ թուին
ջաքարիա անուն կաթ. չի յիշուիր ո՛չ յիշ-
միածին եւ ո՛չ յԱղթամար):

16. Գիրք ձեռնադրութեան յամէ 1331.
«Փառք... Յամի հայկազեան տօմարի աբեղա-
կան տոհմի 22 երօրդի, ի թագաւորութեան
Արուսայիտ սուլտանի ազգի Նետողաց. եւ մե-
րում թագաւորի Հայոց ազգի Նետողի թագաւորի
եւ Բուրթլի իշխանաց իշխանի, ի հայրապե-
տութեան տեսն ջաքարիայի, յեպիսկո-
պոսութեան ստացողի գրոցս տէր Վարդանայ,
ի մենաստանին որ կոչի Արգելան, ընդ հովանեաւ
Աստուածածնիս եւ սուրբ Նշանիս եւ Յուսկայ
որդոյ սուրբ գերեզմանիս, ես Յոհաննէս մեղա-
պարտ եւ անպիտան ի պիտանիս, հարկեալ յեղ-
բարց դժագրեցի զշնորհալից տառս սրբարար
եւ աստուածահրաշ, ըստ խնդրոյ եւ փափա-
գանաց նորակնքեալ եպիսկոպոսի տէր Վարդա-
նայ ի ժամ հասեալ ծերութեանս. քանզի պա-
տուհանք ըստարանաց պակասեալ եւ ձեռքս խո-
պանացեալ դողդոջէր...²: Գրուած է 22 թուին

¹ ԱՐՄՏ 1911, էջ 460:

² Ms. Brit. Mus. Or. 2682. Հմմտ. Conybeare, Cata-

Մեհեկի եւ Արեգ ամիսներուն, այս է Յուլիս-
Օգոստոս 1331:

17. Խաչատուր եպիսկոպոս կը գրէ Աւե-
տարան մը ի խնդրոյ Ահարոն միայնակեցի:

«Յանգ հանեալ կատարեցի շնորհաւք եւ
ողորմութեամբն Աստուծոյ յամի 22Բ երօրդի
թուարեւորութիւնս Հայոց, ի հայրապետու-
թեան տեսն ջաքարիայի. գրեցաւ ձե-
ռամբ մեղապարտ գրչի ի Նիմն ի հռչակաւոր եւ
ի մեծ անապատի. ընդ հովանեաւ սուրբ Աս-
տուածածնի եւ Գէորգայ զաւրաւարիս: Արդ
աղաչեմ զամենեսեան սիրովն Աստուծոյ յիշել
ի Քրիստոս զԱհարոն ստացող սուրբ Աւետա-
րանիս... ընդ սոցին եւ ես մեղապարտս ի
գրչաց Խաչատուր եպիսկոպոս յերեսս անկեալ
աղաչեմ...¹:

18. Աբրահամ գրիչ 1336ին վասն Խա-
չատուր քահանայի կը գրէ Աւետարան «ի կղզիս
Նիմն, ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածածնին եւ
Ս. Կարապետին եւ Ս. Գէորգեայ զօրավարին.
յիշեցէք զ[հայրապետն] ջաքարիա որ զհա-
ւատս Հայոց նոր գնեաց ի յանօրէն առաջնոր-
դաց եւ զեկեղեցիքս աղատեաց Աստուծոյ տես-
չութեամբն եւ ձեռաւք իւրովք: Ընդ նմին եւ
զառաջնորդս տեղւոյս յիշ. Տէր Յոհաննէս, ի

logue of the Armenian Manuscripts in the British Mu-
seum, London 1913, p. 59.

¹ Հ. Յ. Բոսեան՝ Յուլիսի հայերէն ձեռագրաց Ար-
ձնեան վարժարանին ի կարին, թ. 28 (անտիպ):

Թուին 226¹ ...ի դառն եւ ի վշտաբեր ժամանակիս, յորում ամի եւ ըստ մեղաց մերոց այս ամենայն հարկապահանջութիւնս եկն ի վերայ մեր²։

19. Մկրտիչ Մեծօրհնի ի կենսագրութեան Մխիթար կերմանցուոյ՝ անոր գործունէութեան ժամանակը կը դնէ³։

“Ի Թագաւորութեան ազգին նետողաց խարպանդին եւ որդւոյ իւրոյ Բուսայիտի (1316—1335) ամբարշտաց եւ հալածչաց, եւ ի Թագաւորութեանն Հայոց յաշխարհին Վիլիկեցւոց Օշնի եւ որդւոյ նորին Ղեւոնի եւ ի կաթողիկոսութեանն Տէր Զակարու Անաւարդեցւոյ (1327—1341). իսկ յառաջնորդութեան աթոռոյս Աթամարայ Տեառն Զաքարիայ։”

7. Ստեփանոս Գ. (1336—1346):

Ընդ. Օր. Զաքարիայի յաջորդ կը նշանակէ “Ստեփանոս Սէֆէտինեան, քեռորդի Զաքարիա կաթողիկոսի. գրաւեց 1343, վախճանեցաւ 1346”։ Դանիէլ գրիչ յակնէ չի յատակեր Զաքարիայի քեռորդւոյն կաթողիկոսանալը, թէեւ անոր անունը ծանօթ է իրեն, երբ

¹ Սրբանձտեանց ունի ԶԾԵ = 1506. բայց որովհետեւ այս Թուին Զաքարիա հայրապետ չկայ յԱղթամար կամ այլուր, հարկ է կարդալ 2ԾԵ, լաւ եւս 22Ե որ կը համապատասխանէ Սամուէլի շարունակողին տուած Թուականին. Հմմտ. նաեւ վերը Յիշատ. Թ. 12։

² Թորոս Աղբար. Բ., էջ 253։

³ ԱՐԲՏ 1899, էջ 166։

կը պատմէ (էջ 323—24) թէ Զաքարիայի կենդանութեան ժամանակ “քեռորդին իւր Տէր Ստեփաննոս զազգական իւր զդուստրն քեռ իւրոր տարեալ ետ այլազգեացն... եւ եղեւ յետ սակաւ ժամանակի եհաս կատարումն եւ մահ սոցա՝ Ստեփաննոսին եւ Համշայ Խաթունին”։ Հոս յանձին Ստեփաննոսի աչքի կը զարնէ աթոռակիցէ աւելի իբր հակառակաթոռ մը (Հմմտ. եւ Ղեւոնեան՝ “կ’երեւի թէ ... Դաւթէս աթոռը յափշտակած է բռնութեամբ, ձեռնտուութեամբ այլադաւան պարոնի մը, որուն ի փոխարէն կնութեան կու տայ իր քրոջ աղջիկը՝ Համշայ Խաթուն¹”)։ Համշայ Խաթունի արարուածը սպառնացած է սակայն Զաքարիայի օրով. ուստի եւ Ղեւոնեանի հետեւութիւնը ճիշդ չի կրնար նկատուիլ։ Զամենայն դէպս այն ստոյգ է թէ Զաքարիայի մահունէն ետքը՝ ընդդէմ Դաւթի՝ Աղթամարայ աթոռին տիրացած էր կաթողիկոս մը Ստեփաննոս անուն՝ Արծրունի տնէն, որ ըստ Ղեւոնեանի “կը յիշուի ի ձեռագիրս 1336ին, ինձի ծանօթ է ինքը միակ յիշատակարանի մը մէջ՝ 1340էն։ Սա ըլլալու է Ներսէս Պալիէնցի յիշած “Զաքարիա կաթողիկոսի եղբոր խորթ որդին”, որ յաջորդած է Զաքարիայի. Պալիէնց Հայոց դէմ գրած ամբաստանագրոյն մէջ ի մէջ այլոց կ’ամբաստանէ Հայերը²։

¹ Բիւզանդիոն 1900, Թ. 1193։

² Հմմտ. Documents armén. II, 640. քառակուսի փակագծի մէջ առնուած տողերը Ռայնալդէն են։

“Խորթը եւս առ նոսա այնպէս յաջորդեն ի ժառանգութեան, որպէս թէ օրինաւոր (ծնունդը) էին, եւ յառաջ մատուցանին՝ առանց իրիք տնօրինման՝ յաստիճանս եւ յեպիսկոպոսութիւն, եւ մինչեւ ի կարգ իսկ կաթողիկոսութեան [որպէս արդեամբք իսկ դիպեցաւ եղբորորդւոյ Զաքարիայի, որ էր որդի հարձին եղբոր յիշեալ Զաքարիայի, որ յառաջ մատուցաւ յեպիսկոպոսութիւն յետ հօրն իւրոյ]”:

Առ այս կը պատասխանէ Գանիէլ Դաւրի-ժեցի ջատագովելով Հայերը¹. “Եւ նա, զօրմէ ասացն ի կատարածին հատուածին՝ եթէ իցէ խորթ, սուտ է. քանզի նա կոչի Ստեփանոս եւ զմայրն նորա տեսի զձմեռն մի ողջոյն՝ կալով յաշխարհին ուր նորա էին. եւ հայր նորա էր եղբայր կաթողիկոսին”:

Իսկ Մխիթար կաթողիկոս 1345ի Սոյ ժողովոյն մէջ կը յիշէ խնդիրս. “Իսկ զեղբորորդւոյ յիշեալ տեառն Զաքարիայի ասի եթէ հարձորդի է եղբոր տեառն Զաքարիայի. զայսմանէ ոչ էր լուեալ մեր. եւ իրրեւ լուաք եւ քննեցաք, ասացաւ մեզ եթէ ըստ հրամանի տեառն Յովհաննու լեալ իցէ²”:

Մխիթարայ յիշատակած Տ. Յովհաննէսը ինձի անծանօթ է. Վիլիկիոյ աթոռոյն վրայ կը յիշուի ԺԳ—ԺԴ դարերուն մէկ Յովհաննէս միայն, եւ այն է Յովհ. Մեծաբարոյ 1203—1221, որ Ստեփանոսի հետ խնդիր չէր կրնար

¹ Documents armén. II, p. 640-641.

² Ի մէջ բերուած անդ, էջ 641.

ունենալ. արդեօք Յակոբ Նաթ. կ'անարկուի, որ ժողովոյն հանդիսականներէն էր. դժուար է կարծել թէ Աղթամարցիք այսպիսի խնդրոյ մը համար Սիս դիմած ըլլան: Թերեւս նկատի առնուի հոս Յովհ. արքեպիսկոպոս Օրպէլեան, որ այս ժամանակները բաժնուած էր Սսէն եւ թերեւս յարած Աղթամարայ կաթողիկոսին եւ օրինաւոր հռչակած Ստեփանոսի յաջորդութիւնը: Այս խնդրոյ վրայ ուրիշ կողմանէ տեղեկութիւն կը պակսի: Ստեփանոս վախճանած է 1346 (կամ 1348) թուին. եւ որուն տապանաքարն մինչեւ ցայսօր ցոյց կը տրուի յԱղթամար. “կղզու ափին ինկած” այսպիսի արձանագրութեամբ.

“Ի թվին 2926 վախճանեցաւ աղքատասէր հայրապետն մեր տէր Ստեփանոս կաթողիկոս ամենայն Հայոց, ազգաւ Արծրունի. Աստուծոյ ողորմութիւն աթոռակից արասցէ զնա սրբոց հայրապետացն. ամէն”:

Այս գովութիւնը կ'ըլլայ իրեն նաեւ հետեւեալ յիշատակարանին մէջ (ճառոց գիրք Ագուլիսի Ս. Թովմայի վանաց), որ գրուած է Սարգիս կրօնաւորի ձեռքով 22Թ = 1340 թուին “ի վանս Աղաւնից, ի հայրապետութեան Ստեփաննոսի, որ եւ աղատեաց զազգս քահանայից ի հարկէ հալածչաց եւ նոյն ինքն տեսանէ զազատութիւն իւր ի թագաւորու-

¹ Հրատարակուած Ազգագր. Հանդէս. Ի (1910). էջ 210, ուր տպագրուած է 291Է, բայց լաւագոյն կը թուի լեւոնեանի ընթերցումը՝ 292Է, որ առաջին անգամ ծանօթացուց. Բէ-ղանդիւն 1900, Թ. 1194:

Թեան, զոր ոչ գոյ. այլ բարձեալ է Թագաւորութիւն. քանզի իշխանք են խռովարարք եւ տատանեալք ի վերայ միմեանց աղմկեալք. զոր ոչ կարէ բերան պատմել զոր յայսմ ամի տեսին աչք մեր զաղէտ տարակուսանաց ի հեծեղեաց, զորս երեսուն հազար մարդագէտ գաւառաց ի վերայ երկրիս մերում յարձակեալք, զնետս սրեալ եւ զաղեղն լարեալ եւ զթուրս իւրեանց Թափեալ յարեան ի վերայ երկրիս մերում. եւ ով կարէ պատմել զանօրէնութիւնս նոցա զոր արարին եւ գործեցին. քանզի բազում գաւառս գերեցին եւ աւերելով կործանեցին եւ զինչս արդիւնաց զամենայն յափշտակեցին եւ զամենեսեան զքրիստոնեայք կողոպուտ արարին. մերկ եւ բոկ եւ ոչ թողին եւ ոչ մի ինչ ի վերայ անձանց քրիստոնէից. այլ զանասունս տաւարաց ջոկս ջոկս առեալ տարան զոչխարաց եւ զեղանց, եւ զկովուց եւ զցլուց, զիշուց եւ զերիվարաց եւ զհանդերձս ի յանձնէ մերկացիցն եւ մերկս արարին ի տեսիլս խայտառակաց. քանզի որ աչք բաւէ տեսանել զաղիողորմ տարակուսանաց. եւ կամ որ անձն բաւէր տեսանել եւ տանել այնմ չարչարանաց որ յերէկ տան տանուտէր եւ ամենայն իրօք լի, այսօր բեկեալ սրտիւ եւ տրտմեալ եւ մերկ ի վերայ մոխրոյ նստեալ. քանզի այնպէս լի էր երկիրս ամենայն բարութեամբ եւ յանկարծակի այնպէս արարին որ շունք ի սովոյ սատակէին. քանզի զխորս ամբարաց հացից հանէին եւ այնպէս բարկութեամբ եւ սրտմտութեամբ ի վերայ բոլոր

երկրիս արձակեցան, որ եւ հարիւր անձն սրով խողխողեալ նահատակեցան, որ եւ ծաղկողի սորա մայրն նետով խողխողեալ փոխեցաւ ի ֆրիստոս¹։

8. Դաւիթ Բ. Կաթ. (1346—1368⁶):

Զաքարիա Կաթողիկոսի եղբայրն Ամիր Գուրգէն² կ'ունենայ իւր ամուսնութենէն 4 մանչ զաւակ՝ Ամիր Սահմանգին, Ամիր Կուրծիբէկ, Ամիր Սէֆէդին եւ Դաւիթ. եւ մէկ դուստր՝ անունն անծանօթ։ Դաւիթ Զաքարիայի խնամոց տակ կը սնանի. որուն եւ յաջորդն պիտի ըլլար։ Ինչպէս Դանիէլ Աղթամարցի (էջ 324) կը պատմէ արդեամբ ալ Զաքարիա կը կանխէ ձեռնադրել զինքը կաթողիկոս իւր կենդանութեանը, երբ վախճանած էին անոր հայրն (կը յիշուի կենդանի 1303ին) եւ երիցագոյն եղբայրը (անդ)։

Աթոռին տիրանալը սակայն բաւական դժուարութիւններու կապուած էր։ Երկրին այլազգի բռնատէրերը որոշած էին մեծաքանակ տուրք՝ «Զի բազում ինչս գանձուց ոսկւոյ եւ արծաթոյ եղին ի վերայ թէ ով որ յառաջ մատիցէ յաթոռ յայն հայրապետութեան՝ տացէ

¹ Ազգագր. Հանդէս Ժ.Բ. (1905), էջ 165. — Կը հարցնեմ. ինչ տարբերութիւն կայ այս կողմանց այն ժամանակի եւ այժմեան ժողովրդոց բարուց մէջ։ Նոյն «մարդագէտ» գաղաններն, կը ըրին դեռ այսօր հոն. ժամանակը փոխանակ զգոնացնելու — աւելի գաղանացուցած է մանաւանդ։ 1915—16ի հայկական տառապանաց կենդանի նկարագրութիւնը կրնան նկատուիլ յիշատակագրին խօսքերը, բազում մասամբ աւելի ակար ներկայացուած քան խիստ։

ղբաղում ինչն զայն. ապա թէ ոչ այլազգիքն տիրեսցեն ուխտից...» (Դանիէլ, էջ 324):

Դաւիթ կորսնցուցած ըլլալով իւր հայրն եւ երիցագոյն եղբայրը, չունէր ամուր թիկունք դիմադրելու ընչաքաղց բռնակալներու ուժին: Իրեն օգնութեան հասան ի վերջոյ Ամիր Կուրճիբէկ եւ Ամիր Սէֆէդին հարազատները. որոնք ամէն ջանք ի գործ դրին՝ հաստատելու զԴաւիթ հայրապետական աթոռին վրայ եւ յաջողեցան (1346) — հաւանօրէն յետ մահուան Ստեփանոսի ընդդէմ Ներսէս Բոլատի:

Դաւիթ կաթողիկոսի օրով յԱղթամար գրուած յիշատակարան ծանօթ չէ ինչի: Փիրղալէմեան զԴաւիթ 1336ին կը դնէ (Դիւ. 771):

Լեւոնեան Դաւթի մահը պատահած կը համարի «ըստ ձեռագիր յիշատակարանի մը» 1368ին (Բիւլ. Թ. 1194): Իրմէ առած նոյնպէս ունի նաեւ Ընդ. Օր.: Այն ստոյգ է որ 1369 թուին կը յիշատակուի Զաքարիա (տես վարը). ուստի կամ Զաքարիա առ կենդանութեան Դաւթի օծուած էր եւ այնպէս ինք զինքը կաթ. կը կոչէր. եւ կամ Դաւիթ այս թուականէս յառաջ վախճանած էր:

[Ներսէս Բոլատ:]

Ընդ. Օր. իրեն ծանօթ յիշատակարաններու հետեւելով՝ Զաքարիայի աթոռակից կուտայ Ներսէս ոմն Բոլատ¹, որ կը յիշուի 1307—

¹ Բոլատ կամ Փոլատ յորջորջումը «Հաւաքարանի» համաձայն է (Բիւլ. զանգիւն, Թ. 1194):

1315. իսկ ըստ Փիրղալէմեանի¹ «Ներսէս կը յիշուի 1313 ին: Լեւոնեանի (Թ. 1193) նայելով «1312ին գրուած Մաշտոցի մը վերջին յիշատակարանին մէջ այս Զաքարիայի (Ա.) հետ միասին կը յիշատակուի նաեւ Ներսէս կաթողիկոս մը իբրեւ Աթոռակից»: Սա նոյն Ընդ. Օր. համաձայն ապա Դաւիթ կաթողիկոսի օրով Դաւթի մրցակից կը հանդիսանայ եւ կը փորձէ 1363ին յինքն կորզել աթոռը, բայց չի յաջողիր այն անգամ: Սակայն յետ մահուան Դաւթի կը գրաւէ գաւազանը՝ հակառակ Զաքարիայի եւ իբր կաթողիկոս «կը յիշուի 1369—1377» մինչդեռ Փիրղալէմեան (անդ.) Ներսիսի մահը 1369ին կը դնէ: Սակայն Դանիէլ Աղթամարցի, որ հանդիսատես եղած ըլլալու էր այս խնդիրներու, զարմանալի կերպով ակնարկութիւն չունի ասոր վրայ. եւ ոչ իսկ ծանօթ ցուցնելով ինք զինքը Ներսիսի: Բան մը, որ կասկածական կ'ընծայէ ամբողջ պատմութիւնը: Ես ինչի մատչելի աղբիւրներու մէջ չեմ հանդիպած Աղթամարայ Ներսէս կաթողիկոսի, յայտնի վկայութեամբ. ուստի չեմ համարձակիր զՆերսէս դասել կաթողիկոսաց շարքին մէջ, ոչ իբր աթոռակից եւ ոչ ալ իբր հակառակաթոռ: Պատահած եմ սակայն «Ներսէս հայրապետի» մը հետեւեալ տեղեր.

1. Կար. ցուց. Թ. 749 Կիւրղի Կոչումն ընծայութեան՝ գրուած «ՅԱղթամար կղզւոյն ի հայրապետութեան տեառն Ներսէսի ի Դանիէլ

¹ Դիւան, Դ., էջ 771:

եպիսկոպոսէ ի Թուին Հայոց 24Ե՝ (տպ. 24Հ) այն է 1316¹:

2. Վերոյիշեալ յիշատակարանն Աւետարանին «Գրեցաւ... յերկրիս արքունական որ Մոկս կոչի, յաստուածապահ գեղս յԱռինչ... ի հայրապետութեան տեառն Ներսէսի եւ յառաջնորդութեան տեառն Զաքարիայի ի Թուականիս 24Գ²» (կարգա՝ 24Գ = 1324):

3. Յիշատակարան ճաշոցի մը³ գրուած «ի Թուականութեանս Հայոց ՊԻ» (1371), ուր կ'ըսուի. «... յիշեա, քրիստոս Աստուած, որորմութեամբ քով զսրբանունդ եւ զնտրեալ կրօնաւորքս որ կան այժմ ի դուռն Ս. Խաչին Աղթամարայ... եւ են Թուով իբրեւ 15, որոց անուանքն են այսոքիկ. Տէր Ներսէս Վաթողիկոս հեղահոգի, եւ անննգ որդին եւ աղգական նորին Տէր Զաքարիա սրբահոգի եւ առաքինի, եւ ալեօր ծաղկեալ հարքս մեր կարապետ կրօնաւոր...»:

Այս երեք յիշատակարաններէն առաջինը կարեւոր է ամբողջութեամբ ունենալ՝ գնահատելու համար ըստ արժանւոյն: Ըստ երեւութին հետաքրքրական է այն, վասն զի գրիչն ինքնին Դանիէլ Աղթամարցին կ'երեւայ: Երրորդը երկխմաստ է. ըստ կիտաղրութեան «կաթողիկոս» յորջորջումն կրնայ թէ Ներսիսի եւ թէ Զաքա-

¹ Թերեւս այս ձեռագիրն ըլլայ «Հաւաքարանի» մէջ յիշուած Աղթամարայ օրինակը (Բիւզանդիոն, Թ. 1193):

² Տես վերը էջ 55:

³ Ի մէջ բերուած խ. Լեւոնեանէ, Բիւզանդիոն 1900, Թ. 1194:

րիայի տրուիլ: Ամէն դէպքի մէջ պէտք է սպասել լաւագոյն աղբիւրներու:

9. Զաքարիա Բ. Մահատակ (1369—1393):

Զաքարիա, զոր ընդ. Օր. «աղգական մը Ներսէս Բողատի» կը կոչէ, անշուշտ վերագոյն յիշուած 1371ի յիշատակարանէն առեալ, կը յաջորդէ՝ ինչպէս յիշատակագիր մը կը վկայէ (տես վարը), 1369ին Դաւթի (կամ ըստ Լեւոնեանի եւ Փիրղալէմեանի՝ Ներսէսի 1378ին, Փիրղալէմեան՝ ՊԺԸ 1369 կը նշանակէ¹). եւ կը նահատակուի յոստան Ռշտունեաց 1393 Յունիս 25ին²: Զաքարիա ըլլալու էր Դաւթի Վաթողիկոսի եղբորորդին. հաւանօրէն «Գուռճիբէկ եւ զվողակիցն Մէլիք Խաթուն յիշեցէք ի քրիստոս թվ. ՊԻԵ» (1376) սկիզբէն Թերի տապանագիրն յԱղթամար³, անոր ծնողները կը յարաբերէ:

Նահատակութիւնն այսպէս կը պատմուի. յոստան քաղաքէն մօլլա մը («Դատաւոր») կու գայ Վաթողիկոսին յԱղթամար, եւ նենգաւոր մտօք կ'ուզէ իւր մախաղը աւանդ թողուլ անոր քով. Վաթողիկոսը գուշակելով անոր չար խորհուրդը՝ կը մերժէ խնդիրը. «Տուն իմ չէ պատշաճաւոր տեղի պահեստի, մօշայ, այլ տեղ

¹ Նօտաք, էջ 3, ծ. 3:

² Մանրամասն վկայաբանութիւնը տես Հայոց Նոր Վկաները, էջ 170—176, եւ Գանձ մը՝ 177—181: Վկայաբանութեան եւ Գանձին յօրինողն է Գրիգոր Խաթեցի, որ ունի նաեւ ողբ մը ի Զաքարիա, հրտ. Լալայեանց՝ Զաւար, էջ 306—308:

³ Աղգադր. Հանդ. Ի, էջ 211:

տեսցես յանկաւոր պահեստից քոց¹։ Զայրացած ասկէ մօլան՝ ձեռք կը վերցնէ կաթողիկոսին վրայ եւ կը հարուածէ։ Աղմուկիս վրայ միաբանք յօգնութիւն կը դիմեն կաթողիկոսին. զոր տեսնելով այլազգին կը փետէ անձամբ իւր մօրուքը, կը վերաւորէ երեսը, եւ այնպէս սպառնալեօք կ'երթայ Ոստանի ամիրային՝ չարախօսելու կաթողիկոսի եւ Աղթամարցիներու վրայ։ Կաթողիկոսը առանց գիտնալու մօլային երթն Ամիրային՝ ինքն ալ կ'երթայ Ամիրային, որ նոյն ժամուն բաղանիք կը գտնուէր. Կաթողիկոսն բռնաբարչ կը տարուի բաղանիք։ Ամիրան կը ստիպէ զԿաթողիկոսն յուրացութիւն. եւ երբ սա յանձն չ'առնուր, այլազգիք կը յարձակին վրան, սաստիկ կը ծեծեն եւ գետնաբարչ կը ձգձգեն քաղաքին փողոցներէն, երբ կ'աւանդէ Կաթողիկոսն հոգին։ Նշխարներն կը հաւաքեն քրիստոնեայք եւ պատուով կը թաղեն Աղթամար։ «Այս եղեւ ի թուականիս Հայոց Պիսի ամին՝ Յունիս ամսոյ ի ԻԵ, յաւուր չորեքշաբաթի եւ ի Մեհհեկի ԺԵ հանդիպեցաւ¹։»

Սոյն Զաքարիան կ'ականարկեն նաեւ հետեւեալ յիշատակարանները՝ 1369է, 1386է, 1389է եւ 1393է.

1. «Ես... քահանայ կարապետ... կատարեցի զսուրբ գիրքս զայս (ճաշոց) ... ի քա-

¹ Հայոց Նոր Ալիաներ, էջ 176. անդ էջ 182-183 կը քննուի նահատակութեան տարին. սխալ է ջամէ. Գ, էջ 433-434 տրուած թուականը՝ 1296: Ճշդիւ 1393 Յունիս 25՝ չորեքշաբթի կ'իյնայ:

ղաքն Ոստանն... ի թուականութեանս Հայոց ՊԺԸ (1369) ի հայրապետութեան տէր Զաքարիայի՝ որ յայսմ՝ ամի նստաւ յաթոռ հայրապետութեան¹։»

2. «Ի հայկազեան թուականիս ՊԼԵ (1386) կատարեցաւ... (Աւետարանս) ի հայրապետութեան Հայոց տեսուն Զաքարիայ եւ ի թագաւորութեանն որ ոչ երեւի բարեպաշտ²» եւ այլն:

3. «Բաղում եւ մեծ աշխատանաւք հասուցի զսա (Ճառնտիր) յաւարտումն յաստուածաբնակ կղզւոյս Աղթամարայ ընդ հովանեաւ ամենայաղթ սուրբ Խաչիս. եւ սուրբ Նշանիս. ի թուականութեանս ... ՊԼԸ. ի հայրապետութեան... տեսուն Զաքարիայի³։»

4. Զաքարիա կրօնաւոր ի խնդրոյ Թադէոս կրօնաւորի կ'ընդօրինակէ Աւետարան մը «ի կղզիս Աղթամար. ընդ հովանեաւ սուրբ Խաչի եւ սուրբ Նշանի ի հայրապետութեան տէր Զաքարիայի եւ ի թուին Հայոց Պիսի⁴» (1393):

¹ Նօտարք, էջ 119: Փիրղալէման գրչութեան թուականը կու տայ ՊԺԸ, որ յայտնապէս վրիպական է, վասն զի 1439ին Զաքարիայի հինգերորդ տարին էր: Տես վարը Զաքարիա Գ: Հակառակէն Զաքարիա Գ.ին կը վերաբերի Սարգիսեան՝ Տեղագրութիւն ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, էջ 278 եւ Լալայեանց՝ Ազգագր. Հանդ. Ի, էջ 209 տրուած արձանագրութիւնն ՊԺԳ (կարգա՝ ՊԺԳ) թուէն. տե՛ս դարձեալ վարը:

² Ճանիկեան՝ Հնութիւնք Ակնայ, Տիփլիս 1895, էջ 78:

³ ԱՐԲՑ 1911, էջ 764:

⁴ Փիրղալէման՝ Նօտարք, էջ 1-2:

5. Թումա քահանայ կ'ընդօրինակէ Մաշ-
տոց մը «ի դառնացեալ եւ ի վշտաբեր ժա-
մանակին, յորում էր Թուին Հայոց Պիսի-
ի քաղաքիս որ կոչի Վան... ի հայրապե-
տութեան տեսուն Զաքարիայի. եւ տէր
Սահակայ¹»:

10. Դաւիթ Գ. (1393—1433):

Զաքարիայի նահատակութենէն (1393)
ետքը բարձրացաւ Աղթամարայ աթոռը անոր
«հաքաղատ» եղբայրը՝ Դաւիթ, ինչպէս կը գրէ
Գրիգոր Խլաթեցի 1393ին իւր՝ ի նահատակու-
թիւն Զաքարիայի ողբին մէջ.

«Վանն մեր բարեխօսեա առ Քրիստոս Տէր ա-
մենայնի.

Շնորհել մեզ հովիւ բարի զհաքաղատն քո
սիրելի,

ԶՏէր Դաւիթ հոգւովն արի, լի շնորհաւք յա-
ջորդ աթոռի.

Պահել անսասան յերկրի յամեր ամա ժամա-
նակի²»:

¹ Նօտարք, էջ 3: Սոյն տէր Սահակ Թուի եպիսկո-
պոս Վարադայ, ինչպէս կը համարի նաեւ Փիրղալեմեան,
անդ ծան. 4. ասոր օրով կ'օրինակուի ճաշոց մը «ի դառ-
նացեալ եւ ի վշտացելոյ ժամանակի, ընդ հովանեաւ սուրբ
Գեորգայ զորավարիս, որ հանդէպ Վարադայ. եւ ի հայրա-
պետութեան տէր Սահակայ եւ եղբոր նորին Պօղոսի. եւ ի
Թուին Հայոց Պիսի», Նօտարք, էջ 2. հմմտ. եւ էջ 10:
Սահակայ «հայրապետութենէս» պէտք չէ շփոթիլ:

² Լալայեանց, Զաւախք, էջ 308:

Ժամանակակիցներէն դրուատեօք կը յիշ-
ատակուի Դաւիթ իբրեւ «սուրբ եւ անրիծ
քաւչապետ» (յամի 1410), «հեղահոգի եւ
հացատու ամենայնի եւ բարի ընդդէմ չար հա-
տուցանողաց» (1416): 40 ամեայ երկար հո-
վուպետութեան շրջանս Թէպէտ «չար եւ
դառն ժամանակ» կը կոչուի, բայց կենդանի եւ
ուսումնասէր շրջան մը կը ներկայանայ, երբ ի
Վասպուրական հակառակ անընդհատ հալածա-
նաց կը ծաղկի գրչութիւնը, մասնաւորապէս
յԱղթամար եւ ի Հիդան: Բազմաթիւ գրչագիր-
ներ հասած են մեզի այս շրջանէն, դրուած
Գրիգոր Խլաթեցի, Թովմա, Ստեփանոս եւն
գրիչներէն:

Իր կաթողիկոսութեան եօթներորդ տարին
պատահեցաւ Գրիգոր Տաթեւադոյ յարձա-
կողականը Աղթամարայ վրայ, զոր յիշատակե-
ցինք վերը. այս ինքն Բաջրերունեաց նահանգը
Աղթամարայ կաթողիկոսի իրաւասութենէն կը
հանուի եւ Սոյ կաթողիկոսութեան կ'ենթար-
կուի: Չամչեանի համաձայն այս կը պատահի
նախընթաց գոտութեան մը հետեւութեամբ,
որ տեղի ունեցած է Դաւիթ կաթողիկոսի եւ
Ժողովուրդեան մէջ: Կարեւոր կը համարիմ յա-
ռաջ բերել հոս Չամչեանի տողերը¹, որուն մա-
սին ուրիշ վկայ կը պակսի ինձի.

«Յառաջնում ամի կաթողիկոսութեան
սորա (Յակոբայ Սսեցոյ 1409) ծագեցաւ երկ-

¹ Չամչ. Գ., էջ 455-456:

պառակութիւն մեծ յաթոռն Աղթամարայ. զի առաջնորդք եւ իշխանք կողմանց Վասպուրականի թշնամացեալ ընդ կաթողիկոսին իւրեանց (իմա՝ Դաւթի)՝ խորհէին ընկենու զնա յաթոռոյ. եւ բազումք ի նոցանէ պնդէին թէ ոչ եւս կամիմք մեք զառանձին առաջնորդութիւն այսր աթոռոյ. որոյ վասն իսկ գրեցին թուղթ յայլ եւ այլ կողմանս եւ ծանուցին զմիտս իւրեանց. Դէպ եղեւ ի նմին ժամանակի դալ Գրիգորի վարժապետին Ստաթեւու հանդերձ աշակերտօք իւրովք յերկիրն Արձիշոյ ի վանս Մեծոբայ, եւ բնակիլ անդ զամ մի ողջոյն. առ որ մատուցեալ ոմանց ի բնակչացն Աղթամարայ եւ ի մերձակայ տեղեաց՝ եղին առաջի նորա ծանր ծանր ամբաստանութիւնս վասն կաթողիկոսին իւրեանց. եւ նա ժողովեալ առ ինքն զքանի մի վարդապետս խնամատարութեամբ Յովհաննու վարդապետի առաջնորդին Մեծոբայ, խորհուրդ արար ընդ նոսա լուծանել զկաթողիկոսն Աղթամարայ յիշխանութենէն իւրմէ եւ արկանել զբովանդակ վիճակ թեմի նորա ընդ ձեռամբ հարադատ կաթողիկոսին Հայոց Յակոբայ, որ նստէր ի Սիս, եւ բառնալ զնոյզս ապստամբութեանն Աղթամարայ. Ըստ այսմ խորհրդոյ ընկեցին զկաթողիկոս տեղւոյն յաթոռոյ նորա. եւ գրեցին վասն այսր յամենայն կողմանս Հայոց. յեցին եւ առ տէր Յակոբ կաթողիկոս Սոյ թուղթ ընդարձակ յայտ առնել լով նմա զամենայն անցս Աղթամարայ. Այս թուղթ գտանի ի կարգս վարդապետական նա-

մակաց, զորս հաւաքեալ է Թովմաս վարդապետ Մեծոբեցի. եւ սկիզբն թղթոյն է այսպիսի¹.
 “Ի յանեղական էէն է գերակատար...:”

Զսոյն գրեաց Յակոբ կաթողիկոս եւ յայլ տեղիս. եւ փութայր անյապաղ ի գլուխ տանել զելս իրաց. բայց ոչ յաջողեցաւ. զի յետ սակաւ աւուրց ոմանք յեկեղեցականաց եւ յաշխարհականաց եւս եւ ոմանք ի միաբանից Ստաթեւու եւ Մեծոբայ պաշտպան լեալ ի կողմն Աղթամարայ՝ նստուցին անդրէն զկաթողիկոս տեղւոյն յայն աթոռ ի ձեռն իշխանութեան այլազգեաց. եւ վարեցին ի սահմանաց անտի զայնոսիկ՝ որք գումարեալ էին ընդդէմ Աղթամարայ:

Զեմ կարծեր սակայն, թէ իրականութեան համապատասխան ըլլան այս տողերը. Զամենան իւրովի հետեւցուցած է ժամանակացաց մութ ակնարկութիւններէն: Այլազգ հարկ էր նշանակուիլ Դաւթի յաջորդին անունը. մինչդեռ ունինք յիշատակարաններ 1410էն, որոնք Աղթամարայ աթոռոյն վրայ զԴաւիթ գիտեն: Բայց թէ արդեամբք Գրիգոր Տաթեւացւոյ յարուցած խնդրոց Դաւթի դէմ նաեւ յԱղթամար կուսակցութիւն մը կազմակերպուեցաւ, այն կարելի է ենթադրել. եւ նոյնը կ'ակնարկեն անշուշտ 1416ի յիշատակագրին խօսքերը՝ “բարի ընդդէմ չար հատուցանողաց”:

¹ Ապահովագէտ այս թուղթն է Կար. Յուլ. Թ. 55.
 “Թուղթ վասն եպիսկոպոսացն Աղթամարայ ի Գրիգոր զարդապետէ”,

Դաւիթ երկարակեաց եղաւ. կենաց վերջին օրերը շատ տառապալից էին. Բուրդերը՝ Փիրի բէկի առաջնորդութեամբ գրաւեցին Աշթամարը (1431). վանականք, անոնց հետ անշուշտ նաեւ ծերունի Վաթուղիկոսը, կը փախչին կղզիէն «մերկ եւ թափուր ի հայրենի ընչիցն» եւ երկու տարի «տարաշխարհիկ» կը մնան Մոկաց կեցան գաւառի Ուրանց գիւղը, մինչեւ որ Դաւիթ կերպով մը հաշտութիւն կնքելով Փիրի բէկին հետ՝ կը ժողվէ կրկին զանոնք եւ կը բերէ Աշթամար (1433): Բայց այլ եւս հաշտած էին անոր օրերը. մասամբ հասուն տարիքը եւ մասամբ այս տառապանքները կ'ընկճեն զինքը եւ կը վախճանի իրեններէն շրջապատուած յԱշթամար:

Այս տեղեկութիւնները ունինք Դանիէլ քահանայի յիշատակարանէն, որ կը գրէ 1436ին յԱշթամար այսպէս.

«Արդ գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի կղզիս Աշթամար՝ ընդ հովանեաւ սուրբ Խաչիս եւ սուրբ Նշանի. ի հայրապետութեան տէր Զաքարիայի. եւ ի թուին Հայոց ՊԶԵ, ձեռամբ Դանիէլ քահանայի. կենօք տառապանօք եւ բաղում պանդխտութեամբ ի դառն եւ ի վտարեր ժամանակիս՝ յորում եկեալ... Փիրի բէկ, եւ առեալ զկղզիս Աշթամար... եւ մեր փախստական եղեալ եւ մերկ եւ թափուր ի հայրենի ընչիցն՝ եւ տարաշխարհիկ եղեալ կայաք երկու տարի ի յաստուածապահ գիւղն Ուրանց (ի կեցան գաւառի Մոկաց) մինչեւ մեծ տէրն (Դաւիթ կաթ.) խնդիր արարեալ եւ երեք զմեզ (յԱշ-

թամար) եւ ինքն Աստուած փոխեցաւ. եւ կամք երկմիտ եւ ի վայր մնացած¹»

Աշթամարայ առումն տեղի ունեցաւ 1431ին, ինչպէս կը գրէ ժամանակակիցն Թումա Մինասեց. «Ի ՊԶ թուականին էառ Փիրի բէկն զԱշթամար կղզին. եւ անպատմելի տրտմութիւն եհաս աշխարհիս եւ ազգիս Հայոց. եւ երկիրս աւերակ մնաց երկու տարի²»:

Նոյնը կը հաստատէ Թովմա գրիչ (Մինասեց) 1433 թուին ի փախստեան գրած Աւետարանի մը յիշատակարանին մէջ. «Փիրի պէկ պաշարեաց եւ էառ զկղզին Աշթամար, եւ մեր եղեալ փախստական ի տեղւոյ՝ մերկ եւ թափուր ի հայրենի ընչիցն լինելով, եւ եկեալ ընակեցաք ի քրիստոսապահ գիւղս Ուրանց³»:

Ուստի փախստականաց «երկու տարի վերջը» յԱշթամար դարձն միջնորդութեամբ «մեծ տեառն»՝ Դաւիթի եղած ըլլալու է ՊԶԲ (1433) թուին եւ Դաւիթի մահն պատահած նոյն ՊԶԲ տարւոյն վերջերը կամ յաջորդին սկիզբը: Յամենայն դէպս ՊԶԳ թուին ընտրուած էր արդէն Զաքարիա իւրեւ պայազատ աթոռին, ինչպէս կը վկայէ խաչքարի մը արձանագիրը:

Այս հիմամբ հակաժամանակագրական է Վիրակոս Վաթուղիկոսի կոնդակին այն տեղին, ուր յամի 1441/2 Աշթամարայ ժամանակակից կաթողիկոսն երկիցս «Դաւիթ» կ'անուանուի⁴:

¹ Նոտարք էջ 107: — ² Նոտարք, էջ 95: — ³ Նոտարք, էջ 102: — ⁴ Ըստ Օրինակին, զոր Ղազար Զահեցի յառաջ կը բերէր (տես վերը էջ 21, ծան.):

ուսկից ազդուած է նաեւ Չամչեան եւ նոյն սխալի մէջ ինկած: Կոյն շրջանին կ'իշխէր Աղթամար Զաքարիա, ինչպէս գիտէ զայս նաեւ Թորվմա Մեծոփեցի: Կոնդակին խօսքերը Դաւթի Ա. կաթողիկոսի վրայ են, ինչպէս մեր տուած բնագրէն յայտնի է:

Յաջորդիւս կ'ամփոփեմ այն յիշատակարանները, որոնք Դաւթի կաթողիկոսութեան օրով գրուած են եւ զինքը կը յիշեն.

1. «Գրեցաւ ի թուականիս Հայոց Պիոյ յերկիրս Ռշտունեաց ի գեաւղս որ կոչի Տշող... ի հայրապետութեան տեսոն Դաւթի¹»: Տնամակ մը կը գրուի Պիո (1397) թուին «ի վանքս Գամաղիէ կոչեցեալ. ի հայրապետութեան իլիկեցեաց տէր Կարապետին եւ ի մեր հայրապետութեանն Աթամարայ Տէր Դաւթի²»:

2. «Աստուածաշունչ... գրեալ ի թղթոյն Պօղոսի որ առ Հռովմայեցիս ցՀանգիստ Յովհաննու ի գաւառին եւ քաղաքին Հիզան կոչեցեալ... ի հայրապետութեան իլիկեցեաց Տէր Կարապետի եւ ի հայրապետութեան Ռշտունեաց որ յԱղթամար կղզի Դաւթի եղբորն Տեսոն Զաքարիայի... ի թուին Հայոց Պիո (1400)³»:

3. Երբուն քահանայ կ'օրինակէ ճառընտիր մը «ի քաղաքիս Ոստան. ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին... ի թուականութեանս

1 Ինճիճեան՝ Ստորագր. հին Հայաստ., էջ 171:

2 ԲԶՄ. 1898, էջ 30, ճն.:

3 Կար. Յուլ. Թ. 155:

Հայոց ՊԻՈ. ի հայրապետութեան տէր Դաւթի Աղթամարայ. եւ ի իլիկեցեաց տէր Կարապետի¹»:

4. Գրիգոր Խլաթեցի ի խնդրոյ Կարապետ քահանայի կ'օրինակէ Աւետարան մը. «... ձեռնարկեալ գրեցի զսուրբ Աւետարանս ընդ հովանեաւ ամենամարութ սուրբ Աստուածածնի ի վանս Մատենականի մերձ Խլաթայ մայրաքաղաք Բղնունեաց գաւառի, ի հայրապետութեան տեառն Կարապետի ընդհանուր կաթողիկոսի եւ մերոյս նահանգի տէր Դաւթի Աղթամարայ կաթողիկոսի. իսկ յաշխարհակալութեան նետողաց ազգին Միւր Թամուրին եւ զարմից եւ զաւակաց նորին: Եւ գրեցաւ սա ի թուականութեանս Հայոց ի ՊԻՈ. ամին²»:

5. Աւետարան գրուած ի Հիզան «ի մեծի թուականիս Հայոց ՊԻՈ. եւ ի կաթողիկոսութեան հայկազեան սեռի տեառն Դաւթի Աղթամարցոյ, որ եւ եղբայր տեառն Զաքարիայի վկայեցելոյն ի Տեառնէ մարտիրոսական արեամբ...³»:

6. «Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս յաստուածաբնակ կղզիս Աղթամար, ընդ հովանեաւ սուրբ Խաչիս, ի հայրապետութեան տէր Դաւթի, ի թուականիս Հայոց ՊԻՈ. ձեռամբ Դանիէլի⁴»:

1 Նօտարք, էջ 13-14: Ուրիշ մ'ալ անդ էջ 14:

2 Աւետարան յԱլաշկերտ. հմտ. Բանասեր 1905, էջ 100:

3 Նօտարք, էջ 18:

4 Նօտարք, էջ 20:

7. Դանիէլ սարկաւադ կ'օրինակէ Մաշտոց մը. «ի կղզիս Աղթամար, ի հայրապետութեան տեառն Դաւթի, եւ թուականիս Հայոց ՊԾԳ. ի դառն ժամանակիս¹»:

8. Ստեփանոս գրիչ կ'օրինակէ Տօնական մը «ի գեաւղս որ Տշող կոչի... ի թուականիս Հայոց ՊԾԳ. ի հայրապետութեան տէր Դաւթի եւ ի բռնակալութեան աշխարհիս Թամուր Ղանի...²»:

9. Ստեփանոս քահանայ կ'օրինակէ ի Հիզան Աւետարան մը ՊԾԳ (1404) թուին «ի կաթողիկոսութեան Հայկազանց սեռի տեառն Կարապետի Կիլիկեցոյ. եւ ի մերոյ հայրապետութեան տեառն Դաւթի Աղթամարայ, զոր Տէր Աստուած պահեսցէ անսասանելի զաթոռ հայրապետական³»:

10. Յայսմաւուրք՝ նկարէն, մեծագիր. «Գրեալ ի թվին Հայոց ՊԾԳ (1405) յանապատիս յԱննապատ. ի հայրապետութեան Տեառն Դաւթայ, եւ ի թագաւորութեանն աղգին Մարաց Եղտինշէրի: Յայսմ ամի մեռաւ Թամուր Ղան. որ ի մի ամ իբրեւ զբաժակ բարկութեան առեալ էր զնա Աստուած ի ձեռն. եւ ում կամէր արբուցանէր. զի յարեւելից մինչեւ ի մուտս արեւու զամենեսին հասարակ գերեաց, զհաւատացեալսն եւ զանհաւատսն զամենեսեան սրախողնող արար. եւ զԴրմիսշ՝ այնպէս արար

1 Թորոս Աղբար, Բ, էջ 276:

2 Նօտարք, էջ 22:

3 Նօտարք, էջ 23:

որպէս Ներսէս հայրապետն էր ասացեալ ի յողբն Ուռհայոյ: Յայսմ ամի շարժն Թ. գիւղ ի Հէշատայ երկիր յիրար խառնեաց: Յայսմ ամի ջուրքն յէնց պակասեցան որ բաղում գետաղաց ջաղացք խափանեցան¹»:

11. «Արդ գրեցաւ տառս այս (Յայսմաւուրք) ձեռամբ յոգնամեղ եւ անարհեստ գրչի Յովհաննէս քահանայի ի Հիզան քաղաքի... ի թուականիս Հայոց ՊԾԶ. ի հայրապետութեան տեառն Դաւթի Աղթամարցոյ, եւ ի խառնութեան Ղարայ Յուսուֆի թուրքի. ի խնդրոյ Պօղոս կրօնաւորի պատուական արեղայի²»:

12. «Ճաշոց... գրեցի ի տեղիս որ կոչի Խորայձորու Ս. Աստուածածին որ է Տխում Ասորոց. ի թվ. Հայոց ՊԾԹ. ի հայրապետութեան տէր Դաւթի... (յիշեցէք) զԱտոմ քահանայն...³»:

13. «Գրեցաւ սուրբ տառս (Յայսմաւուրք) ի թուականիս Հայոց ՊԾԹ. ի հայրապետութեան տեառն տէր Դաւիթ սուրբ եւ անբիծ քաւչապետի. ի խնդրոյ աստուածասէր Յովհաննէս քահանայի... գրեցաւ սուրբ տառս ի դառն եւ ի վշտաբեր ժամանակիս... [ի բռնակալութեան] աշխարհիս Ղարայ Յուսուֆին, եւ ի հռչակաւոր գեաւղ՝ որ Տշող կոչի... յիշեցէք... զՍտեփանոս գծողս...⁴»:

1 Թոր. Աղբ. Բ, էջ 391:

2 Նօտարք, էջ 26:

3 Յուր. Դադ. Բ, 51:

4 Նօտարք, էջ 38:

14. Ի Թուին ՊԿԱ (1412) «ի կաթողիկոսութեան մերոյ վիճակիս տեառն Դաւթի՞ն Ստեփանոս փիլի վարդապետ կը նորոգէ ի Ռշտունիս Ս. Յակոբայ վանքը¹։

15. Կարապետ գրիչ ՊԿԲ (1413) Թուին կ'աւարտէ ճաշոցի մը ընդօրինակութիւնը «յերկիրս Մոկաց, ի վանքն Ծպատ» «ի հայրապետութեան տեառն Դաւթի՞ն²։

16. Ստեփանոս գրիչ կ'օրինակէ Աւետարան մը ՊԿԴ (1415) Թուին ի Նարեկայ վանս «ի հայրապետութեան տեառն Դաւթի՞ն³ եւ յիշխանութեան գաւառիս մերոյ Բէլէք-բէկի՞ն»։

17. «Գրեցաւ (Յայսմաւուրք) ... ի գեղս որ կոչի Իլոյ վանք ... ձեռամբ Ղազար գրչի ... ի հայրապետութեան տէր Դաւթի ... ի Թուականիս Հայոց ՊԿԴ. ի Ժամանակիս ղանութեան Ղարայ Ուսուֆիս, ի յամիրութեան Եղգինշէրին եւ որդւոյ իւր Մեղիքին⁴։

18. Ստեփանոս քահանայ կ'օրինակէ Մաշտոց «ի հայրապետութեան տէր Դաւթի. յոր էր թիւս ՊԿԶ⁵»։

19. «Կատարեցաւ սուրբ Աւետարանս (ի ձեռն Յովհաննէս գրչի) ի յերկիրս Զերմաձորոյ, ի վանքս Ակոռոյ, ... ի Թուարբերութեանս...

¹ Նոտարք, էջ 137։

² Նոտարք 72, ուր դասած է 1423 տարւոյն մէջ. Թերեւս կարգաւ ՊՀԲ։

³ Բարխուդարեանց՝ Աղուանից երկիր եւ դր յերթիք 1893, էջ 247։

⁴ Նոտարք, էջ 45։

⁵ Նոտարք, էջ 51։

ՊԿԶ. ի հայրապետութեան Հայոց տէր Դաւթի¹։

20. «Գրեցաւ սա (Աւետարանս) ձեռամբ... գրչի Յովհաննիսի, ի քաղաքս Հիզան կոչեցեալ... ի Թուականիս Հայոց ՊԿԶ. եւ ի մերոյ հայրապետութեան տեառն Դաւթի Աղթամարցոյ, (որ է) հեղահոգի եւ հացատու ամենայնի եւ բարի ընդդէմ՝ չար հատուցանողաց...²։

21. Քարոզգիրք Տաթեւացոյ ընդօրինակուած ձեռամբ գրչի Աստուածատուր կրօնաւորի «ի Թուականութեանս... ՊԿԶ. ի հայրապետութեան տեառն Դաւթի. եւ Թագաւորութեան... Ղարայ Յուսուֆի... իսկ յիշխանութեան գաւառիս Մեղիք Մահմատի... Գրեցաւ ի վանս Նարեկայ... եւ աւարտեցաւ ի մեծ եւ հոշակաւոր սուրբ ուխտս՝ Ս. Յակոբ³»։

22. «Աւարտեցաւ ճառս որ կոչի Ոսկեփորիկ ի վանքս Յիպնայ... ի Թուականութեան Հայոց ՊԿԶ. ի ղանութեան Ուսուֆին, եւ ի կաթողիկոսութեան Սոյ Գրիգորի, եւ յԱղթամարայ կաթողիկոսութեան տէր Դաւթի, ի չար եւ ի դառն Ժամանակի...⁴։

23. Աւետարան ընդօրինակութիւն «Թուամայ մեղուցեալ գրչի մեղսամած մատամբ ի

¹ Նոտարք, էջ 51։

² Նոտարք, էջ 51։

³ Նոտարք, էջ 52։

⁴ Նոտարք, էջ 53։

յաստուածաբնակ եւ յանառիկ կղզիս Աղթամար, ընդ հովանեաւ սուրբ խաչիս եւ սուրբ Նշանիս եւ աստուածամուկս սուրբ Գեղարդեան ի հայրապետութեան Տեառն Դաւթի Հայոց ի ՊԱԵ (1418)¹ ։

24. Թովմա կրօնաւոր կ'օրինակէ ճաշոց մը «ի յաստուածաբնակ կղզիս Աղթամար, ընդ հովանեաւ սուրբ խաչիս, եւ այլ սրբութեանց, որ աստ կան, ի հայրապետութեան տեառն Դաւթի, ի թուականութեան Հայոց ՊԱԵ² ։

25. Ստեփանոս քահանայ կ'օրինակէ ճառընտիր մը, որուն Յիշատակարանին մէջ կը գրէ. «Եւ յայսմ ամի եկն մարախ բազում ի յաշխարհս մեր. եւ եկեր զամենայն բոյս դաւարի, եւ եղեւ նեղութիւն մեծ. յորում էր թիւս Հայոց ՊԱԵ ի Նաւասարդի ամսոյ Ի (= 30 Դեկտ. 1419), ի հայրապետութեան տէր Դաւթի եւ փոքր Զաքարիայի. եւ ի բռնակալութեան աշխարհիս Ղարայ Յուսուֆի եւ Ամիր Էղդընի. Արդ գրեցաւ յերկիրս Ռշտունեաց՝ յանուանի եւ հռչակաւոր գեաւղս, որ կոչի Տայշող...³ ։

26. Իզիտ (Պսակ) կրօնաւոր կ'օրինակէ Աւետարան մը ի վանս Նարեկայ «ի թուականութեանս Հայոց ՊԱԵ, ի հայրապետութեան տեառն Դաւթի. եւ [ի բռնակալութեան] նա-

¹ Լալայեանց՝ Զաւախք, էջ 310։

² Նօտարք, էջ 58։

³ Նօտարք, էջ 59։

հանգիս մերոյ (Ռշտունեաց) բարձր անուն Մէլէքի...¹ ։

27. Ստեփանոս քահանայ կ'օրինակէ Աւետարան (ի Հիզան) «ի մեծ թուիս Հայոց ՊԱԵ. ի կաթուղիկոսութեան Հայկազեան սեռի տեառն Գրիգորի. եւ ի մերոյ կաթուղիկոսութեան Աղթամարայ տեառն Դաւթի. եւ ի թագաւորութեան այլասեռից Ղարայ Յուսուֆի...² ։

28. «Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թուականութեանս Հայոց տումարի ՊՀ (1421) ի հայրապետութեան Հայոց կաթուղիկոսի տէր Պողոսի Սոյ. եւ Աղթամարայ տէր Դաւթի. ի յաշխարհակալութեան Սքանտար ղանին, ի յերկիրս Ղասպուրականի, ի գեաւղս որ կոչի Մարմետ...³ ։

29. Յամի ՊՀ (1421) Թովմա կրօնաւոր կ'ընդօրինակէ ճաշոց մը. «բազում եւ մեծ աշխատանք հասուցի զսա յաւարտումն յաստուածաբնակ եւ անառիկ կղզիս Աղթամար, ընդ հովանեաւ սուրբ խաչիս եւ սուրբ Գեղարդեանս. ի հայրապետութեան տեառն Դաւթի կաթուղիկոսի, զոր Տէր Աստուած պահեսցէ զտեղիս զայս խաղաղութեամբ աթոռակալաւն իւրով ամէն⁴ ։

30. «Աստուածաշունչ՝... գրեալ ի Տոսպ գաւառի ի մենաստանին Ղարապալ ի կաթողիկոսութեան Աղթամարայ տէր Դաւթի ի

¹ Նօտարք, էջ 62։

² Նօտարք, էջ 62։

³ Նօտարք, էջ 66։

⁴ Նօտարք, էջ 67։

Սաղաթիէլ արեղայէ. ի թուին Հայոց ՊԷ
(1421)¹։

31. Թումա գրիչ կ'աւարտէ ՊԷԷ (1428)
Թուին Աւետարանի մը ընդօրինակութիւնը
«Սատուածով նախանմալ կղզիս Աղթա-
մար, ընդ հովանեաւ գմբէթայարդ եւ երկնա-
նման սուրբ Խաչին եւ սուրբ Աստուածածնիս.
եւ այլ բազմահաւք սրբոց նշխարացս, որ աստ
կան հաւաքեալ. ի հայրապետութեան տեառն
Դաւթի. եւ ի զանութեան ազգին Նետողաց
ամիրզա Սքանտարին Թուրք ազգաւ. որ եւ
տիրեաց աշխարհիս մերում. եւ էառ բռնու-
թեամբ զանառիկ ամրոցք աշխարհիս մերոյ. այս
է զանատչելիս եւ զանկոխ ոտից թշնամեաց՝ եւ
զտեղիս ապաստանի բոլոր աշխարհացս զկղզիս
Աղթամարայ, եւ զանառիկ ամրոցս եւ զմայրա-
քաղաքս երկրիս (Ռշտունեաց) զՈստան. զպա-
րանոցատանն զԱմուկ եւ մինչ ի Հէջատ եւ ի
Նըւան, զբոլոր աշխարհս բռնակալեաց ընդ ձե-
ռամբ իւրով եւ ընդ իշխանութեամբ...²։»

32. Վարդան գրիչ կ'օրինակէ Յայսմա-
ւուրք մը. «Եւ է ի մեծ թուականիս Հայոց ՊԷԹ
(1430) ի կաթողիկոսութեան Հայոց Աղթա-
մարեցոյ տեառն Դաւթի՝ եղբոր տեառն Զա-
քարիայի, որ վկայական արեամբ կատարեցաւ,
եւ պսակեցաւ ի Քրիստոսէ ընդ ամենայն աւուրս.
ի սուրբ ուխտս որ կոչի Հոսրովայ վանք³։»

¹ Վար. Ցուց., Թ. 178։

² Նոտարք, էջ 88։

³ Նոտարք, էջ 94։

33. Մահտասի Ներսէս կը նորոգէ Աւե-
տարան մը ՊԷԷ Թուին «ի կաթողիկոսութեան
Հայկազեանս սեռի տեառն Կոստանդեայ, եւ ի
մերոյ կաթողիկոսութեան Աղթամարայ տեառն
Դաւթի եւ ի թագաւորութեանս մերոյ ամիր
Դայուաի, եւ ի զանութեան աշխարհիս Սքան-
տարի. զոր Տէր Աստուածն Խորայէլի պահեցէ
անսասան զթող հայրապետական եւ զթա-
գաւորական մերոյ ազգին¹։»

34. «Արդ գրեցաւ սա (Աւետարան²)
ի թմն ՊԷ ի հայրապետութեան Տ. Դաւթի
յերկիրս Ռշտունեաց ի գիւղս Շատուան, ընդ
հովանեաւ Ս. Աստուածածնի . ի դառն ժա-
մանակիս զոր չեմ կարող ընդ գրով արկանել։»

11. Զաքարիա Գ. (1434—1464)։

Դաւթի կաթողիկոս իւր կենդանութեանը
ձեռնադրած էր իրեն աթոռակից եւ յաջորդ
«ի թագաւորական զարմէ զՏէր Զաքարիա, որ
էր ի յազգէն Գագկայ թագաւորին³։ Թէ ինչ
արինակեցական կապ ունէր Զաքարիա Դաւթի
հետ՝ յայանի չէ. իր ծնողաց եւ հարազա-
տաց մասին կ'երեւայ թէ մանրամասնութիւններ
կ'աւանդէ մեղի Զաքարիա Խաչքարի մը հե-
տեւեալ արձանագրութեան⁴ մէջ (յամէ 1444)։

¹ Նոտարք, էջ 97։

² Ղ. Պ. Նահապետեան տեսած է ի Շատուան.
Հայր. 1887, Թ. 2256։

³ Նոտարք, էջ 208։

⁴ Հրա. Աւայեանց՝ Աղագոր. Հանդ. Ի, էջ 211։

«ԹՎ. ՊՂԳ. Ես Տէր Զաքարիա կաթողիկոս կանգնեցի Խաչս բարեխաւս առ Աստուած սակս փրկութեան Մելիք Ստեփանոսի եւ Խաթուն Մէլէքին ծընաւդացն¹, Տուղշար բէկի, Տովլաթ շային, Ասլան բէկին որ երկիր պագանէք յիշեցէք ի քրիստոս»։

Զաքարիա արդէն 1419ին կը յիշուի իբր ակոսակից Դաւթի. այսպէս Ստեփանոս գրիչ ի Տըղ Ռշտունեաց ճառքնտիր մը կ'օրինակէ՝ «ի հայրապետութեան տէր Դաւթի եւ փոքր Զաքարիայի²»։ Բայց պաշտօնապէս նստաւ կաթողիկոսական ակոսին վրայ յետ մահուան Դաւթի՝ 1434ին սկիզբները³. այս թուին կը

¹ «Հաւաքարանդի մէջ (Բիւզանդիոն, Թ. 1195) կ'ըսուի «Տէր Աստուած լուսաւորէ զտէր Զաքարիայի հոգին եւ զիւր ծնողացն զԱմիրայ Գուրճիպէկին եւ եղբոր նորին Ամիրայ Ստեփանոսին եւ Խաթուն Մէլէքին»։ Ուսկից սակայն յայտնի չէ թէ ի՞նչ էր յատկապէս հօր անունը. ըստ արձանագրին ընթացիկ էր հայրն՝ Ստեփանոս եւ մայրն՝ Մէլէք խաթուն. իսկ հօրեղբարքն՝ Տուղշահեկ, Ասլանբէկ եւ հօրաբոյրն՝ Տովլաթշահ։ Այն ստույգ է որ Զաքարիա ուներ Գուրճիպէկ անուն եղբայր մը, ուստի չոչնչացնելու համար Հաւաքարանին տողերու նշանակութիւնն՝ ենթադրելու է ետեւառաջութիւն։

² Տէս վերը, էջ 82։

³ Անիմանալի են կարապետ գրչի խօսքերն, որ ՊԶԸ թուին կ'աւարտէ յՈստան ճաշից գրքի մը ընդօրինակութիւնն «ի հայրապետութեան տէր Զաքարիայի որ յայտաւ նորա յաջորդութեան» (նոտարք, էջ 119). վասն զի բաց ի ՋԶԳ թուի արձանագրութենէն կը յիշուի Զաքարիա արդէն ՊԶԵ եւ ՊԶԶ թուին (նոտարք, էջ 107 եւ 113)։ Հաւանօրէն հոս ընթերցման սխալ մը կայ. եւ կարգալու է փոխանակ ՊԶԸ՝ ՊԶԼ, որ կը յարմարի Զա-

պատահինք իրեն խաչքարի մը արձանագրութեան մէջ յԱղթամար.

«ԹՎ. ՊԶԳ. (Ես) Հայոց կաթողիկոս տէր Զաքարիայ կարողութեամբն Աստուծոյ կանգնեցի զխաչս բարեխաւս առ Աստուած հոգւոյս իմոյ. որք երկիր պագանէք յիշեցէք ի քրիստոս Յիսուս։ ԶԳրիգոր կազմող յիշեցէք ի քրիստոս¹»։

Աղթամարայ մեծագործ եւ անուանի կաթողիկոսներէն մին եղած է Զաքարիա. ժամանակի մարգը, որուն մասին սքանչանօք կը խօսին միաբերան ժամանակակիցք, իբրեւ «պատուական հայրապետ, ուղղափառ, անբիծ ախոյեան, քաջ եւ յաղթող, սրբասէր աղքատասէր եւ ողորմած» (1437)։ Բոլոր հոգւով իւր հօտին նուիրուած անձնաւորութիւն մը, որ նաեւ յաչս այլազգեաց մեծարգի էր եւ ազդեցիկ։ 1459ին երբ Ղլիճ Ասլան կ'ասպատակէր Վասպուրականն եւ կը սպառնար նաեւ Աղթամարայ, Զա-

քարիա նահատակ կաթողիկոսի. որուն գահակալութիւնն Փիրղալէման կը դնէ ՊԶԼ թուին (նոտարք, էջ 3, ծն. 3), եթէ չուզենք ըսել թէ կարապետ Զաքարիայի կաթողիկոսութեան առաջին տարին՝ այն է ՊԶԳ՝ սկսած է ճաշից օրինակութիւնն եւ ՊԶԸ թուին աւարտած։

¹ Նոտարք, էջ 103։ Այսպէս կարգացած է Փիրղալէման 1866ին եւ 1887ին։ Կարծեմ նոյն արձանագրութիւնն է զոր ի մէջ կը բերեն Վ. Ն. Սարգսեան՝ Տեղագրութիւն Փոքր եւ Մեծ Հայոս. Վենետիկ 1864, էջ 278 եւ Լաւրյանց՝ Ռզգագր. Հանդէս Ի. էջ 209 հետեւեալ ձեւով. «ԹՎ. ՊԶԳ. Հայոց կաթողիկոս տէր Զաքարիա կարողութեամբն Աստուծոյ եւ աջողութեամբ նորին կանգնեցի զխաչս բարեխաւս առ Աստուած հոգւոյ իմոյ»։ Տարեթիւն «ՊԶԳ» յայտնապէս սխալ է. 1364ին Զաքարիա անուն կաթողիկոս չկար։

քարիա կը դիմէ անձամբ ջհանշահին ի խոյ եւ օգնութեան կը կոչէ քրիստոնեայ ժողովորեան. որ արդեամբք ալ «բազում զօրօք» կու գայ «վրէժխնդիր վասն աւերման աշխարհիս եւ վասն տառապեալ ազգիս քրիստոնէից»¹. «Եւ մնաց ի խաղաղութեան Աղթամար... ալ իւրութեամբ տէր Զաքարիա կաթուղիկոսին»²: Նշանաւոր եղաւ իր դերը մանաւանդ 1461/ն, երբ իւր միջամտութեամբ հաշտեցուց Բաղէշի ամիրան ջհանշահի հետ³:

1460/ն, երբ ջհանշահ Խրաղ, Հրէ եւ խորասան նուաճեց եւ յաղթական մուտն պիտի կատարէր Դաւրէժ, բազմահներն Զաքարիա «բազում ընծայիւք եւ պատարագօք» ընդառաջ ելաւ յաղթողին շնորհաւորութեան. «զոր յոյժ սիրով ընկալաւ արքայն արքայից ջհանշահ փաթշահն եւ դշնոյն Բէկում խաթուն եւ պատուեալ մեծարեցին զնա»⁴:

Զաքարիա մեծ ծրագրերն եկած էր: Էջմիածնի այն ինչ նորոգուած Աթոռին խեթիւ կը նայէին Աղթամարեանք: Մանաւանդ փառամոլն Զաքարիա ինք զինքը շատ վերաւորուած զգացած էր, որ Աթոռին նորոգութեան ժամանակ փոխանակ զինքն հրաւիրելու նստիլ նորահաստատ աթոռին վրայ⁵, որով պիտի միանար Մեծ Հայաստան մէկ հովուի ձեռաց մէջ, Էջ-

¹ Նոտարք, էջ 194. տես վարը:

² Նոտարք, էջ 201. տես վարը:

³ Տես վարը Թ. 12:

⁴ Թովմա Մեծոփեցի՝ Յիշատակարան, էջ 66:

միածնի ժողովն ընտրեց զվիրակոս Աիրապեցին, եւ երբ ասկէ տեղոյ մնաց՝ Գրիգոր Մակուեցին հանեց գահը: Անշուշտ այս վերքն աւելի զարացուցին այն ինդիրք, որ յընթացս ժամանակի ծագեցան երկու աթոռներու իրաւասութեան սահմանին շուրջը: Զաքարիա խորհեցաւ իւր փառասիրութիւնն՝ բռնութեամբ՝ յագեցնել յինքն կորզելով Աթոռը: Այս խիզախ քայլն իւր քաջալերին ունէր Գրիգոր Մակուեցւոյ օրինակին մէջ, որ կաշառքով յափշտակած էր Աիրապեցւոյ ձեռքէն իշխանութիւնը: Գժուարին չէր բազմահներ Զաքարիայի հաճել ջհանշահն, որուն համար անտարբեր բան էր ինդիրը. տեսակէտով մը՝ մինչեւ անգամ բաղձալի: Երկուց աթոռոց միութիւնն քրիստոնեայ ժողովորդն սերտագոյնս կը կապէր իւր գահին հետ: Զաքարիայի առատաձեռն պարգեւները կը նպաստեն շինուած ծրագրին յաջող իրագործման: ջհանշահ կը հաւանի Զաքարիայի առաջարկութեան. «Եւ ետուն նմա խիլայ եւ պարգեւ զԱՅն Լուսաւորչին մերոյ Ս. Գրիգորի եւ զպատիւ պատրիարքութեան» ամենայն Հայոց¹:

Յիշատակագրիս տողերուս համաձայն Լուսաւորչի ԱՅն արդէն Դաւրէժ կը գտնուէր, երբ եկաւ հոն Զաքարիա: Այսպէս կ'իմանայ Առաքել Դաւրիժեցի, էջ 436 եւ կը հաստատէ Զանգեան (Գ. 503) ուրիշ աղբիւրէ մը քաղելով տողերս. Էջմիածին Արիստակէս վարդապետ

¹ Յիշատակարան Թ. 12:

կաթողիկոսական իշխանութիւնն կը յափշտակէ Մակուեցւոյ ձեռքէն. «Եւ յայնմ շփոթութեան մի ոմն ի վարդապետաց կաթողիկոսարանին Սարգիս անուն գողացեալ յէջմիածնայ զԱջ Լուսաւորչին՝ տարաւ ի Գաւթէժ. եւ սպասէր անդ գալստեան Ջահնշահայ, զի առցէ ի նմանէ հրաման իշխանութեան՝ լինելոյ կաթողիկոս»։ Չամչեան այս դէպքին հետ կը կապէ Ջաքարիայի Գաւթէժ գալը («Տեղեկացեալ այսմ ամենայնի կաթողիկոսն Աղթամարայ, որ կոչուր Ջաքարիա՝ եւն»)։ Բայց ինձի շատ հաւանական չի թուիր այս միջադէպը. որովհետեւ ուղիղ չէ թէ Արիստակէս 1465էն յառաջ գրաւած է Մակուեցւոյ աթոռը, որ մինչեւ 1461 ինձ ծանօթ բաղմամբիւ յիշատակարաններու մէջ առանձին կը յիշատակուի միշտ։

Ինձի բոլորովին ճիշդ չի թուիր նաեւ 1462 թուի յիշատակագրին խօսքերն (տե՛ս Թ. 13), որ կը գրէ. «որ տիրեաց երկու աթոռոցն՝ ոչ զաբալով, այլ բաշխելով եւ շնորհելով Ջահնշահ զանին»։ Նաեւ Ջաքարիա գործածեց այն վատ միջոցն, կաշառքն, որ ժամանակակիցներու գլխաւոր զէնքն էր։

Ջաքարիա աճապարեց անմիջապէս էջմիածին. հալածեց անկէ զԳրիգոր Մակուեցի եւ տիրացաւ Աթոռոյն։ Այս կը պատահի յընթացքս ՋԹ (1460 Ն. 1 — 1461 Ն. 1) թուականին։ Այս թուին Ստեփանոս ոմն կը յիշատակագրէ նոյն տարին գրուած Աւետարանի մը մէջ. «Եւ ես Ստեփանոս ետու զՍ. Աւետարանս

Հաւատաւորի վանաց դրան Ս. Գէորգայ զօրավարին՝ ի հայրապետութեան տէր Ջաքարիայի որ յայսմ ամի տիրեաց էջմիածնին եւ Լուսաւորչի սուրբ Աջոյն¹։ Այս իմաստով կ'ըսուի նաեւ ՋԹ թուին (1461 Ն. 1 — 1462 Ն. 1) թէ «յայսմ ամի եղեւ պատրիարք²»։ Երկու յիշատակագիրներուս վկայութիւնն աւելի կը հաստատէ ուրիշ յիշատակագիր մը, որ ՋԹ թուին յիշելով զՋաքարիա կը գրէ. «որ մին ամ է որ նստաւ յաթոռ սուրբ Լուսաւորչին ի յէջմիածին³», այս ինքն սկսեալ 1460ի կէսերէն։ Արդեամբք ալ Ջահնշահ ՋԶ — ՋԸ թուականներուն դեռ Հրէ եւ Խորասան պատերազմներ կը մղէր⁴։

Սույգ չ'երեւար Չամչեանի (Գ. 504) տողերն թէ Ջաքարիա «յետ սակաւ աւուրց կարգեաց զՍարգիս վարդապետ ի փոխանորդութիւն՝ ձեռնադրեալ զնա եպիսկոպոս էջմիածնի»։ Գոնէ իր անուան ամենեւին չեմ պատահած այս շրջանին։

1461ին ծագեցաւ Ջահնշահի եւ Խլաթայ սուլթանին՝ Ջահնգիրի մէջ նոր անհամաձայնութիւն. Ջահնշահ ստիպուեցաւ մեծ բանակ մը խաւրել Խլաթայ վրայ. զոր գրաւեց, քանդեց եւ բնակչութիւնն դերի վարեց։ Նոյն

¹ Նստարք, էջ 196։

² Անդ, էջ 199։

³ Բարխուդարեանց՝ Արցախ, էջ 139։

⁴ Աճառեան՝ Ցուցակ հայերէն շեռագրաց Թաւրիզի, էջ 104։

պատուհասի պիտի ենթարկուէին նաեւ Բաղէշ, Սասուն եւ Տարօն: Բնականաբար այս առթիւ մեծապէս պիտի կրէին այս կողմերու քրիստոնէիս ընակչութիւնը: Չաքարիա ուղեց հաշտարար մանեւ երկու բռնապետներու մէջ եւ այսպէս պաշտպանել իւր ժողովուրդն նոր ասպատակութեանց առջեւ: Երեք չորս ամիս զբաղցուց այս գործը զինքը. բայց իւր միջնորդութիւնն պսակուեցաւ յաջողութեամբ. եւ այսու անունն հռչակուեցաւ թէ քրիստոնէայ եւ թէ մահմետական ժողովուրդներու մէջ¹:

Փառօք եւ անուամբ դարձաւ Էջմիածին: Սակայն երկար չկրցաւ վայելել իւր գրից մէջ: Թէ ինչ գործունէութիւն ցուցուց ինքը Էջմիածին, չէ աւանդուած: Յամենայն դէպս շատ ապահով չէր զգար ինք զինքը աթոռին վրայ: Իւր հակառակորդներն չէին ննջեր. որոնք ամէն հնարագիտութեամբ կը ճգնէին հալածել զինքը Էջմիածնէն: Առանց տարակուսի ասոնց գործն էր Հասան ալիի թշնամանալն Չաքարիայի հետ:

Սա ջհանշահի որդին էր, որ «չըջէր թափառական զվերին կողմամբ գաւառին Արատեան»: Երբ ջհանշահ, Չաքարիայի պաշտպանն, Իրազ, Շիրազ եւ Կրման ծագած նոր ապստամբական շարժումներն ցածցնելու համար՝ այն կողմերն գացած էր, Հասան ալի «չարախօսութեամբ ոմանց» կը խորհի նենգու-

թեամբ «ըմբռնել զմեծ պատրիարքն զտէր Չաքարիայն եւ պահանջել ի նմանէ գանձս եւ ինչս» (1461 Դեկտ.): Աշալուրջն Չաքարիա վերահասու կ'ըլլայ ժամանակին իրեն դէմ ծրագրուած դաւին եւ կը կանխէ հնարագիտութեամբ խոյս տալ, այնպէս մը որ նաեւ իւր հակառակորդաց ծրագիրն ի դերեւ ելլէ: Էջմիածնի ամենանուիրական գանձերն՝ «զԱջ Ս. Լուսաւորչին հանդերձ այլ սպասիւք» առած «յաւուրս ձմեռայնոյ» իրեններուն հետ գաղտագողի կը մեկնի Էջմիածնէն: Բագուան-Պայազիտ ճամբով կը հասնի «ի սուրբ ուխտն Արգելան»: Հեռացած Արարատեան սահմաններէն այլ եւս ապահով զգալով՝ հոն կը յայտնէ ինք զինքը եւ հետն բերած գանձերը: Համբաւը կայծակի արագութեամբ կը տարածուի քրիստոնէայ ընակչութեան մէջ. որոնք խուռնընթաց կը դիմաւորեն Կաթողիկոսը եւ թափորաբար կը մեկնի Արգելանի վանքէն դէպի Վան: Հոն կը մեծարէ զինքը տեղւոյն կուսակալն Մահմատ Բէկ՝ ջհանշահի կաթնեղբայրն, որ անշուշտ յառաջագոյն արդէն ծանօթ էր Կաթողիկոսին: Չուն Վանէն կը մեկնի Ոստան, ուսկից նաւով պիտի անցնէր Աղթամար: Հայոց անչափ ոգեւորութիւնն կը գրգռէ մահմետական ժողովուրդեան նախանձը, որոնք կորուստ կը նիւթեն կաթողիկոսին դէմ: Սակայն Չաքարիա անմիաս կը զերծանի այս անգամ ալ. հրաժարելով Ոստան քանի մ'որ մնալու խորհրդէն՝ փութանակի կ'առաջապարէ Աղթամար. ուր մեծ շքով մուտ կը

¹ Այս մասին տէս վարը Թ. 12 յիշատակարանը:

գործէ Դեկտեմբեր 11ին (Հայոց ԶԺԱ տարւոյն Նաւասարդ 16ին, Ուրբաթ օր մը¹):

Յիշատակագրի մը համաձայն (ԶԺԱ թուէն)՝ Զաքարիա հետը բերած սուրբ իրերը Աղթամար ձգելով՝ կրկին Էջմիածին վերադարձաւ. «Եւ ինքն դարձեալ գնաց ի յաթոռն իւր յԷջմիածին եւ կացեալ յօրով ժամանակս եւ տիրէր երկու աթոռոցն ի թուականիս Հայոց ԶԺ²»։ Իրեն ընկերացած էր Տօրեղօրօրդին Ստեփանոս, զոր Էջմիածին արքեպիսկոպոս ձեռնադրեց։

Բայց դարձեալ չընդհուրեցաւ իրեն հանգիստ աթոռին վրայ։ Էջմիածին շատ հակառակորդներ ունէր Զաքարիա. որոնք աճէն հնարիւք իրեն կորուստը կ'ուզէին։ Երկու Աթոռներուն հազիւ երկու տարի տիրացած՝ դեղակուր կ'ըլլայ Էջմիածին իւր հակառակորդներէն, յընթացս 1464 տարւոյն։ Այս դէպքն այսպէս կը յիշատակագրէ ժամանակակից մը՝ Յովհաննէս ԶԺԳ թուին՝ 1441ին գրուած Աւետարանի մը լուսանցքին վրայ. «Տէր Զաքարիա կաթողիկոսն էառ զԷջմիածինն եւ երկու տարի ի տեղն նստաւ. եւ դեղակուր եղեւ ի նոցանէ³»։

Հաւաքարանն (Բիւզանդիոն թ. 1195) մահն Էջմիածին դառնալէն ամիս մը ետքը կը դնէ։ Ուրիշ Յիշատակագիր մը ԶԺԲ թուին՝ Զաքարիայի ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան

¹ Ուղիղ է ըստ տոմարագիտական հաշուին. ԶԺԱ, Նաւասարդ 1 կը համապատասխանէ փրկական 1461 Նոյ. 26ին, ուստի Նաւասարդ 16 — Դեկտ. 11 Ուրբաթ։

² Նոտարք, 208։ Իմա՝ սկսեալ ԶԺ թուէն։

³ Նոտարք, էջ 220։

Բ տարին հաւասար կը դնէ Զհանշահի ԻԴ տարւոյն¹։ Ճշգիւ ալ՝ Զհանշահ գահ բարձրացաւ 1437ին, որով անոր 24րդ տարին կ'իյնայ 1462ին։ Փիրղալէմեան մահուան տարին կը նշանակէ 1466ին (Դիւան, Դ, էջ 771). բայց ինձի կ'երեւայ թէ Ճշգագոյն կ'ըլլայ եթէ մնաք 1464 թուին վրայ. վասն զի բոլոր յիշատակագիրք կը յիշեն զինքը մինչեւ ԶԺԳ՝ այն է 1463 Նոյ. — 1464 Նոյ. թուականն եւ այնուհետեւ կը լռեն. Յովհաննէս գրիչն մինչեւ անգամ յայտնապէս այս տարին կը նշանակէր մահուան թուականը։

Այս հաշուով Զաքարիայի ընդհանուր Հայոց կաթողիկոսութիւնն տեւած էր 1460 Յուլիս — 1463/4, 3 տարի մատուորապէս։ Ճշգիւ գիշարին է որոշել, քանի որ ամաթութուերն անձանթ են։

Էջմիածին Աթոռն կը գրաւէ Արիստակէս որ առաջին անգամ 1465 կը յիշուի². Իսկ յԱղթամար կը յաջորդէ Ստեփանոս։

Զաքարիայի կաթողիկոսութեան 30 ամեայ շրջանին բազմաթիւ յիշատակարաններ գրուած են, որոնք մէջ կը յիշուի յաճախ իր անունը։ Այս տեղ ի մէջ կը բերեմ կարեւորներն միայն, որոնք Զաքարիայի կենսագրութեան համար մանրամասնութիւններ կը բովանդակեն։

1. Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի կղզիւ Աղթամար... ի հայրապետութեան տէր Զա-

¹ Նոտարք, էջ 217։

² Նոտարք, էջ 221։

քարիայի եւ ի Թուին Հայոց ՊՁԵ (1436) ձեռամբ Դանիէլ քահանայի¹:

2. Կարապետ գրիչ յամի ՊՁԶ (1447) կ'օրինակէ Աւետարան մը ի վան «ի հայրապետութեան տեառն Կոստանդեայ, եւ ի Թագաւորութեան Ջհանշայ ամիրզին... ի դառն եւ վշտաշատ ժամանակիս. որ վասն ծովացեալ մեղաց մերոց մահ տարածեցաւ յաշխարհի յԱսորոց մինչեւ ի Հայք եւ անողորմ կոտորեցան անթիւ տղայք եւ մանկուք, եւ ոչ գիտեմք զինչ լինելոց եմք: Այլ եւ յիշեսցիք առաջի Բրիստոսի զպատուական հայրապետն զուղղապատ անբիծ ախոյեան քաջ եւ յաղթող՝ զարքասէր զաղքատասէր եւ ողորմածն՝ զտէր Զաքարիա կաթողիկոս, զոր Տէր Աստուած պահեսցէ զնա ջահ անշիջանելի ի սուրբ եկեղեցի. եւ աջն անեղին եւ բազուկն հզօրին պահապան եւ հովանի լիցի նմա ամէն²:

3. Թովմա Մեծոփեցի³ Թուելով էջմիածնի Աթոռոյն նորոգութեան պատճառները՝ կը յիշէ երազ մը այսպէս. Ի սոյն աւուրցս որ կայր մեզ առաջի (այն է՝ 1441, ընտրութենէն յառաջ), Ստեփանոս ոմն ճգնաւոր եւ միայնակեաց, ի կողմանէն Աղթամարայ տրտնջելով գայր առ իս, թէ վասն էր ոչ զան յԱղթամար ի հնազանդութիւն նոցա առաջնոր-

¹ Նոտարք, էջ 107:

² Անդ 113. ուրիշ յիշատակարաններ յամի ՊՁԹ, էջ 121. ՊՂ՝ էջ 127:

³ Յիշատակարան, հրտ. Կոստանեանց, էջ 66:

դին տէր Զաքարիա կաթողիկոսին. եւ երթեալ ննջէ ի դուռն սուրբ Եկեղեցւոյն Ստեփանոսի Նախավկային ի գեղն Աղի...:

4. «ՊՂԶ¹ Թվին (1447) ի հայրապետութեան Զաքարիայ՝ սուրբ Յարութիւնս նորոգեցաւ²:

5. Եւ արդ ես... Ներսէս անուամբ եւեթարեղայ՝ եղկելի ոգիս ծրագրող սորա (Աւետարանի)... գրեցի զսա ընդ հովանեաւ գերապայծառ եւ երկնաման սուրբ Խաչիս գմբէթայարկ տաճարիս. եւ սուրբ Փրկչին՝ ընդ հովանեաւ սուրբ Սարգսիս. եւ ի հայրապետութեան տեառն Զաքարիայի. եւ ի Թուականութեան հայկազեան տուժարիս ՊՂԷ ամին: Ներսէս սոսկ անուն արեղայիս որ զսուրբ Աւետարանս գծագրեցի եւ ծնողացն իմոց Կուռճի բէկին, եւ Էմսայ Խաթունին. եւ հարազատ եղբօրն իւրոյ Ստեփաննոս սրբասէր կրօնաւորի. Աստուած ողորմի ասացէք հոգեւոր հօրն իմոյ անյաղթ փիլիսոփային՝ Մինասեց Թումային ամէն³:

6. Իսրայէլ քահանայ կ'օրինակէ Աւետարան մը «ի գիւղս փաստանք» Մոկաց, «ի Թուիս Հայոց ՊՂԶ ի կաթողիկոսութեան հայ-

¹ Այլ եւ այլ յիշատակարաններ՝ յամի ՊՂԳ (Աղթամար)՝ Նոտարք, էջ 133, 134. ՊՂԳ (Աղթամար), էջ 146. ՊՂԵ (Բաղէշ), էջ 152 (Աղթամար), էջ 153 (Վան), էջ 154:

² Խ. Լեւոնեան՝ Բիւզանդիոն 1903, 1905. Դիւանդոյն Ս. Յարութիւն վանքի աւերակներուն վրայ:

³ Նոտարք, էջ 159: Ներսէս ունի ուրիշ Յիշատակարաններ ալ. տե՛ս իր մասին վարդ:

կազեան սեռի տեառն Զաքարիայի Աղթամարցոյց. զոր Տէր Աստուած պահեսցէ անսասանելի զաթոռ հայրապետական եւ զթագաւորական. զի յիշելով զանուանս նոցա սասանեալ սաքրին եւ ոչ եւս երեւին թշնամիք ճշմարտութեան¹։

7. Աւետարան գրուած ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի եւ նորաշէն Ս. Էջմիածնին որ անուամբ Բազնից վանք յորջորջի (ի Գնունիս). ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորի ընդհանուր Հայոց կաթողիկոսի, եւ յաթոռակալութեան մերոյս վիճակին՝ պարծանք պարծանաց կաթողիկէ եկեղեցոյ սուրբ Խաչին Աղթամարայ տէր Զաքարիայի Հայոց կաթողիկոսի. ի Թագաւորութեան Զհանշահի որդւոյ Ղարայ Ոսուֆի, ի Թուականիս մերում ԶԳ. (1455) յորում Ժամանակի յոյժ ճշդիւ հարկապահանջութեամբ տառապի ազգս Հայոց²։

8. Յամի 1459 Ոստան գրուած ճաշցի մը յիշատակարանին մէջ կ'ըսուի³. «Եւ դարձեալ ծանուցանեմք ձեզ՝ զաւեր աշխարհիս մե-

¹ Նօտաբք, էջ 156. ու իշ յիշատակարաններ՝ յամե պղը (Աղթամար), էջ 162. Զ (ի վանս Փոքր Ակոռոյ Զերմաճորոյ), էջ 168. ԶԱ (ի վանս Ս. Գեորգայ), էջ 169. (Աղթամար), էջ 170. ԶԳ (Բաղէշ), էջ 174. (ի վանս Սուխարայ), էջ 174. ԶԳ (Փասայվանք), էջ 178. ԶԵ (Հիւղան), էջ 184. ԶԶ (Ալան), էջ 189. ԶԵ (Աղթամար), Կար. Յուցակ, Թ. 945. ԶԸ (Աղթամար), Էջմիածնի Թ. 1368. Հմմտ. Արարատ 1910, էջ 625.

² Թորոս Աղբար, Բ, էջ 387-388. Նօտաբք, էջ 179.

³ Նօտաբք, էջ 194.

րոյ, որ վասն մեր մեղաց հաս... [երեք տող անընթեռնելի] Մակու, եւ յազդմանէ չարին եւ վասն ծովացեալ մեղաց մերոց արձակեցաւ ի յերկաթոյն եւ բազում աւեր արար քաղաքաց եւ զինչ բռնած կայր հօրն ազատեաց՝ զՂլիճ Ասլանն եւ զորդին իւր զԱրապշէն եւ զորդին նորա. եւ ժողովեաց առ ինքն եւ արար իւր բազում հեծելս. եւ յետոյ առաքեաց զՂլիճ Ասլանն ի վերայ Վանայ բերդին զի աոցէ զնա եւ ոչ կարաց. եւ ապա խորհուրդ չար արար վասն երկրին մերոյ եւ արար շատ աւեր եւ Թա(լան). եւ գնաց ամօթով ի յետս եւ մնաց երկիրս աւերեալ. բայց մնաց փոքր ի շատէ երկիրն Գաւաշից (Ռշտունեաց) ի դատարանք. ... եւ մնաց ի խաղաղութեան Աղթամար, զօրութեամբ սուրբ Խաչին եւ արիութեամբ տէր Զաքարիա կաթողիկոսին։ Ի սմին աւուրս գնաց (Զաքարիա կաթողիկոս) մնչիւք մօտ մրդայ Զհանշէն զաւերումն աշխարհիս, եւ ելեալ (Զհանշահ) ի քաղաքէն Խօյու բազում զօրօք, եւ եկեալ վրէժինդիր վասն աւերման աշխարհիս եւ վասն տառապեալ ազգիս քրիստոնէից՝ զոր յուսամք որ զմրդայ Զհանշէն ընդ երկայն աւուրս արասցէ. զի թէ չէր եկեալ՝ ազգս քրիստոնէից կորուսեալ էր... Եւ այս եղև ի Թուականիս Հայոց ԶԸ։

9. Գրեցաւ սա (Աւետարանս) ի քաղաքս Արծկէ... ձեռամբ... Միքայէլ սուտանուն քահանայի ի Թուականութեանս Հայոց ԶԹ. (1460) ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորի...

(ի խնդրոյ Ստեփանոս միայնակեցի) ... Եւ ես Ստեփանոս ետու զսուրբ Աւետարանս Հաւատարմի վնաց դրան Ս. Գեորգայ զօրավարին՝ ի հայրապետութեան տէր Զաքարիայի որ յայսմ ամի տիրեաց Էջմիածնին եւ Լուսաւորչի սուրբ Աջոյն¹:

10. Գրիգոր քահանայ Ջ. Թուին կ'օրինակէ ճառընտիր մը « յաստուածարնակ կղզիս Աղթամար ... ի հայրապետութեան տեառն Զաքարիայի, որ յայսմ ամի եղեւ պատրիարք² »:

11. Կարապետ քահանայ կ'օրինակէ Աւետարան մը յոստան Ջ. (1461) Թուին « ի հայրապետութեան տեառն Զաքարիայի, որ եւ յայսմ ամի բերաւ Աջ սուրբ Լուսաւորչին ի յԱղթամար ի դուռն սուրբ Խաչին. ի դառն եւ ի վնացից ժամանակիս՝ յորում ի խիստ նեղութեան եւ ի չար ծառայութեան կամք³ »:

12. Զաքարիայի կենսագրութեան համար շատ կարեւոր յիշատակարան մը պահպանած է Առաքել Գաւրիթեցի, էջ 420—426 (ասկէ՝ Նօտարք, էջ 200—205), ուր նկարագրաւոր յիշատակած է այս Թուականին Զաքարիայի Ս. Աջով Էջմիածնէն փախչիլն եւ մեծահանգէս Աղթամար մտնելը: Որչափ ալ բաղձալի էր մեղայս նկարագրութիւնն այս տեղ յառաջ բերել ամբողջութեամբ, բայց զանց կ'ընենք երկա-

¹ Նօտարք, էջ 196: Անդ ուրիշ յիշատակարան մ'ալ գրուած նոյն Թուին յԱղթամար:

² Անդ, էջ 199:

³ Անդ, էջ 205:

րութեան համար, բաւականանալով քաղուածովս:

« Արդ գրեցաւ սուրբ գիրքս (Յայսմաւուրք) յամի Թուականութեանս Հայոց Ջ. ամին, յերկիրս Քաջբերունւոյ ի քաղաքս Արճէշ... ի հայրապետութեան տեառն Զաքարիայ կաթողիկոսի ամենայն Հայոց եւ ի բռնակալութեան ազգին Նետողաց Ջ. հանշահ Կատաշահին, որ եւ բաղում... զօրօք եւ գնացեալ եմուտ ի տունն Խրաղայ... էառ զքաղաքն (Ասպահան)... եւ անտի գնացեալ եմուտ ի Հրէ եւ ի Խորասան... եւ զարձեալ եկն ի Թախտն իւր, ... ի Թարվէզն Որոյ ընդ առաջ գնացեալ մեծ հայրապետ տէր Զաքարիայն աթոռակալ Ս. Խաչին Աղթամարայ, որ էր Թագաւորազն ի Թոռանց եւ շառաւիղէ արքային Գագկայ, բաղում ընծայիւր եւ պատարագօք. զոր յոյժ սիրով ընկալաւ զնա արքայն արքայից Ջ. հանշահ Կատաշահն եւ զխոյն Բէկում Խաթունն, եւ պատուեալ մեծարեցին զնա. եւ ետուն նմա խլայ եւ պարգեւ զԱջ Լուսաւորչին մերոյ Ս. Գրիգորի. եւ զպատիւ պատրիարքութեան: Որոյ... եկեալ... ի սուրբ Էջմիածինն... նստաւ ինքնակալ պատրիարք ընդհանուր ամենայն քրիստոնէական ազգի, որք են ընդ ամենայն ողորտ տիեզերաց... ընդ այնմ ժամանակին եղեւ ցասնուր Կատաշահին ի վերայ ամիրային Բաղիշու. եւ բարկութեամբ առաքեաց չորս զօրագլուխս երկոտասան հազար հեծեալազօրք ի վերայ քաղաքին Խաթանայ. եւ գնացեալ աւարեալ քանդեցին զնա...

եւ զնոյն հանդերձեալ էին առնել ի Բաղէշ եւ ի Մուշ եւ ի Խութ եւ ի Սասունք եւ յամենայն գաւառսն նոցա: Զոր տեսեալ նորընծայ պատուիրաբն տէր Զաքարիայ զտարակուսանս աշխարհին այնորիկ... մտեալ առաջի թագաւորին՝ ետ զանձն իւր փրկանս փոխանակ բազմաց. տուեալ ձեռագիր եւ մտեալ դաման առնուլ հարկս յամիրայէն Բաղիշու եւ տալ կայսերն առ ի մնալ երկրին ի խաղաղութեան... Որոյ հաւանեալ արքայն եւ դշխոյն ետուն նմա նշանագիր եւ հրաման առնել զինչ եւ կամեսցի. եւ նորա ելեալ յերեսաց նոցա վաղվաղակի ձերնթաց արշաւամբ գնացեալ եհաս ի քաղաքն Բաղէշ: Որոյ ընդ առաջ ելեալ ամիրայն հանդերձ ամենայն մեծամեծօքն իւրովք, եւ մեծարեալ փառօք տարաւ զնա ի գլուխ բերդին. եւ խոստացան առնել զկամս նորա եւ տալ զինչ եւ խնդրեսցէ. բայց միայն զի յետս դարձուցէ զամենայն հեծեղազօրսն ի բերդէն խլաթայ: Եւ նա առեալ զվկայութիւն ի բերանոց նոցա գնաց ի խլաթ. եւ ետ զօրագլխոցն կրկին ձեռագիր. եւ ցուցեալ նոցա զնշանագիր փատշահին եւ համոզեաց զնոսա, որք խաղաղութեամբ գնացին ի տեղիս իւրեանց. եւ ինքն դարձաւ ի Բաղէշ եւ նստաւ ամիսս երիս եւ առեալ զխոստացեալ հարկն կայսերական, եւ տարեալ մատոյց առաջի փատշահին. եւ արար խաղաղութիւն ի մէջ նոցա. եւ աղատեաց զամենայն խառնիճաղանճ ժողովուրդն զհայ եւ զտաճիկ ի ձեռաց անօրինաց...: Եւ նորա դարձեալ ի փատշահէն

նստաւ յաթոռն իւր ի Ս. Էջմիածինն. եւ մեծարանօք խիլայեալ եղեւ յերկուց գոռողաց յայլասեռից, ի թուրքման փատշահէն եւ ի քուրդ ամիրայէն...:

Եւ եղեւ կրկին անգամ գնալ Զհանշահ փատշահին ի տունն Իրաղայ, ի Շիրազ եւ ի Քրման. եւ էր նորա որդի մի Հասանալի անուն, որ շրջէր թափառական զվերին կողմամբ գաւառին Արարատեան. եւ նա նենգութեամբ չարախօսաց ոմանց կամեցաւ ըմբռնել զմեծ պատուիրաբն զտէր Զաքարիայն եւ պահանջել ի նմանէ գանձս եւ ինչս. զոր իմացեալ մեծ հայրապետն զնենգութիւն նորա, եւ առեալ զԱջն սուրբ Լուսաւորչին հանդերձ այլ սպասիւք յաւուրս ձմերայնոյ եւ գնացեալ մինչ ի Բագուան. եւ անտի եկեալ ի բերդն Բայազիտի, եւ անտի իջեալ ի սուրբ ուխտն Արգիշտի... Եւ անդ հասեալ յայտնեաց զգանձն աստուածային՝ զԱջն Ս. Լուսաւորչին մերոյ զսրբոյն Գրիգորի. հանդերձ խաչալամովն, ... Եւ դէմ եգեալ գալ ի հայրենի աթոռն իւր ի... սուրբ Խաչն Աղթամարայ: Եւ ել համբաւ գալոյ նորա հանդերձ Ս. Աջովն եւ խաչալամովն, որ բարձրացեալ կայր ի ծայրս ձողոյ, եւ խաչ ոսկի կառուցեալ ի գլուխ նորա. ընդ որ գրոհ տուեալ ամենայն բնակչաց գաւառացն. ընդ որ գայր հայրապետն եւ ամենեքեան ընդ առաջ ընթանային խնկօք եւ մոմեղինօք եւ զենամբ խոյոց եւ զուարակաց... մինչեւ եկեալ եհաս ի գաւառն Տոսբոյ եւ մտեալ ի քաղաքն Վան՝ բազում եպիսկոպոսօք

եւ վարդապետօք, քահանայիւք եւ բաղմամբօխ ժողովոքօք՝ ձիօք եւ ձիաւարօք, եւ խաչալամն առաջի. եւ քահանայքն յառաջ եւ յետոյ երգէին քաղցր եղանակօք. եւ այնպէս պերճ եւ փառաւոր եմուտ ի քաղաքն Վան:

Իսկ պարոնն այն, որ նստէր յամուրն Շամիրամայ՝ ի բերդն Վանայ Մահմուտ բէկ կոչեցեալ, որ էր կաթնեղբայր Ջհանշահ փառաշին, ... ցանկացաւ տեսութեան Ս. Աջոյն եւ յղեալ տարաւ ի գլուխ բերդին... եւ մեծարեալ խիլայեաց զհայրապետն եւ դարձոյց յօթեւանս իւր... Եւ յետ աւուրց ինչ առեալ հրաման ի պարոնէն գնալ ի հայրենի աթոռն իւր ի ՍԱղթամար. իբրեւ ել ի քաղաքէն՝ ելին ընդ նմա բաղմութիւնք եպիսկոպոսաց, վարդապետաց եւ քահանայից եւ ամենայն աղատագունդ խօջայքն Վանայ, ձիօք եւ ձիաւարօք սպառազինեալք. եւ եկեալ հասին մերձ ծովահայեաց քաղաքին Ոստանայ, որում ընդ առաջ ելին ամենայն բնակիչք քաղաքին... մինչ գրեթէ քան զհազար մարդ աւելի կայր յառաջ եւ յետոյ մեծ հայրապետին... եւ այնպէս շքեղ փառօք եմուտ ի քաղաքն յՈստան: Իբրեւ տեսին այլասեռ բնակիչքն... խորհեցան... զի դաղաժողի նենգեացն հովուապետին. զոր իմացեալ... ընդ լուսանալ առաւօտուն առեալ զՍ. Աջն՝ գնալ ի յեզը ծովուն ուր նաւահանգիստն լինէր... Եւ անդ զտեղի առեալ օրհնեաց զամենսեան... եւ ինքն... եմուտ ի նաւն եւ գնաց յաստուածաբնակ կղզին ՍԱղթամար ի հայրենի ժառանգու-

թիւն իւր... եմուտ ի յամուր կղզին Աղթամար եւ հանգեաւ ի գմբեթայարկ Ս. Խաչն¹ ի բուն տեղիւն իւր. ի թուականութեանս մերում ՋԺԱ ամին. ի սկիզբն տարւոյն, որ էր Նաւասարդի ամսոյ ԺԶ յաւուր Ուրբաթի սուրբ Յակոբայ պահոցն եմուտ սուրբ Աջն² ՍԱղթամար... Եւ զայս լուեալ ամենայն բնակչաց գաւառացն օր ըստ օրէ գային յերկրպագութիւն Ս. Աջոյն եւ յողջոյն մեծ հայրապետին բազում ընծայիւք եւ պատարագօք. եւ օրհնութեամբ, մեծաւ ուրախութեամբ դառնային ի յարկս իւրեանց...:

13. Յայտմաւորք մը կը գրուի ի Նսուց յամի ՋԺԱ (1462) «ի կաթուղիկոսութեան Հայոցս տեառն Զաքարիայի. որ տիրեաց երկու աթոռոյն, ոչ զարաւով այլ բաշխելով եւ շնորհելով Ջհանշահ զանին. որ գնաց տէր Զաքարիա կաթուղիկոսն եւ նստաւ ի յԷջմիածինն, եւ երբ իւր կամաւ զսուրբ Աջն Լուսաւորչին ի յերկիրս Վասպուրական. ի դեօղն եւ ի քաղաք շուրջ ածելով ի տեսութիւն որդիացեալ քրիստոնէիցս. քանզի ուրախացեալ բերկրեցան յաստուածատուր պարգեւացն եւ շնորհացն՝ որ տուաւ ի սուրբ Աջն Լուսաւորչին. եւ ամենայն որ օրհնէր զարարիչն Աստուած եւ զտէր Զաքարիա կաթուղիկոսն որ արժանացոյց տեսեան սուրբ Աջոյ Լուսաւորչին: Եւ ապա տարեալ ի յաստուածապահ կղզին Աղթամար. եւ դըրդեալ

¹ Տպ. Աջն:

² Տպ. Խաչն:

Աղթամար՝ ելին ընդ առաջ սուրբ Ալին եւ թագաւորական զարմին տէր Զաքարիայ կաթուղիկոսին, որ էր ի յազգէն Գագիկ թագաւորին. եւ բերեալ պաշտելով եւ ուրախութեամբ ի յերկնանման եւ ի լուսեղէն գմբեթայարկ եւ կամարաձեւ սուրբ Խաչն, անդ էր տեսանել զուրախութիւն եւ զցնծութիւն վարդապետաց եւ եպիսկոպոսաց, քահանայից եւ կրօնաւորաց: Քանզի գրոհ տուեալ էր յամենայն տեղաց. եւ եկեալ էին տեսանել զսուրբ Աջ Լուսաւորչին. եւ եդեալ ի սուրբ եկեղեցին՝ ընդ այլ սուրբ Աջերոյն որ անդ կային. եւ ինքն դարձեալ գնաց ի յաթոռն իւր յԷջմիածինն եւ կացեալ յովով ժամանակս եւ տիրէր երկու աթոռոյն ի թուականիս Հայոց ՋԺ ի թագաւորութեան Ջհանշայ ղանին¹:

14. Աւետարան² գրուած ի Վան «ի թուականութեանս Հայոց ՋԺ ի հայրապետութեան տեառն Զաքարիայի որ մին ամ է որ նստաւ յաթոռ սուրբ Լուսաւորչին ի յԷջմիածնի»:

15. Յովհաննէս գրիչ կ'օրինակէ Աւետարան մը ՋԺԱ թուին յԱրճէշ «ի կաթուղիկոսութեան մեծ իմաստասիրին քաջ եւ արի հայրապետին տեսուն Զաքարիայի. որ եւ նա աստուածատուր զօրութեամբն տիրեաց երկու աթոռոյն Էջմիածնի եւ Աղթամարայ. զոր տէր Աստուած հաստատուն պահեցէ զսա ամէն³»:

¹ Նոտարը, էջ 207, 208:

² Բարխուդարեանց՝ Արցախ, էջ 139:

³ Նոտարը, էջ 209:

16. Մայր Մաշտոց¹ գրուած յԱղթամար ՋԺԲ թուին՝ «ի հայրապետութեան Տեառն Զաքարիայի որ եղեւ պատրիարք ընդ հանրական ամենայն հայկազեան տոհմիս»:

17. Աւետարան գրուած ի վանս Յաւղեաց քար ՋԺԲ թուին «ի կաթուղիկոսութեան տէր Զաքարիայի՝ Բ ամ, ի ղանութեան Ջհանշահին՝ ԻԳ ամ²»:

18. Յիշատակագրութիւն 1441 թուին գրուած Աւետարանի մը մէջ³. «ի թուականիս Հայոց ՋԺԳ (1464) տէր Զաքարիա կաթուղիկոսն էառ զԷջմիածինն. եւ երկու տարի ի տեղն նստաւ. եւ դեղակուր եղեւ ի նոցանէ, եւ սրբութիւն սուրբ Խաչիս եւ Աւետարաններս եւ զրեանքս ի ծեռն այլոց մատնեցաւ: Եւ ես Յովաննէս մաղթասի թափեցի զսուրբ Աւետարանս յիշատակ ինձ եւ ծնողաց իմոց Դաւթին»:

¹ Էջմիածին՝ Գեորգեան Յուցակ. Թ 498:

² Նոտար, էջ 217 Ուրիշ մը ՋԺԲ թուին (յԱրճէշ) Սարգիսեան՝ Յուցակ, էջ 620: Դարձեալ 2 հաս ՋԺԲ թուականէն (Արճէշ) Նոտար, էջ 219. տես եւ Այսոտար, էջ 198, Մաշտոց գրուած նոյն թուին եղիվարդ «ի իւրեւն իւրեւն Զաքարիա ի յաթոռ սուրբ Լուսաւորչին ի յԷջմիածնի» թուամբ քահանայ ՋԺԲ թուին Մաշտոց մը կ'օրինակէ յԱղթամար «ընդ հովանեաւ ամենայնաղթ Ս. Խաչի եւ Զորհաբանի Ս. Լուսաւորչի Ալին, ի պատրիարքութեան տեառն Զաքարիայի Հայոց վերադիտողի» Նոտար, էջ 216: Նոյն թուին գրուած ի Բաղէշ՝ անդ, էջ 214, գրուած յԵղրդոտ Տարօնոյ՝ անդ, էջ 215 — Բիւզանդիոն 1908, Թ. 3500 եւ ի Վան, Բարխուդարեանց՝ Արցախ, էջ 267:

³ Նոտար, էջ 220:

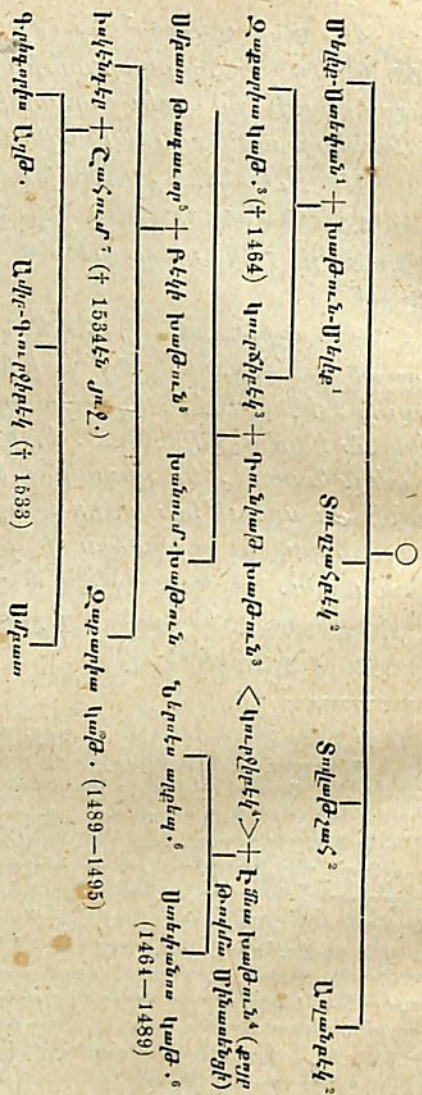
12. Ստեփանոս Դ. (1465—1489):

Ընդ. Օր. ղինքը «Ջաքարիա Աղթամարցւոյն հօրեղբորորդին եւ Դաւիթ Աղթամարցւոյն քրոջ թուռն» կը համարի: Մեղի ծանօթ են իր ծնողք՝ Գուռջիբէկ եւ Էմնա Խաթուն. վերջինս էր քոյր թովմա Մինասեանց քաջագիր վարդապետի¹: Ստեփանոսի հարազատ եղբայրներէն կը յիշուի Ներսէս արեղայ, ապա արքեպիսկոպոս, որ իւր եղբօր հետ ուսած է առ ոտս մօրեղբօր՝ թովմա Մինասեանցի: Ունինք Ներսէսէն երեք Աւետարան, գրուած յԱղթամար 1448², 1457³ եւ 1458⁴ տարիներուն:

1448ին կը յիշուի Ստեփանոս իրր «սրբասէր կրօնաւոր»⁵: 1461ին ընկերացած է Ջաքարիայի դէպի Էջմիածին, ուր եւ ընդունեցաւ արքեպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն: Ջաքարիայի եղերական մահուընէն ետքը վերադարձաւ Աղթամար, ուր ընտրուեցաւ եւ օծուեցաւ կաթողիկոս Աղթամարայ (1465): Յիշատակագիրք թէեւ ՋԺԴ թուին (1 Նաւասարդ = 25 Նոյ. 1465) ղինքը արդէն կաթողիկոս գիտեն, բայց ուրիշ մը (տե՛ս վարը) ՋԺԵ թուին «նորընծայ կաթողիկոս» կ'անուանէ, ուստի հաւանօրէն ՋԺԴ տարւոյն մէջերը պատահած ըլլալու է օծութիւնը: Հետաքրքրական է այս

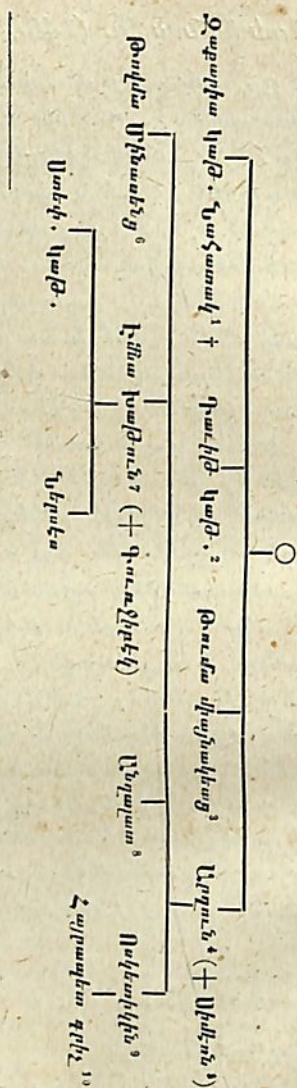
¹ Նոտարը, անդ.:² Նոտարը, էջ 159:³ Անդ, էջ 185:⁴ ԱՐԲՏ 1910, էջ 625:⁵ Նոտարը, էջ 159:

Աղթամարայ այս շրջանի կաթողիկոսաց ցեղաբանութիւնը.

1. Ըստ 1444ի արձանագրութեան, Համո, Հաւաքածան օրոյները: — 2. Ըստ 1444ի արձանագրութեան, ուսից յայտնի չէ սակայն ստուգութեամբ թէ ասանք Մեղի Ստեփանի եղբայրներն են: — 3. Ըստ Աւետ. Թ. 41 ճառքնորին: — 4. Սրբկէտեւ. Ներսէս արեղայ. Կանուանէ իւր ծնողքն Կուրճիբէկ եւ Էմնա Խաթուն, հայկ. և մասնակ. թէ Կուրճիբէկ երկուորդ անգամ ամուսնացած է՝ առնելով թովմա Մինասեանցի քոյրը զԷմնա: — 5. Ըստ Աւետ. Թ. 41 ճառքնորին, անս իմ Գրիգորին Աղթամարցի, էջ 61: — 6. Համո, Ներսէս Արեղայ. մշտնապարանները: — 7. Տես իմ Գրիգորին Աղթամարցի, էջ 61: — 8. Գր.

¹ Տե՛ս վերը: - ² Տե՛ս վերը: - ³ Ուսուցիչն Թովմա Մինասենցի, Գիւան, Ժ, էջ 13: - ⁴ Գիւան, Ժ, էջ 1ԻԵ: - ⁵ Ատր եղբայրն է Վարդան, Հայրն Մկրտիչ Կրօնաւորի. Գիւան, էջ 1ԻԵ: - ⁶ Քաջ գրիչն Աղ-
Թանդոյ. Իր մասին Գիւան, Ժ, էջ 1ԻԵ-ԻԷ: - ⁷ Կոտայք: էջ 159, ԱՐՔՏ 1910, էջ 625: - ⁸ Գիւան,
էջ 13: - ⁹ Գիւան, էջ 13: - ¹⁰ Գիւան, էջ 1ԻԵ եւ 13:

Ստեփանոսի ողբագրական տախտակն մօր կողման.

նկատմամբ անթուական յիշատակարանի մը
հաղորդած մանրամասնութիւնը¹.

«Եւ ապա եկն (յէջմիածնէ) յԱղթամար
տէր Ստեփաննոս արհիեպիսկոպոսն եւ ամենեքին
հովնդերեայքն ժողովեցան եւ ձեռնադրեցին
զտէր Ստեփաննոս կաթողիկոս ամենայն Հայոց,
բազում եպիսկոպոսօք, վարդապետօք, կրօնա-
ւորօք, քահանայիւք եւ ժողովրդեամբք.» եւ
կը յաւելու «Եւ յայնժամ օծեցին զպարօն
Սմբատ Թագաւոր ըստ նախնեաց իւրոց Գագ-
կայ, զի ի վաղուց անտի ազգս Հայոց չէր տե-
սեալ Թագաւոր: Փրկիչն մեր Քրիստոս զօրա-
ցուցէ զնա եւ բարձրացուցէ զաթոռ իշխանու-
թեան մերոյ եւ զաթոռ յԱղթամարու եւ
զսոլորս Աջն Լուսաւորչայ եւ զաթոռակալն մեր՝
զտեսուչ բանաւոր հօտիս զամենագով զտէր
Ստեփաննոս կաթողիկոս ամենայն Հայոց եւ
զնախնիս իւր ամէն»:

Այս Սմբատ ըստ Թովմա Մինասենցի ան-
թուական յիշատակարանի մը² էր օրդի Ամիր-
գուռջիբէկի եւ Գուռիա Խաթունի, եղբօրորդի
Զաքարիա կաթողիկոսի: Ամուսնացած էր Բէկի
Խաթունի հետ, ուսկից ունեցած զԻսկենդէր,
Գրիգորի Աղթամարցւոյ հայրը: Ըստ այսմ Ստե-
փանոսի հայրն պարօն Գուռջիբէկ կ'իյնայ
Սմբատի պապին եղբայր: Սմբատ կը սերէր հե-
տեւաբար հօր կողմանէ Սէֆէտինեան տնէն եւ

¹ Բիւզանդիոն 1900, Թ. 1196: Իրաւունք (Վառնա),
1911, Թ. 5:

² Հանդ. Ա.Պ., 1915, էջ 19:

մօր կողմանէ Արծրունեաց Գաղիկ թագաւորի գծէն, ինչպէս վերը բացատրեցինք: Այս ծագմամբ կը պարծէին միշտ Սէֆէտինեանք թէ յառաջ եւ թէ ետքը. եւ իրենց «արքայուն» տիտղոսն կը համապատասխանէր լիովին արքայական ծագման: Մանաւանդ այս շրջանին երբ Զաքարիա երկուց աթոռոց իշխեց, Ս. Գրիգորի Աջն Աղթամար փոխադրուեցաւ եւ Զհանշահի բարերարութիւնն կը վայելէին, յիշեցին անոնք իրենց այս պանծալի արքայածնութիւնը¹: Թերեւս բացի փառասիրիկ ձգտումէ՝ նաեւ ծածուկ խորհուրդ մը կար, Աղթամարայ աթոռին նշանակութիւնն թէ եկեղեցական եւ թէ քաղաքական տեսակէտներով բարձր ընծայելով՝ ազգին համակրութիւնն եւ հաւանութիւնն յանկուցանել: Յիշատակաբեր առաջին անգամ այս շրջանին ի վեր կը հանեն Աղթամարայ կաթողիկոսաց «յազգէն եւ ի ցեղէն Գաղկայ» սերին: Թէ բաղմահնարն Զաքարիա իւր այս արքայածին ծագումն նաեւ Զհանշահի առջեւ ի վեր հանած է եւ դիւանագիտական բանակցութեան մէջ մտած՝ իւր աթոռն յաւս ազգին ընդունելի երեւցնելու նպատակաւ Աղթամարայ հին թագաւորական գաւազանն ծաղկեցնելու մասին, գոնէ առ երեւոյթս իւր ազգականներէն մին թագաւորական թագով ճոխացնելով, յայտնի չէ: Զհանշահի ցոյց տուած մտերմութիւնն եւ սէրն

¹ Հմմտ. մեր յօդուածն՝ Ազատութեան շարժումը ԺԵ-ԺԶ դարուն Հայոց մէջ, Հռոմ. ԱՊ. 1917/18, էջ 141-154. յատկապէս էջ 143:

կրնայ զայս հաւանական ընծայել: Թէեւ Զաքարիա անակնկալ մահուամբ իւր այս ծրագիրն չկրցաւ իրագործել, բայց հաւանօրէն Ստեփանոս, որ անոր խորհրդակիցն էր եւ աջակիցն, կաթողիկոսական գահին հետ անոր ծրագիրներն ալ ժառանգեց: Եւ ահա իշխանական աթոռն բարձրանալուն պէս փութաց ի գլուխ հանել զայն. ինչպէս յիշատակագիրն կ'ըսէ՝ «Եւ յայնժամ օծեցին զպարոն Սմբատ թագաւոր ըստ նախնեաց իւրոց Գաղկայ»: Սակայն Սմբատ յիրականին «խաղոյ թագաւոր» եղաւ աւելի, քան որ եւ իցէ քաղաքական նշանակութիւն ստացաւ. ամփոփ շրջանակի մէջ միայն յիշեցուց Վասպուրականի հին փառքն եւ ընտանեկան պարծանք նկատուեցաւ¹: Ներսէս արքեպիսկոպոս՝ եղբայրն Ստեփանոսի՝ թագաւորօրհնէք Մաշտոց մը կ'օրինակէ յԱղթամար «ի հայրապետութեան տեառն տէր Ստեփանոսի եւ ի նոր թագաւորիս մերոյ պարոն Սմբատին» (տես վարը): Յամի 1466 (ՋԺԵ) կը յիշէ զինքը Խարայէլ գրիչ, որ ի Փասայ վանս Մոկաց կ'օրինակէ Աւետարան մը «ի հայրապետութեան նորընծայ կաթողիկոսի տէր Ստեփանոսի եւ թագաւորին Սմբատայ» (տես վարը). եւ նոյն միջոցին Թովմա Մինասեց Աստուծոյ ողորմութիւնն կը խնդրէ՝ «եւս առաւել ստացողի սուրբ գրոցս (ճառըն-

¹ Հմմտ. առ այս Տոբեոնեոյ խորհրդածնութիւնք ի թերթին «Իրաւունք» (Վառնա) 1911, Թ. 5, «Հայ թագաւոր մը ԺԵ դարու մէջ (արտասույտած «կոնսակոն», ինչպէս կ'ըսուի):

տիր, Թ. 41 Ս. Ղազարու) Սմբատ Թագաւորին եւ ծնաւդաց Նորին Պարոն Գուռչիւրէկին եւ Գուռնիա խաթունին¹»:

Հասաւ Ստեփանոս այսու իւր նպատակին: Թագաւորի օծութեան վրայ աճապարեց ստուգիւ երթալ Էջմիածին, ինչպէս յիշատակագիր մը կը գրէ ԶԺԶ (1467) թուին՝ «որ յայսմ ամի գնաց Եջմիածին եւ տիրեաց յամենայն հայկազեան ազգի», բայց ոչ յուսացուած փառք եւ ոչ երկար ժամանակով: Նոյն տարին կը մեռնի Զհանշահ (1444—1467), Զաքարիայի եւ Ստեփանոսի մեծ պաշտպանն, եւ Հասանբէկ (1467—1478) կը հետեւի ուրիշ քաղաքականութեան: Այս թուականէս վերջը յիշատակագիրք զինքը Աղթամարայ անձուկ շրջանակին կաթողիկոս գիտեն եւ Էջմիածնի աթոռին վրայ ուրոյն կաթողիկոս կը ճանչնան:

Մահն կ'երեւայ թէ պատահած է 1488էն վերջ, վասն զի 1489 Աղթամարայ աթոռին վրայ կ'անուանուի «նորընծայ» Զաքարիա: Լեւոնեան (Բիւզանդիոն, Թ. 1196) ձեռագրաց մէջ հանդիպած է Ստեփանոսի 1466—1487 տարիներուն. Փիրղալմեան մահն կը դնէ 1490ին (Դիւան, Դ, էջ 771). Ընդ. Օր. որ նախ 1489ին կը նշանակէր, 1908ին սրբաբարձ է 1487:

Ինչի ծանօթ են հետեւեալ յիշատակարանք.

¹ Հանդ. Ա. 1915, էջ 19:

1. «Յիշեցէք ի քրիստոս... զգծողս (Աւետարանիս) կրօնաւոր Թումայ... եւ զերախտաւոր վարդապետն իմ եւ զհոգեւոր հայրն զտէր Ներսէս արհիպիսկոպոսն. եւ զհարազատ եղբայրն իւր զՏէր Ստեփաննոս կաթողիկոսն, որ բազում աշխատանաւք ուսուցին ինձ զարուեստ գրչութեանս. եւ բազում երախտիք ունին ի վերայ իմ... Արդ գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թուա. Հայոց ԶԺԴ¹ (1465) ի սուրբ եւ աստուածաբնակ եւ աստուածապահ աթոռս Աղթամար կոչեցեալ, ընդ հովանեաւ Ս. Փրկչի տաճարիս եւ Ս. Գէորգ զաւրավարին: Այլ եւ յանցեալ ամին փոխեցաւ ի քրիստոս կաթողիկոսն մեր Տէր Զաքարիայն, որ էր յարմատոյ եւ ի ցեղէն մեծ թագաւորին Գազկայ եւ եթող մեզ եւ ամենայն քրիստոնէից սուգ անմխիթար» եւն²:

2. Հայրապետ գրիչ Աւետարան մը կ'աւարտէ ԶԺԴ (1465) թուին յԱղթամար «ի հայրապետութեան տեսուն Ստեփանոսի կաթողիկոսի, ի դառն եւ ի վտաւից ժամանակիս, յորում ի խիստ եւ ի նեղութեան եւ ի չար ծառայութեան կամք ազգին Նետողաց. զի յոյժ կիզեն եւ կեղեքեն զազգս քրիստոնէից»³:

¹ Սրբանձառեանց ունի ԶԽԴ, զոր ես տպագրական վրիպակ կը համարիմ եւ կ'ուղղեմ այսպէս. վասն զի պարագայք այս թուականը կը պահանջեն. Ներսէս այս Ստեփանոսի եղբայրն է. եւ ԶԺԴ թուին ճշգրիտ վախճանած է Զաքարիա:

² Թորոս Աղբար, Բ, էջ 446—447:

³ Հ. Յ. Բոսեան՝ Յուդակ հայերէն ձեռագրաց Արձնեան Արժարանի ի կարին, Թ. 55 (= 863):

3. Յայտմաւորք կ'աւարտի ՋԺԴ Թուին ի ձեռն վարդան երիցու ի վան «ի կաթողիկոսութեան տեառն Ստեփաննոսի¹»:

4. Մկրտիչ գրիչ ՋԺԵ Թուին յԱղթամար Գանձարան մը կ'ընդօրինակէ «ի հայրապետութեան Ստեփաննոսի²»:

5. Խորայէլ գրիչ Յայտմաւորք կ'օրինակէ ի Փասայ վանս Մոկաց «ի հայրապետութեան նորընծայ տէր Ստեփաննոսին Աղթամարայ յաւի ՋԺԵ (1465/6)³»:

6. Նշն Խորայէլ գրիչ ի վանս Փասայ Մոկաց կ'օրինակէ Աւետարան մը 1466ին «ի հայրապետութեան նորընծայ կաթողիկոսի տէր Ստեփաննոսի եւ Թազաւորին Սմբատայ⁴»:

7. ՋԺԶ Թուին Աւետարան մը կը գրուի յԱՐԺԿէ «ի կաթողիկոսութեան տեառն Ըորստակէսի ընդհանուր Հայոց, Աղթամարայ տեառն տէր Ստեփաննոսի⁵»:

8. Կիրակոս գրիչ կ'աւարտէ Ճառքնորի մը ընդօրինակութիւնը «ի կղզւոջն յԱղթամար. ընդ հովանեաւ սուրբ Խաչին եւ սուրբ Գէորգայ զօրավարին. ի Թուականիս Հայոց ՋԺԶ. ի հայրապետութեան տեառն Ստեփաննոսի, որ յայսմ ամի գնաց յԷջմիածին եւ տիրեաց

1 Նօտարք, էջ 222:

2 Նօտարք, էջ 224:

3 Նօտարք, էջ 225:

4 Նօտարք, էջ 226:

5 Նօտարք, էջ 229:

յամենայն հայկազեան ազգի, եւ ի զանութեան ՋՏանշահի¹»:

9. Կարապետ քահանայ կ'օրինակէ Աւետարան մը յՈստան ՋԺԶ (1467) Թուին «ի հայրապետութեան տեառն Ստեփաննոսի²»:

10. Յամի ՋԺԶ Հայրապետ արեղայ³ Ճառքնորի մը կը սկսի օրինակել յԷջմիածին եւ կ'աւարտէ յԱղթամար «ի հայրապետութեան տեառն Ստեփաննոսի Հայոց կաթողիկոսի Աղթամարայ շնորհալից անոռոյս»:

11. «Ի ԶԻԱ ԹՎԻՆ ի հայրապետութեան տեառն Ստեփաննոսին շինեցաւ տաճարս սուրբ Աստուածածնին ձեռամբ Ստեփաննոսին որ մականունն Հա... (եղծուած)⁴»:

12. Աւետարան, գրիչ Թումայ քհ. ի կղզւոյ Աղթամարայ, ի հայրապետութեան Տ. Ստեփաննոսի ի Թուականութեանն ԹՃԻ (1471). Ստացող բառեցի (?) Մարտիրոս: Իջմ. Գէորգ. ցուց. 375. հմմտ. վարը էջ 137:

13. «Գրեալ ի վան քաղաք, ի ԹՎԻՆ ԶԻԴ⁵ (1475) ի կաթողիկոսութեան Էջմիածնի

1 Նօտարք, էջ 229:

2 Նօտարք, էջ 231:

3 Նօտարք, էջ 231, Փերդալեման կենթագրէ Թէ գացած ըլլայ Ստեփաննոս կաթողիկոսի հետ Էջմիածին եւ ապա վերադարձած անոր հետ Աղթամար: Հայրապետ արեղայ քեռորդին էր Մինասենց Թովմայ վարդապետին, ուստի եւ ազգական մը Ստեփաննոսի մօր կողմանէ: ԱՄԼ՝ էջ 231/2:

4 Արձանագրութիւն յԱւուր. Բիւզանդիոն, 1901, Թ. 1571:

5 Սրուանձտեանց ունի ԶԽԴ, զոր ուղղեցի այսպէս.

Սարգսի, եւ Աղթամարայ՝ Ստեփաննոսի, ի Թա...
Հասան բակին... յիշեցէք Չաքարիա գծող...
եւ զուսուցիչն իմ զՎարապետ քահանայն, որ
նահատակեցաւ ի յԱրձէշ քաղաքիս¹...»

14. Ասոր է նաեւ հետեւեալ արձանա-
գրութիւնը «անտաշ քարի մը վրայ», որ կը
գտնուի Աղթամարայ ծովուն մօտ անտառուտ
լերան մը կողքին՝ Գիււարդնի Ս. Յարութիւն
վանքին մէջ². «Տէր Ստեփանոս Հայոց կաթու-
ղիկոս, Արծրունի, պահեստէ զնա Տէր Աստուած
անդրդունելի մինչեւ ի խոր ծերութիւն որ շնոր-
հեաց զսուրբ ուխտս անուցողի եւ ուսուցողի
իւրոյ Թումայի³ յիշեցէք ի Տէր»:

15. Չամչեան Գ. 509, խօսելով Եղիշէ
կաթողիկոսի վրայ յիշմիածին կը գրէ. «Յորոյ
աւուրս որպէս տեսանի ի յիշատակարանս
գրեալ յայնմ ժամանակի՝ նստէր յԱղթամար
կաթողիկոս Ստեփանոս անուն. եւ գործակից
նորա եղբայր նորին Ներսէս եպիսկոպոս. եւ զայս
Ներսէս դասէ Առաքել պատմիչ ի կարգս կա-
թողիկոսաց Էջմիածնի իւր աթոռակից Եղիշէի⁴»:

16. Աղթամարի թագաւոր օծելու Մաշ-
տոցին վերջը. «Եւ արդ ես... սուտ անուն Ներ-
սէս եպիսկոպոս տկար մարմնովս յանձն առի

1495ին տեղ չկայ Ստեփանոս կաթողիկոսի եւ Հասան բէկ՝
Չհանաշի եղբայրն թագաւորեց 1467—1478:

¹ Թորոս Աղբար, Բ, 276:

² Բիւզանդիոն 1903, Թ. 1905 (Խ. Լեւոնեան).

³ Թովմա Վ. Մինասեանց, մօրեղբայրն Ստեփանոսի
եւ ուսուցիչը:

⁴ Գաւրիժ, էջ 437:

գրել զայս եւ կարողութեամբն Աստուծոյ ի
յաւարտ ելայ ընդ հովանեաւ սուրբ Խաչիս եւ
սուրբ աթոռոյս Աղթամարայ... ի հայրապե-
տութեան տեառն տէր Ստեփանոսի եւ ի նոր
թագաւորիս մերոյ պարոն Սմբատին եւ համչի-
րակ եղբարց մեր...¹:

Ուշագրութեան արժանի է որ Ստեփանոսի
յիշատակութիւնն ձեռագրաց մէջ 1465—
1476 տարեաց մէջ միայն կը պատահինք, իսկ
1476—1488 առ հասարակ կը լռուի: Այս
շրջանէն ունիմ աչացս առջեւ յիշատակարան մը
ուր ԶԻԶ (1477) թուին կը յիշատակուի Աղ-
թամարայ աթոռին վրայ Չաքարիա: Որովհետեւ
ուրիշ երկրորդ վկայ մը չունիմ այս շրջանիս
Չաքարիա անուն կաթողիկոսի գոյութեան մա-
սին եւ 1489ին նոյն աթոռին վրայ «նորընծայ»
Չաքարիա կը տեսնուի, այս պատճառաւ կաս-
կածական համարելով անոր թուականը, կ'ա-
ռաջարկեմ կարգաւ 2ԽԶ²:

13. Զաքարիա Դ. (1489—1496):

Չաքարիա կ'երեւայ թէ Սմբատ թագա-
ւորի որդին էր, հօրեղբայրն Գրիգորիս Աղթա-
մարցւոյ, եղբորորդին Ստեփանոս կաթողիկոսի,
նկատելով որ «Չաքարեանք» Գրիգորիս Աղ-

¹ Իրաւունք (Վառնա) 1911, Թ. 5:

² Տէս վերը էջ 49:

Թամարցւոյ «Տօրեղբարք» կ'իյնան եւ Գրիգորիոսի հայրը կը կոչուէր Խակէնդէր եւ հաւն ու մամը՝ Սմբատ Թագաւոր եւ Խանոյ-բէկ-խաթուն:

Ստեփանոս կաթողիկոսի մահունէն ետքը (1489) կը յաջորդէ անոր աթոռոյն վրայ Զաքարիա: Ինձի ծանօթ է իր օրով գրուած երկու յիշատակարան 1489էն եւ 1490էն. Ընդ. Օր. գիտէ երրորդ մ'ալ յամէ 1491, որոնց մէջ կը յիշուի Զաքարիա: Որովհետեւ 1496ին Աղթամարայ աթոռին վրայ Ատոմ կը նշանակուի, պէտք է ենթադրել թէ Զաքարիա վախճանած է 1495ի վերջերն կամ յաջորդին սկիզբը:

Ընդ. Օր. Ստեփանոս կաթողիկոսին յաջորդ կը դնէ յամի 1489 «Ներսէս Կուռճիրէկեան», Զաքարիա Աղթամարցւոյն Տօրեղբորդին եւ Դաւիթ Աղթամարցւոյն քրոջ թոռը, եղբայր Ստեփանոս Կուռճիրէկեանի. ընտրուեցաւ 1489. վախճանեցաւ 1491¹. Իսկ 1908ին կը նշանակէ «1487—1489»: Ես չգիտեմ ի՞նչ հիմամբ այսպէս. Ներսէս ծանօթ է ինձի նախորդ կաթողիկոսաց օրով իբրեւ արեղայ եւ արքեպիսկոպոս. բայց ոչ կաթողիկոս. այն ստոյգ է որ ձեռագիրը 1489—1490 միայն Զաքարիա կը ճանչնան. ասոնք են.

1. «Գրեցաւ սա (Աւետարան՝ ի ձեռն Առաքել քահանայի) յերկիրս Ռշտունեաց ի գիւղս որ կոչի Շատուան, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին... յամի Տեառն ԶԼԸ (1489) յառաջնորդութեան տեառն Զաքարիայի նորընծայ կաթողիկոսի: Այլ եւ յաշխարհակալու-

թեան Աղուբ զանին (1479—1490)՝ ի դառն եւ վշտաբեր ժամանակի, յորում միահամուռ ամենեքեան ընթացան զՏեառ ոչինչին եւ գտանն զօչինչ եւ դարձան ի մոլար օրէնս Մահմէդի, ... եւ բռնադատեն զամենեւեան՝ զմանկունս եւ կեղեցւոյ դառնալ ի սնոտի եւ ի պատիր յոյսն իւրեանց. հալածեն, նեղեն եւ տառապեցուցանեն. զոմանց ինչսն յափշտակելով, զոմն տանջելով, զոմն հայհոյելով, եւ ոչ այսու վերջացան՝ այլ եւ զբազում եկեղեցիս տապալեցին եւ ղխաչ եւ ղաւետարան նախատեցին...¹»

2. Հայրապետ արեղայ կը գրէ Աւետարան մը «յաստուածապահ կղզիս Աղթամար ընդ հովանեաւ սուրբ Խաչիս եւ սուրբ Սարգիս զաւրաւարիս, ի հայրապետութեան տեառն Զաքարիայի. եւ ի թուականիս մերում ի ԶԼԹ (1490)... կենաւ տառապանօք. ի դառն եւ ի վշտաբեր ժամանակիս, յորում կամք ընդ հարկի անօրինաց»²:

14. Ատոմ Կաթողիկոս (1496—1510):

Զաքարիայէն ետքը³ Աղթամարայ աթոռն բազմած կ'երեւայ Ատոմ (1496⁴): Ստոյգ չէ

¹ Ազգագր. Հանդ., ԺԲ, էջ 157, նոյնը բառ առ բառ նաեւ Սարգիս-գրքի կցուած Ատոմ քահանայէն. հրտ. անդ, էջ 168:

² Աճառեան՝ Ցուցակ Նոր-Բայազետի, Հանդ. ԸԺ. 1910, էջ 53. հմմտ. եւ Սմբատեանց, Գեղարքունիք, էջ 55:

³ Արեղայի տեառնք թէ վերական էին Թորոս Աղբար, Բ, էջ 446, արուած կրկին թուականները՝ Զխդ.

նաեւ Ատովի մահուան թուականը. ինչի ծանօթ յիշատակարանք կենդանի գիտեն զինքը 1496—1507. Լեւոնեան (Բիւզանդիոն, Թ. 1197) ձեռագրաց մէջ կը յիշուի կ'ըսէ 1496—1509. Ազգ. Օր. համաձայն 1496—1510: Յամենայն դէպս 1510ին մօտերը վախճանած ըլլալու է, վասն զի քիչ յետոյ (1512) կաթողիկոս կը յիշատակուի Յովհաննէս¹:

Ծանօթ յիշատակագրութիւնք են.

1. Աւետարան՝ «Գրեալ յԱւելիսու վանք մերձ ի Բաղէշ, յառաջնորդութեան Յակոբ եպ. ի եւ վարդան հէրպետի. ձեռամբ Զաքարիա սարկաւադի, ի հայրապետութեան տեառն Սարգսի ընդհանուր Հայոց կաթողիկոսի վաղարշապատու Էջմիածնի, եւ Աղթամարայ տեառն Ատովի. ի թվ. Հայոց Ջսե (= 1496). ի շնորհիւն ազգին Նետողաց Ընտոււմ բէկին (1492—1496), ի դառն եւ ի չար ժամանակիս, որ բռնացեր են ի վերայ Հայոց ազգիս²»:

2. Աւետարան... Գրեալ յԱղթամար կղզւոյ ի հայրապետութեան տեառն Ատովի³,

(1495). զորոնք պէտք է կարդալ ԶԺԴ եւ ԶԻԴ: Ըստ այսմ տեղիք չկայ 1495 թուին Զաքարիային Ստեփանոս անուն յաջորդ կարգէլ:

¹ Ազգ. Օր. կը գրէ. «Ստեփանոս կը յիշուի իբր յաջորդ Ատով կաթողիկոսի. նոյնպէս Փիրղալեմեան (Գիււան, Դ. 771) իսկ Յովհաննու անծանօթ կը մնայ: Ինչի չէ հանդիպած՝ Յիշատակարանաց մէջ այս ժամանակները Ստեփանոս:

² Թորոս Աղբար, Բ. էջ 426:

³ Տպ. Աշտիկ, բայց կարգալու է «Արշակ», ինչպէս տեսած է Brosset, Rapports sur un voyage archéolo-

ի Մատթէոս արեղայէ ի թուին Հայոց Ջսե (= 1497)¹:

3. Աւետարան գրուած ի գեղջն Որճոկ Հիւզանայ. «Ետուր զսա գրեւ (Խուդարար) յիշատակ հոգւոյ իւրոյ եւ ծնողաց իւրոց Գաւթին եւ Զուհարին. արդ գրեցաւ սուրբ աւետարանս ի մեծ թվականիս Հայոց Ջսե (= 1497) ի կաթողիկոսութեան հայկազեան սեռի տեառն Սարգսի, եւ ի մերոյ կաթողիկոսութեան Աթամարայ Տէր Ատովի, զոր Տէր Աստուածն Իսրայելի պահպանեցէ անսասան զաթոռ հայրապետական եւ զթագաւորական մերոյ ազին²...»:

4. «Գրեցաւ Աւետարանս ի քաղաքիս որ կոչի Հիւզան, ի մեծ թուականիս Հայոց Ջսե (= 1499), ի կաթողիկոսութեան հայկազեան սեռի տէր Սարգսի եւ ի մերոյ կաթողիկոսութեան Աղթամարայ տէր Ատովին... ի դառն եւ ի նեղ ժամանակիս՝ զի աշխարհս ամենայն ի յերերմանի կան, զի ոչ թագաւոր կայ եւ ոչ իշխան, զի որդին Էղգընշին Զէհիդ բէկն եմուտ ի յԱղթամար³»:

5. «Արդ յանգ ելեալ աւարտեցաւ լուսաղարդ եւ վարդափթիթ մարգարտաշար եւ

gique dans la Géorgie et dans l'Arménie, Livraison I. St. Pétersbourg 1849, p. 39.

¹ Կարինեանց՝ Յուցակ Զեռագրաց Էջմիածնի. Թ. 254, էջ 18:

² Տաշեան՝ Յուցակ, էջ 284:

³ Սարգիսեան՝ Յուցակ, էջ 577. Հմմտ. Բ.ՁՄ. 1905, էջ 493:

ոսկեակազմ Շարակնոց ի մայրաքաղաքս Վան. ձեռամբ Զաքարիա սուտանուն իրիցու. ընդ հովանեաւ սրբազան առաքելոց Պետրոսի եւ Պողոսի. ԶԾԶ. ԹՎին. ի հայրապետութեան Տեառն Ատոմի. եւ մերոյ առաջնորդի սուրբ ուխտիս Վարադայ Ատոմ հեղահոգի վարդապետի. եւ Թագաւորութեան շահ Իսմայելի Կարմիր գտակի եւ մեր տեղակալ պարոնիս միր Զեհիդի¹:

15. Յովհաննէս (1510—1512):

Ատոմէն ետքը Աղթամարայ գահին վրայ կը յիշատակուի Յովհաննէս: Իր գահակալութեան ճշգրիտ տարին չգիտենք, յամենայն դէպս 1507էն վերջը, Թերեւս 1510ին հարկ է դնել: Ժամանակակից յիշատակադիրներու քով անգամ մը միայն կը պատահիմ իր աւնուն, եւ այն 1512ին, որ եւ միաժամանակ իր կաթողիկոսութեան վերջին տարին է: Վասն զի մի եւ նոյն տարին Աղթամարայ աթոռին վրայ կը յիշատակուի Գրիգորիս:

Յիշատակարանն է.

1. «Գրեցաւ եղանակաւոր տառս ի Թուին շայոց ԶԿԱ (= 1512), յաշխարհակալ Թագաւորութեան Տաճկաց կարմրագտակ Շահ Իսմայելին, եւ ի հայրապետութեան տեառն Յովանիսի, յաստուածախնամ կղզիս Աղթամար, ձեռամբ անիմաստ գրչի Յովսէփի ի խնդրոյ պա-

տուական եւ սրբասէր կրօնաւորին Մկրտչի, ի վայելումն անձին իւրոյ¹:

2. Ինքն է հաւանօրէն նաեւ Խարբերդի Սորսորու վանքի «պարսպի» դրսի մեծ դրան ճակատին դրուած քարի մը վրայ կարդացուած արձանագրութեան մէջ. «...ամին անեղին Աստուծոյ եւ անմահին շինեցաւ դուռս ի ԹՎին ԶԿԱ (= 1512) ի փատիշահութեան Շահ Աբասին², ի հայրապետութեան տէր ՅԱ. ով կարգաք, Աստուած ողորմի ասացէք աշխատողաց³»:

16. Գրիգորիս Ա. (1512—1544):

17. Գրիգորիս Բ. (1544—1586):

1512ին Յովհաննէս կը յաջորդէ Գրիգորիս Ա. որդի Իսկէնդերի եւ Շահում Խաթունի, որ է ինքն բանաստեղծն Աղթամարայ: Գրիգորիս հաւանօրէն նստաւ աթոռին վրայ 30 տարի մը, մինչեւ 1544:

Իրեն յաջորդեց Գրիգորիս Բ. որդի Խսկէնդէրի եւ Գուլան փաշի, որ կը յիշատակուի ծնողաց անուամբ առաջին անգամ 1559ին: Սա եւս կառավարած կ'երեւայ աթոռն իբր 40 ամեայ ժամանակ մը, մինչեւ իբր 1586: Դարուն վերջերը մեր առջեւ կ'ելլէ Գրիգորիս Գ. որդի Սէֆէտինի եւ Ղոիմ Խաթունի:

¹ Շարակնոց Ե. Ս. Ղազարու Մատ. հրտ. ԲԶՄ 1905, էջ 492:

² Իմա Շահ Իսմայելի (1502—1523):

³ Թորոս Աղթար., էջ 89:

Գրիգորիս Ա. եւ Բ. ի վրայ երկար գրած եմ յառաջ բերելով ժամանակակցաց վկայութիւնները, առթիւ քննութեան Գրիգորիս Աղթամարցւոյ կենսագրութեան¹. ուստի եւ աւելորդ կը համարիմ կրկնութեանց մէջ մտնել հոս միւսանգամ:

18. Գրիգորիս Գ. (1586°—1612°):

Գրիգորիս Գ., որ Յովսէփի գրչէն «Փոքր Գրիգորիս» կը կոչուի, էր որդի «պարոն Սեւդե-նին եւ մօրն Ղրիմ խաթունին»: Եղբայներէն կը յիշուին «պարոն Խէտէն(իկ)», Սմբատ, Զաքարիա եպիսկոպոս, պարոն Իսքանտար», եւ քոյրերէն «Մարգարիտ խաթուն»: Երկար ժամանակ նոյնացուեցաւ սա Աղթամարայ համանուն բանաստեղծ կաթողիկոսին հետ: Թէ՛ կաթողիկոսութեան բարձրանալու եւ թէ՛ մահուան թուականները անսոյգ են: Հաւանօրէն 1586ին, եթէ հարկ չըլլայ ենթադրել չորրորդ Գրիգորիս մ'ալ, նստաւ կաթողիկոսական աթոռին վրայ: Ինձի ծանօթ են յիշատակարաններ 1595, 1602, 1604 եւ 1605 տարիներէն, որոնք կը յիշատակեն զինքը: Մահն ձեռնեալ 1610ին կը նշանակէ. իսկ ընդ. Օրացոյց 1612ին, աթոռակիր տալով իրեն 1600ին Ստեփանոս մը եւ 1609ին Մարտիրոս մը: Ես աթոռակիրներ չեմ ճանչնար. բայց կը մնամ առ այժմ 1612

¹ Հանդ. Ամս. 1915, էջ 31-36:

թուականին վրայ՝ ընդունելով զայն մերձաւորագոյն ժամանակ մը¹:

Գրիգորիս արդիւնաւոր եղած է Աղթամարայ աթոռին վրայ. այցելած է 1602էն յառաջ Երուսաղէմ, ինչպէս Յովսէփի գրիչ կը պատմէ (տե՛ս վարը):

Ի մէջ կը բերեմ հոս ինձի ծանօթ յիշատակարանները.

1. «Գրեցաւ եղանակաւոր տառս ի թուականիս Հայոց ՌԽԴ (1595) ի պարոնութեան Մոկաց Անտալ բեկին եւ ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորի կաթողիկոսին, ի գիւղն որ կոչի Սուրս, ընդ հովանեաւ Ս. Յովհաննիսիս եւ Ս. Գեորգայ զօրավարիս²»:

2. «Աստուած ողորմի ասացէք Փոքր Գրիգորիս կաթողիկոսին, որ զարդարեաց Աւետարանս հրաշալի ոսկով եւ արծաթով. եւ ետ ի դուռն խաչին Աղթամարայ, յիշատակ իւր եւ

¹ «Հանդ. Ամս. 1915, էջ 30 գրած եմ. «սա կը յիշուի դեռ 1626ին». եւ այս հիման վրայ Գրիգորիս Աղթամարցի է- է-ր Գրիգոր, էջ ԼԳ մահուան թուականն նշանակած եմ 1630: Առ այս աւագ առջեւ ունէի Մաշտոցի մը յիշատակարանս, գրուած «ի մեծ թուականիս Հայոց ի ՌՀԵ (1626) ամի, ի քաղաքս որ կոչի Խիդան... ի կաթողիկոսութեան տէր Գրիգորիսի, ի թագաւորութեան աշխարհակալ աշխարհին սուլթան Սուլիման խոնդարին եւ մերոյ քուրդ պարոնին Սուլթան Ահմատ բեկի...» (Թորոս Աղբար, Բ, էջ 254): Բայց այժմ կը նկատեմ որ թուականը չի համապատասխաներ ժամանակագրութեան. Սուլթան Սուլեյման իշխած է 1522—1566. ուստի եւ հարկ է ՌՀԵ իրեն տալ գրական սխալ ուղղել ՌԺԵ (1566):

² Էջմ. Գեորգ. Յուդ. Թ. 598:

ծնողաց իւրոց հօրն պարոն Սեւտենին եւ մօրն Ղրիմ խաթունին... (եւ այլն) բազում յիշատակ արար սա ի դուռն խաչիս եւ ետ չորս արծաթէ սկիհս, մեծ վառի խաչ մի եւ նորոգեաց զձըմրան ժամատուն եւ զամառան, եւ զսուրբ Ստեփաննոսի գլուխ սալեց, եւ ձիթաղաց մի կորտէ շինեաց յարեւելից կուսէ հանդէպ կարմիր եկեղեցւոյն, զի փոքր ժամանակ բանաւ՝ վասն այնորիկ զի ձըմայ էր տեղն: Եւ յետոյ դարձոյց ի յարեւմտեան կողմն մերձ առ սուրբ Յարութիւն, եւ շինեաց ի հիմանց բազում աշխատանօք եւ ազգի ազգի վնասօք, եւ այլ բազում առաստաղ նորոգեաց մեծ եւ փոքր զամէն: Եւ յետոյ գնաց յերուսաղէմ երկոտասան արամբք վարդապետօք եւ կրօնաւորօք. զի միայն եղբայրն էր ի հետն, ազգական պարոն խէդէն, եւ այլ բազում աղքատ կու կերակրէր ի ճանապարհին. եւ բազմաց օգնական լինէր ի յողորմութիւն տալն. զի ողորմած բնութիւն ունէր եւ էր աղքատասէր յոյժ... Եւ յետոյ դարձաւ յերուսաղէմայ եւ բերեալ ընծայ սուրբ խաչին զարմաթ շուռջառ մի հանդերձիւ, քիմիսայ վարագուր մի սուրբ Ստեփաննոսի, վեց ժամու գդակ պատկերով արծաթի առաքելոցն, երեք ժամու շապիկ ֆռանգի, թագ մի թագաւորական, չորս արծաթէ ոսկի սկիհ, երկու ցնձղայ... եւ այլ բազում յիշատակ արար սա ի ծածուկ եւ յերեւելի, յիշատակ իւր եւ ծնողաց իւրոց, հօրն պարոն Սէֆէտին, եւ մօրն Ղրիմ խաթունին եւ եղբարց պարոն խէտէնին, Սմբատին, Զաքարիայ

Էպիսկոպոսին, եւ պարոն Իսքանտարին, եւ քուեր Մարգարիտ խաթունին, որ արծաթէ սկիհ մի եւ ի դուռն սուրբ խաչին... Աստուած ողորմի ասացէք տէր Բարսեղ լուսարարին, որ բազում կու աշխատէ ի հետ սուրբ խաչին. եւ խնամակալ սպասաւորին... Աստուած ողորմի ասացէք անարժան Յովսէփիս եւ իմ ծնողացն, որ զսակաւ յիշատակարանս գրեցի... թուին ՌԾԱ (1602)¹:

3. Սարգիս Հիզանցի կ'օրինակէ Աւետարան մը «ի մեծ թուականին Հայոց ի Ռ եւ ԾԳ ամին, ի քաղաքիս որ կոչի Հիզան... ի հայրապետութեան հայկազեան սեռի Էջմիածնին տէր Մելքիսեդի եւ մերոյս կաթողիկոսութեան Աղթամարայ տէր Գրիգորիս: Ի թագաւորութեան սուլթան Մահմուտ խոնդքարին, որ ի յայսմ ամի մեռաւ. եւ արեւելեան թագաւորին Էդիլ փաթշահ Շահաբասին...»²:

4. Մխիթար գրիչ կ'աւարտէ Աւետարանի մ'ընդօրինակութիւնը «ի յերկիրն Մայեկայ ի գեօղն որ կոչի Սեպ, եւ ծաղկեցաւ ի մայրաքաղաքս խիզան ընդ հովանեաւ սուրբ եօթն խորանաց... ի թականիս Հայոց ի ՌԾԳ (1605), ի հայրապետութեան տեառն տէր Մելքիսէթ կաթողիկոսի Էջմիածնայ, եւ մերոյս Աթմարայ տէր Գրիգորիս կաթողիկոսի ամենայն Հայոց»³:

¹ Փերդալէմեանի Յիշատակարաններէն հանուած հրատարակուած՝ «Հայերգ», էջ ԺԲ-ԺԳ:

² Թորոս Աղբար, Բ, էջ 266: «Տաճարն շաբաթաթերթ», 1912, էջ 413:

³ ԱՐԲՏ 1911, էջ 316: Նոյնը Սմբատեանց՝ Երնջակ, էջ 309:

5. «Գրեցաւ Սուրբ Աւետարանս ի գաւառս Մոկաց ձեռամբ ԅովհաննէս քահանային եւ ծաղկեցաւ ի քաղաքս խիզան ձեռամբ Խաչատուր տգէտ քահանայիս... ի մեծ թուակաշիս Հայոց ՌԾԴ (1605) ի հայրապետութեան Էջմիածնայ տեառն տէր Գրիգորիսի Ուրֆայեցւոյ եւ մերոյս Աղթամարայ տեառն տէր Գրիգորիսի, Թագաւորութեան այլազգեաց սուլթան Մահմուտ Խոնդարին...¹»:

Գրիգորիս Գ. յաջորդը մեզի անյայտ է. ձեռագրաց մէջ կամ այլուր 1606—1660 55 ամեայ շրջանին Աղթամարայ կաթողիկոս չէ յիշուած: Սիմէոն Սոյ կաթողիկոսի թղթէն կը տեսնուի սակայն թէ այս շրջանը նշանակալից եղած է Աղթամարայ եւ Էջմիածնի կաթողիկոսաց յարաբերութեանց համար (համտ. այս մասին վերը էջ 29): Այսպէս կ'երեւայ թէ Փիլիպպոս կաթողիկոս (1632—1655) կերպով մը հնազանդեցուցած իսկ է իրեն Աղթամարայ կաթողիկոսը, որուն անունը չէ յիշատակուած: «Հաւաքարանը» այլ եւ այլ անուններ կը թուէ, զորոնք յառաջ կը բերէ նաեւ Լեւոնեան, որոնք սակայն պատմական չեն երեւար: Լեւոնեան 1614—1648 շրջանի համար (Բիւզանդիոն, Թ. 1197, ասկէ ընդ. Օր. ունի 1612—1648) եւ Փիրղալէմեան (Դիւան, Դ, էջ 771) իբրեւ «Ժամանակակից» Մովսէս կաթողիկոսին Էջ-

¹ Միտանանց՝ Նկարագիր Համախոյ թեմին, Տիգրիս 1897, էջ 239—240: Ազգագր. Հանդէս, ԺԲ, էջ 159: Բար-խուդարեանց՝ Աղուանից երկիր, էջ 167—168:

միածնի (1629—1633) կը նշանակեն Ստեփանոս կաթողիկոս մը, որուն ըստ ընդ. Օր. «Իբր հակաթոռ կամ աթոռակից կը յիշուի Մարտիրոս Գուռճի 1645էն 1648»². ասոնք ուրիշ կողմանէ անծանօթ են ինձի:

19. Մարտիրոս Գուրջի:

Մարտիրոս, ըստ «Հաւաքարանին» «մականուանեալ Գուրջի, յերկրէն Մոկաց, ի գեղջէն Նանէնից», Դաւիթ Բաղիշեցիէն կը կոչուի «Փշրուկ» (Դիւան, Ժ, էջ 54—55): Ազգ. Օր. զինքը 1645—1648 «աթոռակից» կը նշանակէ Ստեփանոս կաթողիկոսի. եւ 1652—1663 ինքնիշխան կաթողիկոս յաջորդած կարպետ քոնած կամ քոջած (Ծաղկասպի, Ծաղկաւէր) կաթողիկոսին (ըստ 1908ի Օրացոյցի՝ 1661ին): Պատմութեան մէջ յերեւան կ'երևէ ինքը 1660ին: Սիմէոն Երեւանցի իւր Զամբոնի մէջ (էջ 93—95) կը պատմէ թէ ինչպէս Յակոբ կաթողիկոսի (1655—1680) օրով «Մարտիրոս կաթողիկոսն Աղթամարու» կը փորձէ Էջմիածնի թեմէն հանել «Վան, Բերկրի, Արճէշ, Խլաթ, Բաղէշ, Մուշ, Հօշապ եւ մինչեւ ի Համիթ», եւ առ այս մինչեւ իսկ հրաման կը բերէ Բարձրագոյն դռնէն. բայց Յակոբ կաթողիկոս արթուն գտնուելով՝ ի դերեւ կը հանէ Մարտիրոսի ջանքերը: Որովհետեւ Աղթամարայ կաթողիկոսաց պատմութեան համար կարեւոր էջ մը կու տայ Երեւանցի, ամբողջութեամբ կ'արտագրեմ հոս այս մասը.

“Ի ՌՃԴԻ Թուոջն մերում մինչ մեռանի
Փիլիպպոս կաթողիկոսն մեր եւ նստի Զակոր կա-
թողիկոսն Զուղայեցի, յայսմ միջոցի մինչ սաս-
տիկ պատերազմն եւս գոյր ի մէջ Պարսից եւ
Օսմանցւոց Թագաւորացն, Մարտիրոս կաթողի-
կոսն Ախթամարու ժամանակ գտեալ ի ձեռն
իւրոց ծածուկ արզայ հասուցանէ առ Օսմանց-
ւոց սուլթան Մահմուտ Թագաւորն թէ Վան,
Բերկերի, Արճէշ, Խլաթ, Բաղէշ, Մուշ, Հոշապ
եւ մինչեւ ի Համիթ ընդ տէրութեամբ քով են,
սակայն ի յերկիրն Պարսից նստող Խալիֆայն
(կաթողիկոսն) զայսոսիկ զաւթեալ է, եւ զար-
դինս սոցա ժողովեալ տանի յերկիրն Պարսից
հրամայեցես՝ զի մեզ լիցին վիճակք. որովհետեւ
ի յիշխանութիւնս քո նստիմք մէք: Զոր ի լսելն
Սուլթան Մահմուտին՝ տայ նմա զՖարման, զի
նա տիրեսցէ այնց վիճակացն: Զայս իբրեւ լսէ
Զակոր կաթողիկոսն՝ եւ սա գրէ արզայ առ նոյն
սուլթան Մահմուտն հաւաստելով ի բնէ անտի
Էջմիածնի գոլ վիճակք վերոյիշեալ նահանջքն.
եւ սուլթան Մահմուտն եւս ի վերահասու լի-
նելն ճշմարտութեանն՝ վերստին հաստատուն
ֆէրման գրէ թէ այն վիճակքն որովհետեւ ի
բնէ Էջմիածնի են լեալք՝ մէք եւս Էջմիածնի
շնորհեցաք, եւ մի եւս ձեռնամխեսցին Ախթա-
մարու կաթողիկոսն եւ կամ այլք. (եւ նոյն
Ֆարմանն եւս ահա ի սուրբ Աթոռս գոյ.) որ
գրի ի Տաճկաց թիւն ի Ռ.Հ.Բ. (1661/2). զորս
գտցես ի յերեսն գրեցեալ ցուցակաւն եւ ՄԱ
համար նշանաւն:

Իբրեւ այս այսպէս լինի, ապա Մարտիրոս
կաթողիկոսն Ախթամարու անկանի ի Վանայ
մովպետն եւ ի մեծամեծսն կաշառելով, ասէ թէ
ես զայսքան դրամ եմ խաբճեալ, Ֆարման եմ
հանեալ, այժմ ի վիճակացս եւս զրկիմ. եւ շատ
զրոյց առարկի ի մէջ այլազգեաց եւ մերայնոցն
ի դատարանի նոցին. վերջապէս Զակոր կա-
թողիկոսի գիտութեամբն եւ խորհրդակցու-
թեամբն տեղւոյ իշխանացն՝ տեղւոյ առաջնորդ
Պօղոս վարդապետն Վէրլլ լինի Էջմիածնի կող-
մանէ Ռ.Պ.Խ.Ը. զուռուշ տայ Մարտիրոս կաթողի-
կոսին եւ ի բերանոյն զգիր առնու թէ Ես Մար-
տիրոս կաթողիկոս Ախթամարու յառաջ քան
զայս վասն Վանայ, Բաղէշու, Մշու, եւ այլոց
շրջակայից յաղագաւ, որոց զնուիրակութիւնն
Էջմիածին առնոյր, Ֆարման հանի յարքայէն թէ՝
Էջմիածին ի յիշխանութիւնս Պարսից է, եւ այս
երկրաց զարդինսն ժողովեալ տանի յերկիրն
Պարսից, հրաման լիցի զի Ախթամար կերիցէ,
որովհետեւ ի յիշխանութիւնս Օսմանցւոց է:
Ապա յետոյ Վանայ առաջնորդ Պօղոս վարդա-
պետն ընդ յիս դաւ յարոյց եւ վկայս եբեր ի
դատարանի թէ այդ վիճակքդ Ետտի քիլիսային
են եւ ոչ Ախթամարու: Եւ յետ խօսակցու-
թեանց, ապա ի Պօղոս վարդապետէն եւ Մար-
տիրոս կաթողիկոս առի 1848 զուռուշ եւ
զայս գիրս ետու: Որ այսուհետեւ եթէ ես ձեռ-
նամխիլ կամիցիմ այսց վիճակացս՝ թալլիս (խա-
բեայ) լինիմ եւ յանցաւոր: Եւ զայս գիրս գիտ
ի յերեսն գրեցեալ ցուցակաւն եւ ՄԱ համար

նշանաւն: Որ գրի ի թիւն Տաճկաց ի ՌՀԳ (1661/2):

Իբրեւ այս այսպէս լինի, ապա ի միւս ամին, Մուստաֆայ փաշայի որդի Ապտուլլայ-էլէպի ոմն կոչեցեալ՝ որ լինի իշխող Ախթամարու կղզոյն, դաւ յարուցեալ ընդ Պողոս վարդապետին եւ ընդ իշխանսն Վանայ, ասէ թէ՝ Աղթամարու կաթողիկոսին յաղագաւ ես զայս-քան դրամ խարճեցի եւ Ֆարման բերել ետու, զի նա տիրեսցէ այսց վիճակացս. եւ ի տար-ւոյն տայցէ Վանայ բերթին 3000 ստակ, եւ 10.000 ստակ եւս ինձ տայցէ ի տարւոյն: Այժմ որովհետեւ դուք ի ձեր կողմն արկեալ դուք տիրեցիք. ուրեմն Ետտի քիլիսէի առաջնորդ Պողոս վարդապետն տայցէ զնոյն 3000 ստակն Վանայ բերթին, 10.000 ստակ ինձ ամ յամէ եւ 100 զուռուշ եւս զոր խարճեցի վասն Ֆարմանի Մարտիրոս կաթողիկոսին. ապա թէ ձեզ լիցին այդ վիճակքդ: Եւ Պողոս վարդապետն եւ իշխանքն եւս յանձն առեալ զայս ասացեալ դրամքս ի տալ, եւ ի նոյն Ապտուլլայէն եւս զգիր մի առնուն թէ այսուհետեւ թէ ես, եւ թէ Ախթամարու կաթողիկոսն դաւի արացուք, եւ կամ ձեռնամխիլ կամիցիմք յայս վիճակս, թալպիս եւ խաբեբայ եղիցուք: Որ է գրեցեալ ի ՌՀԳ (1662/3) Թուին Տաճկաց. զոր գտցես յերեսն գրեցեալ ցուցակաւն եւ ՄԼԳ համա-րաւն¹:

¹ Զամբու, էջ 93-94:

Այս վէճը կը յիշատակէ նաեւ Գաւիթ Բաղնիքի իւր Ժամանակագրութեան մէջ այսպէս.

«Թուին ՌՃԺԱ (1662) գրգռեաց չարն սատանայ Աղթամարցիք ... կաշառս ետուն Վանայ փաշային ուր հարիւր կարմիր ոսկի. ձեռամբ Աղթամարայ աղին, որ զուլ է. եւ արդ առին ի փաշայէն դնացին ամր հանին ի Ստամբուլայ, թէ Վանայ քաղաք եւ Բաղէշ Աղթամարայ լինի. եւ գորհ տուեալ արբանեակք չարին մարդիկ եւ տանուտէր Ոստանայ, եւ միաբանութեամբ չայուշով եկին ի Բաղէշ քաղաք. իբր այսուհետեւ մի որ իշխեսցէ զանուն Էջմիածնայ տալ՝ այլ Աղթամարայ: Եւ զայն տեսեալ մեծ վարդապետին Մեսրոբայ՝ հանդերձ մեօք զմահ յանձն առեալ. եւ մի տեսանել զարհամարհանս մօրն լուսոյ. եւ ոչ թողաք յեկեղեցի. եւ գնացեալ իջեւանեցան ի խանութսն եւ ի խաներն. եւ էջ հոգեւոր հայրն մեր ի քաղաքն եւ խրատեաց զԺողովուրդն եւ ծանոյց զառաջին կապանս նոցա. եւ թէ որ նոցա հնազանդին ուրացողք կոչին. զի ուրանան զաթոռն սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին մերոյ. եւ հաւանեալ ամենայն Ժողովուրդեանն բռնութեամբ Աւտալ Խանին արտաքսեցին զնոսա ի քաղաքէն. զի՞նչ երկարեցից. այս երկու ամ եօթն անգամ եկին. Մարտիրոս Փշրուկ անուանեալ կաթողիկոսն Աղթամարայ, եւ չՍահակ վարդապետ. եւ Մովսէս գող չեպիսկոպոս, եւ շէկ անիծեալ աշխարհական մի. եւ Գաւաշու պեղծ մեղք աւելի քան զքսան

այր. եւ զինչ ասացից Քրիստոսի շնորհն յաղթեաց նոցա. եւ ոչ կարացին մուծանել զաղանդն իւրեանց յաշխարհն մեր: Այլ թափեցաք յընչից եւ աղքատացաք. զի գնաց աւելի քան զերկու հազար ղուրուշ սաղ դրամ փաշին, խանին, չափուշին, հազար ղուրուշ կարդացողին, հազար ղուրուշ քաղաքն, յետոյ եկն ամր ի Կոստանդնուպօլսէ, եւ կրկին հաստատեալ ի վերայ սուրբ Էջմիածնի. օրհնեալ է Աստուած¹։”

20. Պետրոս:

Մարտիրոսի կաթողիկոսութիւնը երկար տեւած պիտի չըլլայ. վասն զի 1670ին կը յիշուի վախճանած Պետրոս անուն կաթողիկոս մը, որուն տապանն կը գտնուի յԱղթամար այսպիսի տապանագրով.

“Սրբազան յակուցեալ (sic) Պետրոս Կաթողիկոս. թվ. ՌՃԺԹ. (1670)²։”

21. Ստեփանոս:

Պետրոսի յաջորդած է Ստեփանոս, որուն պատահած եմ միակ յիշատակարանի մէջ, որ է հետեւեալը³.

“Աւետարան թումայ քահանայի ի կղզեոյ Աղթամարայ, ի հայրապետութեան տեառն

¹ Դաւիթ Բաղիշեցի, Ժամանակագրութիւն. Դիւան Հայոց Պատմութեան, Ժ. էջ 54-55:

² Աղագր. Հանդ. Ի, էջ 211:

³ Էջմ. Գեորգ. Յուլ. Թ. 375. հմմտ. վերը էջ 117:

Ստեփաննոսի ի թուականին ՌՃԻ (1671, ՌՃԻ? = 1471) ստացող Բառեցի Մարտիրոս:”

[Փիլիպպոս:]

Ե. Լալայեանց յառաջ կը բերէ Աստուրականի Ս. Թումաս վանքի պարսպի արձանագրութիւնը այսպիսի ընթերցուածով.

“Ես Թումա վարդապետ ծառայ փիլիպոս կաթողիկոսի արդեամբ գաւազանաւ իմով նորոգեցի զպարսպս թվ. ՌՃԻ (1671)¹։”

Եւ կը յաւելու Լալայեանց թէ “վերոյիշեալ Թումա վարդապետը եւ Աղթամարցի փիլիպպոս կաթողիկոսը այստեղ են թաղուած. որոնց տապանագրից ղուրկ գերեզմանները այժմ էլ ցոյց են տրուում:”

Ես կը կասկածիմ Աղթամարայ աթոռին վրայ փիլիպպոս անուն կաթողիկոսի մը գոյութեան վրայ. Թումաս վարդապետ կրնար նաեւ Էջմիածնի փիլիպպոս կաթողիկոսին “ծառան” ըլլալ. Դժուարաւ այս փիլիպպոսի պիտի վերաբերի անթուական տապանագիրս, որ կը գտնուի յԱղթամար.

“Ես տէր փիլիպոս կանգնեցի խաչս բարեխաւս առ Աստուած կենակցին իմոյ Գինէի եւ որդոց իմոց խաչատրուն եւ Միքայէլին, որ յայսմ առուր փոխեցաւ առ Աստուած եւ եթող ինձ սուր անմխիթար. որք երկրպագանէք յիշեցէք ի Քրիստոս²։”

¹ Աղագր. Հանդ. Ի, էջ 209:

² Աղագր. Հանդ. Ի, էջ 212:

22. Կարապետ:

Ստեփանոսի կամ Փիլիպպոսի յաջորդած կ'երեւայ Կարապետ, որ կը յիշուի անգամ մը 1677ին հետեւեալ յիշատակարանի մէջ¹.

Մխիթար քահանայ յերկրին Մոկաց ի գիւղն Դաշտ կ'օրինակէ Աւետարան մը «ի Թուին Հայոց ՌՃԻԶ (1677) ի հայրապետութեան Աղթամարայ տէր Կարապետի»:

Թերեւս սա ըլլայ Լեւոնեանի «Քոնած» կամ Ազգ. Օր. «Քրջած» Կարապետ կաթողիկոսը, զոր կը յիշէ նաեւ «Հաւաքարանը»:

23. Յովնանէս Թիւթիւնջի:

Կարապետ կաթողիկոսէն յառաջ կամ ետքը երեւցած կը թուի Յովնանէս Թիւթիւնջի, եւ այն կարճ ժամանակով մը միայն, վասն զի այլադգ տեղ չկայ իրեն կաթողիկոսաց շարքին մէջ: Լեւոնեան 1669—1689ի մէջերը կը համարի զինքը, իսկ Փիրղալէմեան չի յիշեր: Ընդ. Օր. 1904ին կը նշանակէր 1679—1681, իսկ 1908ին՝ 1669—1683: Ժամանակագիր մը այսպէս կը գրէ անոր մասին².

1669ին՝ «Ի Թվին ՌՃԻԶ եղեւ շարժ ի քաղաքն Վան եւ փնաս ինչ ոչ եղեւ, բայց ի

¹ Ս. Վ. Ամատունի՝ Գուց. ձեռագրաց Սեւանայ, Թ. 31. Հմմտ. Սմբատեանց՝ Գեղարքունիք, էջ 399: Ն. Մառ. իւր Գուցակին մէջ, Թ. 24, էջ 13 յառաջ չէ բերած յիշատակարանը:

² Դիւան, Ժ. էջ 105:

յոտն Վարագայ՝ լեռն մի ոստեալ ի տեղուղէն եւ Թուոցեալ անկաւ ի յոտն, եւ արգիլեաց զգետն... (Վարագայ ջրաղացն կը խանգարի...) Վասն որոյ հանձարեղ խորհրդականն այն Յովնանէս վարդապետն, որ ի ժամանակին այնմիկ էր Առաջնորդ անուանի վանուցն Վարագայ, որոյ մականունն «Թիւթիւնջի» ասէին, — սա լեալ էր պատրիարք ի մեծ քաղաքն Բիւզանդիս եւ եկեալ աստ եղեւ առաջնորդ, եւ ի միասին տիրէր Սալապատոյ վանիցն եւս, այլ եւ տիրեաց Հոգւոց վանիցն եւս, եւ եղեւ Կաթողիկոս Աղթամարայ — սա հնարեաց այլ իմն կերպիւ բերել զըւրն ջրաղացին ի վանքն... բայց զանտանելի նեղութիւն եւ զանբաւելի ծախսն, որ ի վերայ եղեւ ոչ գոյ թիւ եւ ոչ համար. եւ յետոյ այս վարդապետն եղեւ գլուխ ազգին Գուանկաց եւ եկն ի վերայ Թուրքին. յորոյ աւուրսն էր Վաքիլ Վարագայ խօճայ փրումն. եւ աւագ երէց տէր Մինասն. եւ վերակացու գործոյն Չմչկայ տէր Աւետիսն. որ եղեւ յետոյ արհի եպիսկոպոս եւ գործակալ սուրբ Էջմիածնայ. այլ զխարճն Աթուռնեց խօճայ Մարխասն հոգաց»:

Արդեամբք ալ երկիցս կը պատահինք ի Կ. Պոլիս պատրիարքական աթոռի վրայ Յովնանէս Թիւթիւնջիի, 1663—1664 եւ 1665—1667: Յովնանէս իբրեւ պատրիարք Պ. Պոլսոյ յիշատակուած է Վենետիկի Մխիթ. Հարց Թ. 76 Սաղմոսարանի մէջ, որ գրուած է «ի մայրաքաղաքն Տրապիզոն... ի հայրապետու-

Թեանն Հայոց տէր Յակոբ կաթողիկոսին, եւ ի յառաջնորդութեանն սուրբ Երուսաղէմայ Եղիազար վարդապետի, եւ ի պատրիարքութեանն տէր Յովնաննէս արհիեպիսկոպոսին... ի Թուականիս Հայոց ՌՃԺԲ ամի յուլիս ամսոյ ժա¹։ Ուստի հաւանորէն 1668էն սկսեալ ժամանակ մը Վարազայ առաջնորդութիւնը վարեց եւ ապա անցաւ Աղթամար, Թերեւս տապալելով կարապետը կամ անոր իբր հակառակաթող մը. ինքն ըլլայ Թերեւս Վասպուրականի Մոկս գիւղաքաղաքի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյն արձանագրութեան մէջ 1677ին յիշուած Յովհաննէսը։ Արձանագրութիւնն է².

«ԻԱ յԻրէլէին ը քառէակ հերեալ ի նմին նորագեցաւ տաճարս կոսին ձեռամբ մեղէք մեռեալ ս... Թին ի ժամանակին Տ. Յովհաննէսին ՌՃԺԶ»։

Յամենայն դէպս 1683էն յառաջ հեռացած էր նա Աղթամարէն վասն զի այս Թուին կը գտնուէր յԵւրոպա. Խ. Լեւոնեան³ մագաղաթեայ գրուածքի մը մէջ կարդացած է հետեւեալ տողերը.

«Ի Թվին ՌՃԼԲ (1683) Փետրվարի ամսոյ Բ. Ես Բաղիշեցի մղտեսի Մարուգս գնացի ի Թագաւորանիստ քաղաքն Վերսալեայ եւ անդ

1 Սարգիսեան՝ Յուլիս, էջ 340.

2 Բիւզանդիոն 1903, Թ. 2196 (Խ. Լեւոնեան).

3 Բիւզանդիոն 1903, Թ. 1931. այս տեղ՝ «Վանեցի բարձրաստիճան եկեղեցականներ ի հնունդն խորագրոյ տակ ընդարձակ գրած է Լեւոնեան Յովհաննէսի վրայ».

գտի զԹուլթունջի Յովնաննէս վարդապետն եւ զՍիսեանցի Զաքարիայ վարդապետն եւ Հալապցի Ղազարի որդի Զուգէպն եւ Արզումանցի Յովհաննէսի որդին Գրիգորն եւ Խաղանկէլէրցի Մուրատն եւ Ոսկան վրդ.ի քեռորդին Սողոմոն եւ գնացեալ ի միասին տեսաք զՔուանսէզի Թագաւորն եւ զԹագուհին եւն։

Թէ ինչ կ'իմանայ տարեգիրն «եւ անդ եղեւ գլուխ ազգին Քուանկաց եւ եկն ի վերայ Թուրքին» ինձի առ այժմ անիմանալի է։

Ուրիշ յիշատակարանէ մը կ'իմացուի Թէ Յովհ. անցած է Եւրոպա իբրեւ Էջմիածնի նուիրակ, ուր պատահած է Խլովի (Լեմբերգի) եւ կամենիցի Հայոց ալ, եւ կամենիցէն առած հետը հին պատկեր մը Ս. Աստուածածնի, որ կ'ըսուի Թէ 1354ին Անիէն բերուած է — եկած է Տրապիզոն։ Հոն 1698ին ականատես կ'ըլլայ կարապետ պատանւոյն նահատակութեան, որուն նշխարը նոյն Թուին տեղւոյն Ամենափրկիչ վանքի Յակոբ առաջնորդին հետ ի միասին կ'ամփոփէ։ Այս նկատմամբ Տրապիզոնի Չարխափան եկեղեցւոյն Յայսմաուրքին մէջ (Յուսուար ԻԶ) վկայաբանութեան ծայրը կը կ'ըսուի. «Ես Յովհաննէս վարդապետս որոյ մականունն Թուլթունջի կոչի, եւ առաջնորդ սուրբ Ամենափրկչին Յակոբ վարդապետ՝ եղեալ ականատես այս սուրբ նահատակիս, եւ ես Յովհաննէս արքեպիսկոպոս ոտիւք իմովք ընթացայ եւ գրկախառն համբուրեցի, եւ փափագ ծնօղացն բազում խրատիւք մխիթարեցի։ Եւ յերրորդ աւուրն յետ Թաղ-

մանն ես Յովհաննէս վարդապետս տեսի լոյս ի վերայ գերեզմանին... թվին ՌՃԽԷ (1698)¹»

Յովհաննէս այնուհետեւ թուի թէ Տրապիզոն մնացած եւ վախճանած է, ուր Չարխափան եկեղեցւոյն գերեզմանոցին մէջ կը ցուցուի տապանը՝ հետեւեալ կիսեղծ արձանագրութեամբ²։

«Այս է տպան Սուրբ Էջմիածնայ նուիրակ Յովհաննէս եպիսկոպոսին, որոյ ձեռամբն եկեալ Ամենափրկչի վանից սուրբ Աստուածածնի պատկերն... Խաչկալն եւ Մարիամու սուրբ Աստուածածնայ խաչկալն, որոյ յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի. թուին ՌՃԽԷ»։

24. Թովմա Ա. (1681—1698)։

Թովմա, որ ըստ «Հաւաքարանի» Յերձ գիւղէն էր, եւ ըստ Ընդ. Օր. տոհմով՝ Տօղան բէգեան, կը յիշուի արդէն ՌՃԼ թուին իբր կաթողիկոս Աղթամարայ. այսպէս թումայ գրիչ կ'օրինակէ Աւետարան մը «Երկիրն Մոկաց ի գիւղն որ Դաշտ կոչի, ի դուռն սուրբ Յակոբին եւ Կեցնայ սուրբ Աւետարանին... ի թուական նութեանս Հայոց ՌՃ եւ Լ. ի հայրապետութեան տեառն թումայի»³։

Թէեւ ուրիշ յիշատակագիր մը անոր ձեռնագրութիւնը կը համարի կատարուած Եղիազար

¹ Աբել Միսիթարեանց՝ Վէպ գաղթականութեան Հայոց ի Տրապիզոն, Վ.Պոլիս 1857, էջ 41-43։

² Ընդ, էջ 132։

³ Սարգիսեան՝ Ցուց., էջ 788։

կաթողիկոսի ձեռք յԷջմիածին։ Վանայ Տօսր դաւառի Խժեղկ գիւղի ձեռագիր Մաշտոցի մը մէջէն Խ. Լեւոնեան յառաջ կը բերէ հետեւեալ Յիշատակարանը։

«Ի հայրապետութեան Լուսաւորչական տոհմին տեառն Եղիազարի սրբազան կաթողիկոսի եւ մերոյս Աղթամարայ տեառն թումայ կաթողիկոսին որ եւ յԱղթամարայ բազում ընծայիւք, եպիսկոպոսօք, քահանայիւք եւ տանուտերօք եւ գնաց յԷջմիածին յաթոռն սուրբ Լուսաւորչին եւ ձեռնադրեցաւ ի տեառն Եղիազարէ կաթողիկոս Աղթամարայ եւ դարձաւ մեծաւ պատուով ի մեծամեծ պարգեւօք հանդերձ սրբալոյս մեռնաւ եւ ընդհանրական օրհնութեամբ յաթոռն իւր յԱղթամար եւ երարձ զըմբօստութիւն ի նախնեաց առաջնոց հայրապետաց, եւ պապանձեցոյց զբերան երկարակացն, եւ եղեն յԷջմիածին եւ յԱղթամար մի հօտ եւ մի հովիւ ի փառս անուան մարդասիրին Աստուծոյ որ ի ՌՃԼԲ (1683) ամին¹։»

Որովհետեւ Եղիազար հասաւ յԷջմիածին ՌՃԼԱ (1682) թուին Օգոստոս 30ին², հարկ է ըսել թէ Թովմայի ձեռնադրութիւնը կատարուած ըլլալու է յընթացս 1683ի, իսկ անկէ յառաջ կը գտնուէր աթոռին վրայ առանց ձեռնադրութեան։ Ընդ. Օր. 1904ին կաթողիկոսութեան սկիզբը կը նշանակէր 1681, իսկ 1908ին՝ 1683։

¹ Բիւզանդիոն, Թ. 1198։

² Սմբատեանց՝ Երնջակ, էջ 209։

Հաննէսին՝ ըստ Լեւոնեանի: Ընդ. Օր. 1908ին՝
պաշտօնավարութիւնը կը դնէ 1705—1707:
Ինքնագիր յիշատակարանի մը մէջ կը գրէ.

“Ես Հայրապետ կաթողիկոս Աստուծոյ
առաջնորդութեամբ նստայ ի յաթոռն Աղթա-
մարայ... եւ Աստուծոյ կարողութեամբն առի-
բազում անօթս... Անդրէաս առաքելոյ սուրբ
Աջն եւ զայս սուրբ Աւետարանս եւ եզի ի դուռն
սուրբ Խաչին ի վայելումն տեսողաց եւ յիշա-
տակ հոգւոյ իմոյ. նաեւ ծնողաց իմոց հօրն Վար-
դանէսին եւ մօրն Խանաղին եւ որդւոց իմոց
Թուֆին եւ Ասլանին եւ կողակցոյն իմոյ Նուպարին
եւ հարսներաց իմոց Նազլիխանին, Մարեմին եւ
դստերաց նոցին... եւ փեսային իմոյ պարոն
Վարդին... եւ քեռոյն իմոյ Թումայ կաթողի-
կոսին, ի Թվականիս ՌՃԾԵ¹.”

28. Գրիգոր Գաւաշեցի (1707—1711):

Հայրապետի կը յաջորդէ Գրիգոր, որ
կը յիշատակուի 1707 (Բիւզանդիոն 1903,
Թ. 2031), 1711 (անդ, Թ. 1198) թուերուն:
Ընդ. Օր., որ 1707—1711 գիտէր պաշտօնա-
վարութիւնը, 1908ին՝ սկիզբը 1711ին կը դնէ,
առանց նշանակելու կատարածը:

29. Յովհաննէս Հայոց-Չորեցի (1720):

Յովհաննէս կը յիշուի 1720ին. Մովսէս
Ողբմ գիւղի եկեղեցին կը շինուի “ի Թուին

¹ Լեւոնեան՝ Բիւզանդիոն, Թ. 1198:

ՌՃԿԹ ձեռամբ մերոյ հայրապետին Յովհաննէս
կաթողիկոսին” (Բիւզանդիոն 1904, Թ. 2252):

30. Գրիգոր Հիզանցի (1725):

Կը յիշուի “Հաւաքարան”ի մէջ իբրեւ
երկրորդ յաջորդ Գրիգոր Գաւաշեցւոյ՝ յետ
Ղազար Մովսէսի. եւ կ’ըսուի թէ “ազնուա-
զարմ” է: Ինքը կը յիշատակուի 1725 թուին
հետեւեալ ճաշոցի Յիշատակարանի մէջ. “Ես
Տէր Յովհաննէս քահանայ որ եմ որդի Տէր
Վարդան քհ.ին, որ էր վանից հայր Առբերդոյ
վանից Ս. Աստուածածնի եւ Ս. Յովհաննէսին,
եւ յետ մեռանելոյ հօր իմոյ Ժառանգեցի զհայ-
րենի աթոռն իմ զամս երեսուն. ի ՌՃԾԲ (1703)
թվին. նոր նորոգեցի զվանքս սրբատաշ քառամբ
եւ զայս ճաշու գիրք եւ բուն Մաշտոց մի առեալ
եզի ի դուռն մեր հայրենի վանից Առբերդոյ,
Եղեւ այս ի Թվին ՌՃՀԴ (= 1725) ի հայ-
րապետութեան տեառն Գրիգորի կաթողիկոսի¹.”

31. Բաղդասար (1735⁶—1736 [1743]):

Հաւաքարանը յետ Գր. Հիզանցւոյ կը դնէ
Տ. Պաղտատար Բաղիշեցի, որ վախճանած է
ըստ Լեւոնեանի կտուց անապատի մէջ, 1730ին:
Ընդ. Օր. համաձայն “կը յիշուի 1735ին, եւ
վախճանած է 1736ին”: Փիրղալէմեան մահը կը
դնէ 1743ին (Դիւան, Դ, 771):

¹ Բիւզանդիոն 1903, Թ. 2148:

Ասոր յաջորդած է ըստ «Հաւաքարանի» Սահակ Յաղբակեցի, եւ ասոր Յակոբ Յամթեցի: Փիրղալէմեան Բաղդասարի յաջորդ կը նշանակէ միայն զՅակոբ, որ վախճանած է 1758ին յաջորդ թողով զԳրիգոր, որ 1763ին կը յիշուի:

Բայց ուղիղ չէ այս ժամանակագրութիւնը:

Սիմէոն Կաթողիկոս «Ջամբուի» մէջ կուտայ մեզի հիմնուած վաւերագիրներու վրայ Աղթամարայ երեք կաթողիկոսաց՝ Նիկողայոսի, Գրիգորի եւ Թովմայի յաջորդութիւնը, այնպէս որ այլ եւս խնդրական չի կրնար համարուիլ այս կէտը: ԳԺԲխտաբար Սիմէոնի անձանթմնացած է Նիկողայոսի նախորդին անունը, որ ըլլալու է հաւանօրէն Բաղդասար: Սիմէոն ասոր մասին կը գրէ.

«Ի ՌՃՂԲ թուոյն մերում ի ժամանակս Ղաղարու կաթողիկոսին մերոյ ճահկեցւոյ (1737—1751). Աթմամարու բոլոր վիճակքն զղուեցեալ ի... (դատարկ) կաթողիկոսէն իւրեանց վասն անյարմար կացութեանն, եւ մանաւանդ զի զաթոռն իւրեանց ի սպառ անշքացոյց եւ ի ներքոյ յողովնց պարտուց էարկ, եւ զեկեղեցական միաբանսն ցրուեաց եւ զկնաւոր աշխարհական բնակեցոյց ի վանքն. վասն որոյ ընկեցին զնա յաթոռոյն եւ զՆիկողայոս վարդապետոմն ընտրեալ արարին իւրեանց կաթողիկոս¹»:

¹ Ջամբուի, Եջ 95:

32. Նիկողայոս (1736 [1743]—1751):

«Հաւաքարանը» կը կոչէ զինքը «Նիկողայոս Սպարակերտցի, ի գեղջէն Լուառայ, ի տանէն Մեծի Սեւոնց Գրիգորի, այր իմաստուն եւ հոգեւոր՝ հին եւ նոր Կտակարանաց եւ արտաքնոց, որ բազում աշխատանս կրեաց յԱթոռին յԱղթամարու, եւ ետ Յայսմաւուրբ գիրք մի եւ Ոսկեան Աստուածաշունչ մի եւ Հարցմանց գիրք մի. եւ ճաշոց մի ի Սուրբ յԱթոռն ի յիշատակ, ի թվին ՌՃԶԹ¹»:

Այս տողերը գրուած ժամանակակից Ներսէս տիրացուէն՝ վստահելի կարելի է համարիլ. եւ Նիկողայոսի ընտրութիւնն կրնանք դնել իբր 1736ին (ընդ. Օր. 1738ին կը դնէ), երբ վախճանած կ'ըսուի Բաղդասար. եւ կամ այս թուականէն քիչ վերջը, յամենայն դէպս 1740էն յառաջ, թէեւ Սիմէոն կաթողիկոսի խօսքերուն համաձայն ընտրութիւնը պատահած է ՌՃՂԲ թուին (1743). բայց այս թուականը կրնայ նաեւ հետեւեալ դէպքին տարին ըլլալ:

Սիմէոն կաթողիկոսի համաձայն (Բաղդասարի) անկմանէն ետքը կ'ընտրուի Նիկողայոս: Եւստ ժամանակի, կ'ըսէ Սիմէոն, Նիկողայոս կը խորհի ընդարձակել Աղթամարայ թեմը. եւ համամիտներու հետ խորհուրդ կ'ընէ եւ Աղեքսանդր արեղայի ձեռօք ի Կ. Պոլիս հրաման կը հանէ սուլթանէն թէ «Վան, Բաղէշ, Մուշ եւ Զրջակայք սոցին Աղթամարու են վիճակք»:

¹ Բի զանգիոն, Թ. 1199:

Աղեքսանդր « զայս հրաման առեալ գայ ի վան. գայ եւ Նիկողայոսն ի վան եւ ցուցանէ զհրամանագիրն զայն տեղոյ մովպետին, յորմէ եւ զգննու զխիւայ: Հոն զԱղեքսանդր նուիրակ կը կարգէ եւ զՅովհաննէս վարդապետն, որ նոյն ժամանակները էջմիածնէն նուիրակութեամբ կը գտնուէր այն կողմերը, կը բռնէ եւ ժողված արդիւնքը կողոպտելով՝ կը վռնտէ: Զայս լսելով Ղազար կաթողիկոս կը բողոքէ Կ. Պոլիս ի ձեռն Յակոբ պատրիարքի եւ « զնորոգ ֆէրման բերել տայ ի նոյն թագաւորէն սաստիկ եւ հաստատուն վճռով թէ վիճակքդ այդոքիկ էջմիածնի են եւ ոչ որ ունի իշխանութիւն ձեռնամխիլ ի դոսա: ... Եւ այսու զվերոյիշեալ վիճակն Ղազար կաթողիկոսն վերստին յինքն վերադարձուցանէ. եւ զարդիւնս 'սուիրակին մերոյ' զոր առեալ էր Նիկողայոսն, ճշգիւ յետս առնու. եւ զՆիկողայոսն եւս բանադրէ: Այս կը պատահի ՌՃՂԵ (1746) թուին:

Աղթամարցիք տեսնելով իրենք զերենք յուսախաբ, մանաւանդ « նուաճեցեալ իսկի բազմակոյտ պարտուց եւ յաղթատութեանց », « բոլոր վիճակօք՝ վանականօք եւ աշխարհականօք » կը գրեն « զբազմակնիք թուղթս հնազանդութեան եւ աղերսանաց », առ Ղազար կաթողիկոս, ընդ թղթոյն կը խաւրեն նաեւ զՆիկողայոս յէջմիածին՝ խնդրելով կաթողիկոսէն, որ զինքը « արձակեցէ ի կապից եւ կաթողիկոս հաստատեցէ ինքեանց եւ աղքատութեանց եւ պարտուց թառոյն իւրեանց եւս օգնութիւն արասցէ,

խոստանալով եւս այնուհետեւ կաթողիկոսօք եւ վիճակօք՝ ի հնազանդութեան սրբոյ էջմիածնին եւ սորին կաթողիկոսացն մնայցեն »:

Ղազար կաթողիկոս սիրով կ'արձակէ զՆիկողայոս եւ ըստ խնդրանաց Աղթամարցւոց « ի ներկայութեան բազմաց եպիսկոպոսաց զկանոնական կոնդակ իմն գրէ քանեօք գլխօք, այս ինքն զՆիկողայոսն ընկալցին իւրեանց կաթողիկոս այսուհետեւ եւ մինչեւ ի մահն զայլ որ մի դնիցեն՝ որպէս առնէին յառաջ: Եւ յետ մահու նորին զայլ որ ինքնագլուխ մի նստուցեն, այլ զարժանաւորն բազմակնիք թղթով բոլոր վիճակին ի սուրբ Աթոռս առաքեսցեն. զի աստ օծցի: Եւ զայլս այսպիսիս գրէ, եւ կնքէ ինքն Ղազար կաթողիկոսն, կնքէ եւ ինքն Նիկողայոս կաթողիկոսն եւ այլք եպիսկոպոսք որք գտանին »:

Նիկողայոս թուղթս առած « մեծաւ փառաւորութեամբ եւ խիւայիւք » կը դառնայ յԱղթամար, ուր « յետ ամաց ինչ » կը վախճանի (Ջամբու, էջ 96), հաւանօրէն 1751ին, ինչպէս կը նշանակէ Ընդ Օր. ալ:

33. Գրիգոր (1751—1761):

Սիմէոն Երեւանցի (Ջամբու, էջ 96) Նիկողայոսի յաջորդ կը յիշէ « Գրիգոր վարդապետ ոմն », որ հակառակ Ղազար կաթողիկոսի հետ եղած միաբանութեան՝ « նոյնպէս ինքնագլուխ եւ թարց հրամանի սրբոյ աթոռոյս (էջմիածնի) կաթողիկոսացն Մինասայ (1751—1753) եւ

Աղեքսանդրի, (1753—1755) կը հռչակէ ինք
զինք կաթողիկոս:

Ըստ Ընդ. Օր. 1751—1763 կը յիշուի,
իսկ ըստ Ղեւոնեանի մինչեւ 1758. մահուան
թուականն անծանօթ մնացած է անոնց. բայց
Սիմէոն Երեւանցի բացայայտ նշանակած է. այն
է «ՌՄԺ (1761) թուոյն մերում մեռանի եւ
Գրիգորի կաթողիկոսն Աղթամարու» (Ջամբու,
էջ 97):

Գրիգորի գահակալութիւնն հաշուելու է
հաւանօրէն 1751էն. 1756ին կը յիշուի ինքը
Ս. Խաչ եկեղեցւոյ խաչկալի վրայ եղած ար-
ձանագրութեանս մէջ.

«Ի հայրապետութեան սրբոյ աթոռոյս
տեառն Գրիգորի կաթողիկոսի շնորհօք Տեառն
մերոյ Յիսուսի կառուցի խաչկալս արդեամբք
Աղթամարայ մեծի եւ փոքու եւ Բագականից
ոսկերչոնց եւ աշխատութեամբ եւ միասնակցու-
թեամբ տեառն Սահակայ վարդապետի խար-
բերդցւոյ. որք պատահիք լի բերանով Աստուած
ողորմի ասացէք նոցա. Ի ԹՎՈՂ Հայոց ՌՄԵ
(1756). ամէն¹».

34. Թովմա Բ. (1761—1783):

Թովմա Աղթամարցի, զոր Հաւաքարանն
«Ի ցեղէն Գագիկ թագաւորի» կը համարի, յա-
ջորդած է Գրիգորի 1761ին (Ընդ. Օր. 1762ին

¹ Աղագոր. Հանդ. Ի, էջ 209:

կը գնէ). «Նոյնպէս» ինքնագլուխ եւ առանց
հրամանի Էջմիածնի կաթողիկոսաց: Սակայն յետ
ժամանակի «Թէ ի խղճէ հարեցեալ, եթէ ի
բազմակոյտ պարտուց եւ ի պակասութեանցն
բռնադատեցեալ, ելեալ գայ ի սուրբ Աթոռս
ի յոտս Յակոբ կաթողիկոսին մերոյ ի հնազան-
դութիւն եւ ի վերանորոգումն առաջնոց հայ-
րապետացն կանոնաց, եւ յայտնապէս յանձն
առնու եւ խոստովանի զգոյն իւրեանց ընդ նոր-
վիւք Ղազարու կաթողիկոսին: Եւ յաւուր
Կիւրակէի, ի ներկայութեան բոլոր միաբանից
սրբոյ Աթոռոյս եւ բազմախումբ ժողովորեան
ի ժամ սրբոյ պատարագին, ի մէջ սրբոյ Եկե-
ղեցւոյն անկեալ ի ծունկս բացաւ գլխով եւ
Ըստ անտառակին որդւոյ գոչեմ՝ ասելով
խնդրէ զարձակումն: Զոր եւ ընդունի սիրով
Յակոբ կաթողիկոսն մեր, եւ ընթեռնու զաւե-
տարանն Անառակին, եւ տայ զարձակումն ի մէջ
հանդիսին, եւ որպէս թէ վերստին հաստատե-
ղնա կաթողիկոս Աղթամարու վիճակին»: Ապա
կը գրէ Յակոբ կաթողիկոս կոնդակ մը, որով
կը հաստատէ Թովմայի ընտրութիւնը, Ղազար
կաթողիկոսի եւ Նիկողայոս կաթողիկոսի մէջ
եղած ուխտադրութիւնը եւ կանոնները. «Եւ
հարկադրէ եւս, զի ի նոյն կանոնի եւ յօդոսի
մնալ այնուհետեւ, վերահաստատելով զնոյն
ուխտան հանդերձ նշովիւք, մի եւս դիցեն ինք-
նագլուխ զկաթողիկոս ինքեանց եւ զեղեալն
առանց հրամանի կաթողիկոսացն Էջմիածնի մի
ընդունիցին»: Կոնդակս առած կը մեկնի Թովմա

“պատուով եւ խիւղիւք” յԱղթամար, “ի վերոյիշեալ թուոյն” այն է 1761:

Թովմա հաւատարիմ կը մնայ իւր երդման. եւ Սիմէոն Երեւանցի կը վկայէ թէ “Այս թոմաս կաթողիկոս որքան նստեալ է յաթոռն իւր թէ ի յաւուրս Յակոբայ կաթողիկոսին եւ թէ ի մեր ժամանակս, զսուրբ Մեռոնն ի սրբոյ Աթոռոյս եւ ի մէջ առեալ բաշխէ վիճակին իւրոյ: Թէպէտ ինքն զնիւթն խնդրէր՝ զի ինքն օրհնիցէ, սակայն մէք զօրհնեալ սուրբ մեռոնն տայաք. որ եւ է այսպէս մինչեւ ցայսօր, (Ջամբու, էջ 97):

Արդեամբք ալ Սիմէոն կաթողիկոս Թովմայի որ խնդրած էր իրմէ Միւռոնի նիւթ, խաւրած է պարզապէս միւռոն, այլ՝ “նիւթ ոչ, ՌՃԺԲ (1763) թուին Հոկտեմբերին (Դիւան, Բ, էջ 23): Յաջորդ տարին ալ Մայիսին գրած է “սէր շատ, եւ պատուէր զի մի վարկպարազի զհետեւեալսն ի սրբոյ Աթոռոյս ձեռնադրեսցէ եպիսկոպոս” (Դիւան, Բ, էջ 106): Նոյն տարւոյն վերջերը գրած է Թովմաս գանգատանաց թուղթ մը առ Սիմէոն Երեւանցի, որ Դեկտեմբերի սկիզբը հասած է Էջմիածին. որով կը յայտնէ կաթողիկոսին թէ Աբրահամ ոմն սեւագլուխ “բռնացեալ ի կողմանս Մոկաց գաւառին” զթիկունս յայլազգիս տալով՝ ոչ հնազանդէր նմա, եւ բռնութեամբ եւ ուժով քրտաց Պարոնին, ժողովէր զտեղւոյն զառաջնորդական եւ զնուիրական հասս եւ զիրաւունս եւ տայր բէկին, եւ ինքն եւս մխէր...” դարձեալ “հաստատեալ էր ընդ Հագարու քրտաց

խանին զխորհուրդ, զի լինիցի ինքն (Աբրահամ) այնմ կողմանն (Մոկաց) ինքնագլուխ կաթողիկոս, եւ ծառայեսցէ նմա զամենայն աւուրս կենաց իւրոց: Նման ապստամբական խորհուրդ կը խորհին Աղթամարի թեմէն նաեւ Մատնաձանքի առաջնորդ Սուքիաս վարդապետ եւ Ս. Թովմայի վանքի միաբան Բարսեղ վարդապետ, որոնք պատճառաբանելով թէ Աղթամարի կաթողիկոսն ամէն տեղ չ'ընդունուիր, կը դիմեն անձամբ Գանձասար Աղուանից Զովհաննէս կաթողիկոսին եւ 1767 (ՌՄԺԶ) Սեպտ. 30 թուակիր թղթով մը կը խնդրեն եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն խոստանալով որ “եթէ մէք Հայոց կաթողիկոսի թեմի եւ վիճակի մարդ լինիմք ետ եւ յառաջ մէկ խօսկ եւ բան լինի մէք անընթուանակ լինիմք Հայոց Աղուանից եւ յԱղթամարու¹”: Թէ ինչ արդիւնք ունեցաւ իրենց դիմումը, յայտնի չէ: Թովմաս կաթողիկոս թէեւ բանադրած էր զԱբրահամ, բայց նա առ ոչինչ համարած էր բանադրանքը:

Սիմէոն կաթողիկոս ըստ պահանջման հանգամանաց կը փութայ պատասխանել կաթողիկոսին՝ յայտնելով իւր բռնած ընթացքը Աբրահամու եւ անոր համաձայնեցող հանգէպ (Դիւան, Բ, էջ 116—119):

1764էն յառաջ կամ ետքը Թովմա բանակցած է կրկին Էջմիածնի աթոռոյն հետ կաթողիկոսական յաջորդութեան եւ Էջմիածնի եւ

1 Յ. Թովմեան՝ Յուլիոսի 2 եռուորաց Դադեան խաչիկ վարդապետի. Աղաբաշխապատ 1898, Բ, էջ 21, Թ. 25:

Աղթամարայ կաթողիկոսաց յարաբերութեան մասին, եւ յօրինուած նոր «պայմանագրութիւն» մը ըստ մտաց նախորդ «պայմանագրութեան»։ Ղուկաս կաթողիկոս իւր առ Վանեցիս 1783 Ապրիլին գրած թղթին մէջ կը յիշէ այս պայմանագրութիւնը այսպէս.

«Դուք ամենեքեան լաւապէս գիտէք, որ լուսահոգի Թումայ կաթողիկոսն ինքնակամ յօժարութեամբ եւ հաստատուն եւ յաւիտենական ուխտիւ եւ պայմանաւ ձեռագիր է տուեալ հոգեւոյս հայրապետին մերոյ տեառն Սիմէոնի սրբազան կաթողիկոսին եւ նղովեք փակեալ որպէս զի թէ ինքն կենդանութեան իւրում եւ թէ զկնի մահուանն յաջորդողն ի տեղի իւր, մնասցեն ի ներքոյ հրամանի եւ իշխանութեան սրբոյ Մայր Աթոռոյս Էջմիածնի եւ ի սմանստող հայրապետացն. եւ զերիս գլխաւորագոյն պայմանս է յանձն առեալ զօրս ոչ երկարեմք աստ, որովհետեւ ամենեքեանդ տեղեակ եւ գիտակ իսկ էք. եւ բազումքդ ի ձէնջ զնոյն լայնատարած եւ բազմակնիք ձեռագիրն կնքեալ եւ ձեռագրեալ էք զոր ունիմք ահա. եւ մանաւանդ լուսահոգի Սիմէոն սրբազան կաթողիկոսն եւս ըստ մտաց ձեռագրին եւ պայմանին առ բոլոր թեմնացիսն սրբոյ Աթոռոյն Աթմարայ զհաստատուն եւ զվճարփակ օրհնութեան կոնդակ է գրեալ եւ ծանուցեալ, որ առ ինքեանս է. եւ անտի եւս իմանալոց էք վերստին, որոյ զօրինակն ի պատրաստի առ մեզ ունիմք...»¹։

¹ Դիւան, Դ, էջ 496։

Թումայ վախճանած է ՌՄԼԲ (1783) թուին սկիզբները, ինչպէս կը տեսնուի Վանեցոց առ Ղուկաս կաթողիկոս թղթին պատասխանէն, գրուած ՌՄԼԲ Ապրիլին, ուր «նորոգ» վախճանած կ'ըսուի։ Ղուկաս կաթողիկոս կը գրէ. «Զոր ինչ գրեալ էիք... իմացաք. նախապէս զայս ի Քրիստոս փոխիլն սիրելոյ եղբոր մերոյ հոգեւոյս եւ խղճալի Թումայ կաթողիկոսին գրեալ եւ ծանուցեալ էիք. զոր լուեալ կարի տրտմեցաք յիրաւի...» (Դիւան, Դ, էջ 495, համտ. եւ 509)։ Տապանագիրն յԱղթամար այսպիսի ընթերցուած ունի.

«Ով սուրբ նշան տէրունական սեղան գառին զենման, բարեխաւսեա ի մէծ ատեան, վասն Թումայ կաթողիկոսին եւ ծնողաց... թվ. ՌՄԼ (1781)»¹։

Ընդ. Օրացոյց, որ կաթողիկոսութիւնն 1762—1781 կը նշանակէր, 1908ին մահը նշանակած է 1783ին։

Ինքը շինած է Աղթամարի դարպասը, որուն հարաւային դրան ճակատը կայ արձանագրութիւնս²։

«Ի ՌՄԹԲ Թվին Հայոց (1763) եւ շնորհօքն Քրիստոսի շինեցաւ դարպասս ձեռամբ Թումայի կաթողիկոսի Աղթամարայ. որք աղօթէք տուք զօղորմիս»։ Նոյն թուին կը շինէ նաեւ եկեղեցւոյն դաւիթը, որուն արեւմտեան դրան ճակատին արձանագրութիւնն է.

¹ Աղգ. Հանդ. Ի, էջ 211։ Միւսօրը մոռցուած։

² Աղգագր. Հանդ. Ի, էջ 209։

“Շնորհքն Բրիստոսի շինեցաւ դաւիթս
ԹՎին ՌՄԺԲ (1763) արդեամբ Թումա կա-
թողիկոսին ու ձեռամբ ոստնցի ուստա Նախա-
պետին ու ուէս Թաթոսին, որք կարդայք տուք
զոլորմին¹։”

Այս Թումայի կ'ենթադրեմ թէ է հե-
տեւեալ արձանագրութիւնն ալ.

“Ես Թումայ կաթողիկոս Հայոց կանգնցի
ղխաչս բարեխաւս առ Աստուած եղբաւրն իմոյ
պարոն Աշոտին եւ ոլք երկիր պագանէք յիշե-
ցէք ի Բրիստոս զմեղապարտ Վարդանս զկաղ-
մող սորա յիշեցէք ի Բրիստոս²։”

Անոր կաթողիկոսութեան առաջին տարին
շինուած է Վասպուրականի Ս. Վարդան եկեղե-
ցին, որուն արեւմտեան դրան վըայ կայ արձա-
նագրութիւնս.

“Շինեցաւ տաճարս այս յաջողութեամբ
Աստուծոյ հայրապետութեան Աղթամարայ Թու-
մայ կաթողիկոսին Զուլամերկու պարոն Աբղլա-
խան բէկ Ոստանայ պարոն Բայրամ բէկ. առաջ-
նորդ անարժան Տէր Վարդան ԹՎ. ՌՄԺ.³
(1761)։”

35. Կարապետ (1783—1787)։

Յետ մահուան Թովմայ Բ. կաթողիկոսի
Աղթամարցիք յաջորդ կ'ընտրեն Վանի Թեմէն
կարապետ վարդապետը, զոր “Հաւաքարանը”

¹ Անդ. Թումականն ի տպագրին է “ՌՄԺԲ”։

² Աղդ. Հանդ., Ի, էջ 212։

³ Աղդագր. Հանդ., Ի, էջ 222։

Ղըրիմէսըմենց կ'անուանէ. եւ որովհետեւ ըն-
տրութեան հաստատութիւնն եւ օծումը պիտի
կատարուէր Էջմիածնի կաթողիկոսէն, ըստ կա-
նոնադրութեան եւ միաբանութեան, որ եղած էր
ընդ մէջ Թովմայ կաթ. ի Աղթամարայ եւ Սի-
մէոն կաթ. ի Էջմիածնի, Աղթամարցիք եւ Վա-
նեցիք բազմակնիք ստորագրութեամբ կը դիմեն
Ղուկաս կաթողիկոսի՝ խնդրելով որ աննպաստ
հանգամանքներու պատճառաւ՝ Թոյլ տայ օծումն
յԱղթամար կատարել, պայմանաւ որ վերջէն
նորընտիրն Էջմիածին գայ եւ վերահաստատու-
թիւնն առնու կաթողիկոսէն։ Ղուկաս հաւանու-
թիւնը կը շնորհէ ՌՄԼԲ Ապրիլ Ի (1783)
Թումակիր Թղթերով առ Վանեցիս եւ առ Յակոբ
նուիրակ Վանայ (Գիւան, Գ, էջ 494—497 եւ
509)։ Ի մէջ կը բերեմ հոս Ղուկաս կաթողի-
կոսի առ Վանեցիս կոնդակին կարեւոր խօսքերը.

Չեր Թղթին մէջ կը յայտնէիք, կ'ըսէ
Ղուկաս կաթողիկոս՝ “Երկրորդ զսրբոյ Աթոռոյն
Ախթամարայ եւ միաբանից նորին եւ բոլոր
Թեմնացի իշխանաց եւ Ժողովրդոց անտէրունը¹
եւ անայցելու մնալն եւ ի բոլոր Թեմն իւրեանց
ղպատշաճաւոր կաթողիկոսացու չգտանելն, եւ
յայդր կարապետ վարդապետի ուրումն հաւա-
նիլն, եւ բազմակնիք եւ աղաչական մահաբար
գրելն նոցա առ ձեզ. եւ ձեր եւս համակամիլն
եւ զնոյն կարապետ վարդապետն յորդորելն առ
ի յանձն առնուլ. եւ ի յակամայ կամս յօժա-

¹ Տպուած “անարտունջ”։

րեցուցանելն զնա, ծանուցեալ էիք. եւ մանաւանդ ըստ պահանջման ճշմարտութեան վկայեալ եւ գրեալ եւս էիք թէ՛ Այս է աղաչանք քոյոց ծառայիցս, զի սոյն կարապետ վարդապետի օծանելն անհնար է թարց համբուրման գարշապարացդ, եւ առանց ի սուրբ Աթոռդ գալոյ լինիլ, եւ ստանալ զաստիճան քահանայապետութեան, եւ այլն. եւ եթէ սորա յանձն չառման մեծ պատճառն այս էր՝ որ տանջուր ի միտս, թէ՛ թարց տեսութեան սրբաղան վեհին, եւ յորմէ օծումն չընկալմանն՝ անմարթ է նստիլ անդ եւ վարիլ. եւ այս ճշմարիտ այսպէս է. եւ պաղատիմք առ տէրութիւնդ, զի այժմ գթացեալ հրաման շնորհեսցես աստանօր ի սուրբ Աթոռոյն իւրում օծանել զնա. եւ ապա զկնի պատշաճագիւտ ժամանակի աներկբայապէս ըստ ծիսին գալ ի համբոյր Աջոյդ եւ տէրամբդ օժանդակեալ ընկալնուլ զհամարձակութիւն, եւ վարել զկաթուղիկոսութիւն իւր. եւ զայլ այսպիսիս մեծաւ աղաչանօք գրեալ եւ խնդրեալ էիք առ ի հրաման տալ օծանել յԱթոռոյն իւրեանց: Արդ ամենայն գրեցելոցն ձերոցն հասու եղեալ զխնդիրս ձեր ծանեալք: ... (յետ յիշեցնելու ընդ մէջ թովմա եւ Սիմէոն կաթուղիկոսաց եղած պայմանագրութիւնը, կը շարունակէ.) Արդ մեր եւս ահա զգուշացեալ ի յանլուծանելի պայմանագրութեանցն Տեսառն Սիմէոնի սրբաղան կաթուղիկոսին եւ նորոգ վախճանեալ թովմայ կաթուղիկոսին եւ հայրական սիրով գթացեալ ի յաղաչանս սիրելեացդ,

ի յանշքութիւն եւ յանայցելութիւն սրբոյ Աթոռոյն այնմիկ, եւ ի յանտերունջ մնալն միաբանից եւ վիճակարնակ օրհնեալ իշխանաց եւ ժողովրդոցն անգր եղելոց, զխնդիրս ձեր կատարելով ըստ գրեցելոյդ եւ ըստ աղաչանաց ձերոց զհրաման ետուք, բարձու իշխանութեամբն սրբոյ Աթոռոյս, օծանել զընտրեալն նոցին եւ ձեր, եւ զանձանօթ սիրելին մեր զկարապետ շինարար եւ բարեջան վարդապետն կաթուղիկոս ի յԱթոռոյն իւրեանց առ ի հովուել զվիճակն նորին եւ զկնի օծմանն ըստ գրեցելոյ պայմանին ձերոյ ի պատշաճաւոր ժամանակի ուղեւորել զնա ի սուրբ Աթոռս եւ առ մեղ առ ի վերահաստատել զկաթուղիկոսական իշխանութիւնն եւ զհոգեւոր եւ զօրինաւոր փեսայութիւն նորին, եւ հաստատուն կոնդակաւ եւ խիլայիւ ուղեւորիլ ի տեղին իւր: Բայց այսու պայմանաւ եւ վճռաւ որ զգուշացի առ ի կալ հաստատուն ի ներքոյ իշխանութեան եւ հնազանդութեան սրբոյ Աթոռոյս եւ Հայրապետացն սորին մինչեւ ի սպառիլ շնչոյն: Եւ ի վերայ ձեռագրեալ երից պայմանացն լուսահոգի թօմայ կաթուղիկոսին անշեղ եւ անլուծանելի մնալ. որով զօրհնութիւնս եւ զկրկին շնորհս ժառանգեսցէ եւ ոչ զնեհակն¹:

Ըստ այսմ կարապետի ընտրութիւնն եւ օծումն կատարուած է ՌՄԼԲ թուին. նոյն թուականն կը կրէ նաեւ կարապետի կնիքը (Գիւան, Ի, էջ 234): Կ'երեւայ թէ կամ կա-

րապետ իւր խոստման հաւատարիմ՝ չգտնուելով եւ Էջմիածին չերթալով՝ վերահաստատութիւն չէ գտած եւ այսպէս հակառակութեանց բաղ-խած է եւ կամ լաւ եւս Աղթամարցիք հաս-նելով զինքը՝ մերժած են, ինչպէս Դաւիթ կա-թողիկոսի տողերէն ալ յայտնի է։ Ինչպէս ալ եղած ըլլայ պատճառը, կը տեսնենք որ նա 1788ին իր դէմ ունեցած է Մարկոս հակառա-կաթող մը, որուն ձեռք տուած է նաեւ Ղուկաս կաթողիկոս. եւ այսպէս կարապետ մերժուած աթոռէն։

Կարապետ 1802 Մայիս 27ին ներկայ էր Իււքիլիսէի ժողովին, ուր օծեց նաեւ զԴանիէլ կաթողիկոս։ Ժողովոյն արձանագրին կը ստորա-գրէ «Կարապետ կաթողիկոս Աղթամարայ, վերատեսուչ Ասսպուրականի»¹։

Կարապետ, ինչպէս կը տեսնուի Դաւիթ կաթողիկոսի ակնարկութենէն յամի 1802 Յու-նիս, այս ժամանակ «մերժեալ եւ արտաքս ըն-կեցեալ» էր Աթոռէն. Դաւիթ՝ Դանիէլ կա-թողիկոսի օծումն ակնարկելով կը գրէ. «Այսու-քիւն չարութեամբ ոչ շատացեալ՝ յԻււքիլիսէ աննշան ընկալաւ զօծումն ի դատապարտութիւն անձին իւրոյ ի մերժեալ եւ յարտաքս ընկեցեալ իրր չկաթողիկոսէն Աթամարայ. որով եւ կամի զայս քրիստոսահիմն եւ զուսաւորչալէն սուրբ Աթոռս մեծ քակտել, եւ զիւր հայրենա-

¹ Դիւան, Ե, էջ 234. հմմտ. եւ Դիւան, Ա, էջ 149—150։

կան վանքն քիւրտիստանու կեղծեալ պատճա-ռաւ նորոգել եւ զարդարել¹։

Լեւոնեան կը պատմէ թէ «Կարապետ կա-թողիկոս 1804ին ճամբորդութեան մը առնն յանկարծամահ կը վախճանի Բաղէնց Էջմիածին վանքի (մերձ ի Լիմ) մօտերն եւ Աղթամար տա-րուելով կը թաղուի հոն իր ձեռքով պատ-րաստել տուած դամբարանին մէջ, որ կայ մինչեւ այսօր» (Բիւզանդիոն, Թ. 1200)։

Տապանագիրն² է 1799 թուականէն՝

«Կարապետ կաթողիկոս. ՌՄԽԸ»։

36. Մարկոս (1788—1791)։

Կարապետէն տփգոհ մնացած կը թուին Աղթամարցիք, այնպէս որ 1788ին անոր հակա-ռակաթող մը կ'ըլլէ Մարկոս «Հատախեցի» ըստ Ընդ. Օր., եւ «ինք զինք կաթողիկոս կը հռչակէ 1788ին»³։ Ղուկաս կաթողիկոսի հա-մաձայն «նա մեր օրհնածին (Սիմէոնի) որդի էր եւ ի սուրբ Աթոռոյն ընկալեալ զձեռնադրութիւն եպիսկոպոսութեան» (Դիւան, Դ., էջ 552—553). այս պատճառաւ ալ Ղուկաս անոր իւր հաւանութիւնն կու տայ, եւ կը պաշտպանէ ընդդէմ Կարապետի. «այնքան փոյթ յանձին կալաք» (անդ)։

¹ Դիւան, Զ, էջ 483. հմմտ. եւ 493 եւ 527։

² Սարգիսեան՝ Տեղագիր, էջ 278։ Աղագիր. Հանդ., Ի, էջ 211։

³ «Հաւաքարանին անձանթ է Մարկոս»։

Մարկոսի կաթողիկոսութիւնը կարճատեւ կ'ըլլայ. եւ կը վախճանի ՌՄԽ (1791) թուին, ինչպէս կ'իմանանք այս թուին «ի Նոյեմբերի մուտն» գրուած Ղուկաս կաթողիկոսի առ Ախիւջան աղա ի վան թղթէն, ուր կ'ըսուի. «իսկ փուսուլայիւն զեկուցեալ էիր զվախճանմանէ հոգեւոր օրդւոյն մերոյ խղճալի Մարկոս կաթողիկոսին, որ մեզ տրտմութիւն եղեւ» (Գիւան, Գ., էջ 552): Ընդ. Օր. ալ մահն 1791ին կը Նշանակէ, թէեւ տապանաքարն յԱղթամար 1788 ունի, այսպիսի արձանագրութեամբ.

«Ի յայս գուբս անձուկ անփոփի մարմին անուն անանփոփ Մարկոսի վեհին, սիրելի ազգին ի սէր հայ ազգին եղեալ անձնուէր սիրով մտադիր. 1788¹»

Մարկոսի յաջորդութեան համար երկար խնդիր եղած է. Աղթամարցիք դիմած են կրկին վանայ աղաներուն, յանուանէ Ախիւջան աղային խորհուրդ տալու իրենց թէկնածուի մասին. բայց Ախիւջան հրաժարած է. այս մասին տեղեկութիւն ունինք Ղուկաս կաթողիկոսի մէկ թղթէն առ Ախիւջան աղա ի վան. զոր ի մէջ կը բերինք հոս (Գիւան, Գ., էջ 552—553):

«Դանուցեալ էիր ապա զԱղթամարու թեմականաց առ քեզ դիմելն առ ի խորհրդակցութիւն ընտրութեան կաթողիկոսի, եւ զքո հրաժարիլն, իբր վասն ոչ գոյոյ արժանաւորի, եւ ի դերեւս ելանելոյն առաջնոյ աշխատակրութեանցդ, եւ եւս վասն նոցին ամեհաբար ընդ

¹ Աղագր. Հանդ. Ի., էջ 211.

ախորժակս իւրեանց գնալոյն: Եւ իբրու թողեալ էիր ի կամս մեր ապաստան: Արդ սիրելիդ իմ, մեզ հարկ է ոչ խոյս տալ ի հոգացողութենէ եւ յաշխատասիրութենէ առ ազգ մեր, սակայն այն թեմացիքն որպէս թէ զինքեանս որոշեալ համարին ի մէջ: Եւ առ այդ բան՝ որպէս եւ խոհական սիրելիդ լաւ գիտես, մեզ ոչ վայել է հարկադիր լինիլ նոցա թէ պարտիք առնել, ընդդէմ նախնեացն մերոց. եւ ոչ բնաւ մատամբ ցուցանել զոք աստի կամ յայլուստ թէ՛ զսա կամ զնա արարէք: Այլ յետ ընտրելոյն իւրեանց զմի ոմն եւ խնդրելոյն ի մէջ հրաման, ըստ ժամանակիս որպիսութեան, ներել հազիւ պատկանի մեզ: Սակա Մարկոս կաթողիկոսին եւս որ այնքան փոյթ յանձին կալաք, պատճառն այն էր, որ նա մեր օրհնածին որդի էր եւ ի սուրբ Աթոռոջս ընկալեալ զձեռնադրութիւն եպիսկոպոսութեան. բայց վասն այլոց՝ զորս ի միջոյ իւրեանց ընտրել կամիցին, մեզ չէ փոյթ: Զի եթէ մեզ եւ քեզ անսացող լինիցին ողորմելիք այնորիկ, մեք ունիմք տալ նոցա զխորհուրդս պատշաճադոյն եւ օգտակար. այլ գիտեմք զի ոչ անսան մեզ, իսկ որովհետեւ յազգէ եւ եկեղեցւոյ մերմէ են, եւ ոչ պարտին մնալ առանց հոգեւոր այցելուի, եւ այն հռչակաւոր սուրբ վանքն եւս ոչ է մնալոց թարց հոգաբարձուի, արժան է եւ մեզ խորհիլ զնոյն: Ապա մինչ գան առ սիրելիդ վասն խորհրդակցութեան, ընդէր խոյս տաս, զի ահա յայսմ ժամանակի դու օրհնեալդ ես յայդր երեւելի իշ-

խան եւ խորհրդական անձն, եթէ առ քեզ
չգայցեն, այլ եւս առ ո՞ր երթիցեն: Ուրեմն պար-
տիս տեղիք ցուցանել եկողացն. եւ ըստ խոհե-
մութեանդ զբարին առաջնորդել. եթէ ընդու-
նակք լինիցին օգտաւոր խորհրդոյ եւ բանի,
բարեգոյն է. եւ թէ ոչ, որպէս եւ իցէ զմինն
ընտրելոց են ի պետութիւն իւրեանց: Այլ աղ-
նուածիտ սիրելիդ որքան կարես աստուածա-
պարգեւ իմաստութեամբդ ջանասցես ըստ բա-
րեկողմն հետեւեցուցանել զնոսա, եւ զորպիսա-
բար կայացումն իրին գրեսցես մեզ: ... Գրե-
ցաւ ի թուականիս մերում ՌՄԽ (1791), եւ ի
նոյեմբերի մուտն, ի սուրբ Աթոռս էջմիածին:

37. Թէոդորոս:

Հաւաքարանը կարապետ կաթողիկոսին
յաջորդները՝ առանց յիշելու Մարկոսը՝ կը թուէ՝
«Յովհաննէս Սպարկերտցի, Միքայէլ Վանեցի,
յոյժ երաժիշտ. կարապետ Շատախեցի, յոյժ
ողորմած» եւ այլն: Թէ ո՞վ է Յովհաննէս Սպար-
կերտցի եւ ե՞րբ եւ որո՞ւն յաջորդած է, ինձի ան-
ծանօթ է: Փիրղալէմեանի (Գիււան, Գ., էջ 772)
համաձայն Մարկոսի յաջորդած է Թէոդորոս, որ
կը յիշուի 1794ին. իսկ ըստ լեւոնեանի կը յի-
շուի 1792ին. Ընդ. Օր. ալ կը նշանակէ թէ կը
յիշուի այս թուերուն (1792—1794): Արիստ.
Տեւկանցի (Հայերգ, էջ ԺԱ) համաձայն «Թէոդո-
րոս կաթ. Աղթամարցի» ունի նաեւ բանաստեղ-
ծական արտադրութիւններ. որոնք ինձի անծա-
նօթ են:

38. Միքայէլ:

Փիրղալէմեան (Գիււան, անդ) Թէոդորոսի
յաջորդ կը կարգէ Միքայէլ, որ ըլլալու է Հա-
ւաքարանի «Մ. Վանեցի, յոյժ երաժիշտը»:
Ընդ. Օր. համաձայն սա կը յիշուի 1796ին.
իսկ ըստ Փիրղալէմեանի վախճանած է 1810ին:

39. Կարապետ:

Կարապետ, ըստ Հաւաքարանի՝ Շատախեցի
«յոյժ ողորմած», եւ ըստ Փիրղալէմեանի՝ Մո-
կացի, ընտրուած է յաջորդ Միքայէլի: Ընդ.
Օր. ընտրութեան տարին չի գիտեր. բայց կ'ըսէ
թէ յետ ժամանակի քաշուած է 1803ին, կրկին
ստանձնած 1814ին. եւ վախճանած 1816ին:
Փիրղալէմեան գիտէ միայն որ վախճանած է
1813 (Գիււան, Գ., էջ 772):

40. Խաչատուր:

Հաւաքարանը կարապետի յաջորդ գիտէ
«Խաչատուր Վանեցի, առաքինի եւ սուրբ»: Ընդ.
Օր. կ'անուանէ «Խ. հրաշագործ» եւ ընտրու-
թիւնն 1803 եւ մահը 1814 կը գնէ:

Մահուան թուականը ճիշդ կը թուի, վասն
զի Տապանագիրն կու տայ ընթերցուածս.

«Խաչս բարեխաւս առ Աստուած վասն
փրկութեան հոգւոյն Խաչատուր կաթողիկոսին.
թվ. ՌՄԿԳին¹»:

¹ Սարգիսեան՝ Տեղագր., էջ 278. Աղդ. Հանդ., Ի.
էջ 211:

41. Կարապետ:

Փիրղալէմեան՝ Խաչատրոյ յաջորդ կը կարգէ «Կարապետ Գ. որ վախճանած է 1823ին»¹։ Ընդ. Օր. զինքը կը նշանցնէ Կարապետ Շատախեցւոյ հետ։ Հաւաքարանն չի յիշեր զինքը։

42. Յարութիւն Արտօնեցի:

«Հաւաքարանը», Խաչատրոյ յաջորդ կը դնէ «Յարութիւն Արտօնեցի», զոր Ընդ. Օր. Տարօնեցի կը կոչէ եւ Փիրղալէմեան Մշեցի։ Մականուամբ յորջորջուած է «Կաբալ» (Լեւոնեան եւ Ընդ. Օր.) կամ «Կաբալու ձագ» (ԲԶՄ, 1898, էջ 324)։ Ընդ. Օր. ընտրութիւնը կը համարի 1816ին։ «Հաւաքարանի» համաձայն «սա նահատակեցաւ ի խիղճա սուրբ Խաչն թուին ՌՄՀԲ յաւուր աւագ Ուրբաթու», այն է 20 Ապրիլ 1823¹։

43. Յովհաննէս Շատախեցի:

Յովհաննէս, որ Շատախու Ծուղ անուն գիւղէն էր («ի գեղջէն Ծղայ», Հաւաքարան), յաջորդեց Յարութիւնի՝ ըստ Փիրղալէմեանի 1822ին։ Լեւոնեան Յարութիւնի մահուընէն ետքը մինչեւ Յովհաննու ընտրութիւնը երկու տարուան (1823—1825) դատարկ կը դնէ

¹ «Ձի Ապարանից վանից վանահայրն երկու կին առեալ էր. եւ հայրապետն անգոռնեաց զնա եւ նորա մատունեալ զնա անօրինաց՝ ետ սպանանել. յետ կատարման ճառագայթեցաւ լոյսն ի վերայ մարմնոյ նորին» (անդ)։

եւ օծումն կը նշանակէ 1825ին։ Ճշգրտոյն կ'ըլլայ եթէ ընտրութեան տարին համարինք 1823, Ապրիլ 20էն ետքը, վասն զի ստոյգ է թէ 1824ին աթոռին վրայ կը գտնուէր Յովհաննէս մը, որուն հրամանաւ օրինակած է Ղաղար իւր «Հաւաքարանը» (տէս վերը, էջ 3)։ Կայ նաեւ Աղթամարայ գերեզմանոցը տապանաքար մը, որ ըլլալու է Յովհ. Շատախեցւոյ, անոր կենդանութեանը պատրաստուած (հմմտ. վարը, էջ 185), բայց չգործածուած։ Արձանագրութիւնն է։

«Խաչս բարեխօս է առ Աստուած վասն փրկութեան Յովհաննէս կաթողիկոսին. թվ. ՌՄՀԳ» (1825)¹։

Յովհաննու ձեռնադրին եղած է Արրահամ եպիսկոպոս մը, ինչպէս Նարեկավանից եկեղեցւոյն գմբեթի հարաւակողմը գտնուած արձանագրութիւնը կ'ըսէ. «Ես տէր Արրահամ, որ ձեռնադրեցի Յովհաննէս կաթողիկոս, թվ. ՌՄՂ» (1841). (Բիւզանդիոն 1903, Թ. 2031)։

1832ին ի ներկայութեան բազմաթիւ ուխտաւորներու միւսոն կ'եփէ, ըստ Լեւոնեանի։

Աղթամարայ կաթողիկոսութիւնը այլ եւս կը գտնուէր Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանի հսկողութեան տակ։ Բարձրագոյն Դրան հետ ամէն

¹ Ազգագր. Հանդ. Ի, էջ 211։ Հիմ. չունիմ ենթադրելու թէ այս միջոցին նստած ըլլայ աթոռին վրայ կարճ ժամանակով ուրիշ համանուն կաթողիկոս մը (այսպէս իմանալու է Հանդ. Աճ, 1920, էջ 120—121)։ Յովհ. Սպարկերտցի առ այժմ տեղ չունի։

յարաբերութիւնը կը կատարուէին Պատրիարքի ձեռքը. որ ի կարեւոր դէպս կու տար նաեւ բարեկարգական հրահանգներ եւ ազդարարութիւններ:

Յովհաննէս Կաթողիկոսին 1839 Օգոստոս 3ին կը գրէր Կ. Պոլսոյ Յակոբոս պատրիարք հետեւեալ թուղթը, որուն երկրորդ մասը ուշադրութեան արժանի է:

“Բարձրաստիճան կաթողիկոսական անուամբ պատուեալ տեառն Յոհաննու սրբազան կաթողիկոսի Աթմամարայ խնդալ միշտ ի Տէր.

Առ նախորդն մեր Ստեփաննոս սրբազան արքեպիսկոպոսն ուղղեալ գրութիւնդ ի մարտի 25՝ եհաս ի ձեռս մեր ի 15 Յուլիսի, որով նախ իմացաք զքաջառողջ որպիսութենէ Սրբութեանդ, եւ հետեւաբար զանօրէն արարմանց մոկացի Գօրան անուն չարին, որ բռնութեամբ քուրթ պէյի իշխողի տեղւոյն առեալ է զսուրբ Գէորգ վանքն ի ձեռաց մահտեսի Յոհաննիսի՝ սպանանել տալով զհայրն նորա եւն:

Ղաւն այսր երկար խորհեալ ընդ բրիտոսազօր աղգապետ Ամիրայից՝ այսպէս պատշաճ եւ վայելուչ դատեցաք. զի յանուն Ղանայ առաջնորդի Փէրման մի շինեալ, եւ յիշել վէքիլ անուամբ զանուն մահտեսի Յոհաննիսի ի նմա, ըստ որում Ղանայ քաղաքի իշխող Բզեշն կարէ ի կարգի դնել զհրովարտակն, եւ յայն անզգամ Գօրանի ձեռացն հանել զայն սուրբ ուխտն...

Նաեւ խնդրեմք յետ այսորիկ ոչ յաւե-

լացուցանել զթիւ եպիսկոպոսացդ վիճակիդ, որքան առ այժմ ունիս բաւական է. այսուհետեւ յամենայն զօրութենէ ջանացեալ ոչ եպիսկոպոս ձեռնադրել եւ ոչ բնաւ թոյլ թողուլ եպիսկոպոսացդ ելանել արտաքոյ քան զԱխտամարայ վիճակդ եւ յամենայն տեղիս շրջեալ՝ ըստ կամաց իւրեանց քահանայ ձեռնադրել եւն. այլ զգուշութեամբ միայն ըստ բաւականի վիճակիդ քահանայ ձեռնադրեսցեն. յիւրեանց տեղիսն մնալով. քանի՜ անպատեհ յոյժ մեծ անկարգութիւնն է արտաքոյ վիճակի իւրեանց ձեռնադրել զոք, չէ կարեւոր բովանդակել յայս գիր. բայց զայսքանս ասեմք, թէ ձեր եւ եպիսկոպոսաց ձերոց այսպիսի անկարգ ձեռնադրութեամբն ծաղու ծանակ եղեալ եմք առաջի այլոց աղգաց. վասն որոյ հարկիւ եւ հարկիւ պատուիրեմք, յետ այսորիկ բողոքովն ձեռս ի ձեզ անփոփել յայսպիսի յայնպատեհ գործոց, ոչ արտաքոյ սահմանի ձեր եղելոց կարգ տալ, եւ ոչ յեպիսկոպոսացդ զոք հանել յարտաքսինչ եւ իցէ գործով, եւ ոչ ի վիճակս ձեր անգամ անարժան եւ աւելորդ եպիսկոպոս եւ քահանայ ձեռնադրել զոք եւն եւն. Ապա կատարելով ըստ գրութեանս ողջ լերուք ամենայն բարեխաղութեամբ ի խնամս Տեառն:

(Ի Կ. Պոլիս) 1839 Օգոստոս 3:

Թ. 703, էջ 42 շեռ. Մխիթ. Մատենադարանի ի վիճանա: Հմմտ. եւ անդ, էջ 68 երկու թուղթ առ Կոլրաւցի Պետրոս արքեպիսկոպոս Ղանայ, Սեպտ. 27 թուակիր, նոյն

Ս. Գեորգ վանքի խնդրոյ առթիւ: Եւ էջ 142 երկրորդ թուղթ մը առ Յովհ. կաթող. 9 Փետր. 1840 թուականէ՝ ի պատասխանի անոր 20 Յուլիս թղթին, Պետրոս աղբեղայի՝ Յարութիւն եպիսկոպոսէն գողցած գրքերու մասին:

Յովհաննէս կը վախճանի 1843ին յԱղթամար, ըստ Յովսէփ վարդապետի՝ «դեղ մահու տուեալ նմա միաբան եպիսկոպոսք եւ վարդապետք տեղւոյն»¹:

Տապանաքարն կը կրէ արձանագիրս.

«Խաչս բարեխօս է առ Աստուած վասն փրկութեան Յովհաննէս կաթողիկոսին ՌՄՂԲ»²:

44. Խաչատուր Մոկացի:

Յովհաննէս Շատախեցւոյ մահունէն ետքը երկար խնդրոյ նիւթ կ'ըլլայ յաջորդի ընտրութիւնը: Կ. Պոլսոյ Պատրիարքն Աստուածատուր (1841—1844) աղգին երեւելեաց հետ համախորհուրդ ամէն օրինաւոր միջոց ի գործ կը դնէ, որ Աղթամար նոր կաթողիկոսի ընտրութիւն չկատարուի. ի յաջողութիւն այս ձեռնարկին կը դիմէ մինչեւ անգամ Վասպուրականի կողմանց բռնաբար իշխող Խան-Մահմուտին, որպէս զի չօգնէ Աղթամարցւոց: Խան-Մահմուտ թէեւ ի վերին երեսս կը հաւանի Պատրիարքին, բայց երբ Աղթամարայ միաբաններէն խաչատուր

եպիսկոպոս իւր միաբանակցաց խորհրդով կը յանդգնի կաթողիկոսանալ, արգելք չի դնել: Սակայն երկար չի վայելել խաչատուր իւր իշխանութիւնը: Հաղիւ թէ լուրն Կ. Պոլիս կը հասնի՝ Աստուածատուր պատրիարք որոշմամբ խորհրդական անձանց՝ արքունի հրովարտակաւաքսորել կու տայ զԽաչատուր Նիկոպոլիս (Շապին-Գարա-Հիսար), ուր երեք տարի մնալէ ետքը կայսերական ընդհանուր ներողութեան շնորհման մը պատճառաւ կը վերադառնայ Աղթամար. բայց չի կրնար իւր պաշտօնը ի գործ դնել, այնպէս որ Վանայ Առաջնորդն եւ ժողովականք 1848 Նոյեմբերին սկիզբը ծանուցանելով որ Աղթամարայ վիճակայինք — 16 տարի է ի վեր հոն միւսն օրհնուած չըլլալուն — սուրբ Միւսուն չունին՝ Հոգեւոր ժողովէն կը խնդրեն, որ հարկ եղածը տնօրինէ¹: Այս նկատմամբ 1848, Նոյեմբեր 10ին կ'որոշէ Հոգեւոր ժողովը. «Առ սրբազնակատար կաթողիկոս Ս. Էջմիածնի գիր մի գրվի որ Վասպուրականի Մոկաց եւ Ռշտունեաց գաւառներու սուրբ Եկեղեցեաց սրբալոյս Միւսունի կարօտութիւնը լեցվելու համար քանի անգամ որ Վանայ Առաջնորդի կողմանէ խնդիր ըլլայ նէ, սրբալոյս Միւսուն պարգեւէ. վասն զի Մոկս ու Ռշտունիք որ Աղթամարայ դէմ են, առաջուց նոյն տեղի գտնուող կաթողիկոսական անուն կրողէն կ'ընդունէին Միւսունը. բայց քաւական ժամանակի

¹ Յովսէփ Վրդ.՝ Տեղեկագիր, էջ 7:

² Սարգիսեան՝ Տեղագիր, էջ 278. Աղգ. Հանդ., Ի., էջ 211:

¹ Իգմիրեան, էջ 312-313:

ի վեր ապսպրված ըլլալով իրեն (կաթողիկոսին) որ կաթողիկոսական գործադրութենէ դադարի, ուստի եւ նոյն տեղերը նոյն շնորհաց կարօտ մնացած են¹:

Յովհաննէս կաթողիկոսին 1839ին տրուած հրահանգը եպիսկոպոս եւ քահանայ ձեռնադրելու մասին՝ խաչատրոյ համար աւելի խստացուած է՝ պարտաւորելով որ ձեռնադրութեան համար ամէն անգամ Պատրիարքարանի հաւանութիւնն ընդունի¹:

Քանի խան-Մահմուտ՝ Բրդաց անուանի բռնաւորը կ'իշխէր Վասպուրականի՝ խաչատուր ապահով էր Աթոռին վրայ ունենալով զանի իրեն «պաշտպան եւ հովանի»²։ Բայց «այն ինչ ըմբռնեցաւ խան-Մահմուտն, խաչատուրն եւս բարձաւ ի կենաց՝ առեալ հարուած փայտափոխ յոտս իւր ի ձեռաց Յովհաննէս վարդապետին, որ միաբան էր Աղթամարայ եւ զամիսս երիս բեկեալ ոտիւք ծառայեալ ի մահիճս ցաւոց, մեռաւ ի նմին կղզւոյն»³:

Մահն պատահած է 1851 Յունիս 12ին³, ինչպէս տապանադրոյն մէջ ալ կը նշանակուի.

«խաչ բարեխօս առ Միածին
Սակս փրկութեան հօտապետին
Վեհ խաչատրոյ սրբազանին,

¹ Հմմտ. անդ. էջ 315: Հոգեւոր ժողովոյն արձանագրութիւնք 1850, նոյ. 16էն:

² Յովսէփ Վրդ. Տեղեկագիր, էջ 7:

³ Հայաստան 1851, թ. 77:

Որ փոխեցաւ առ Տէր յերկին,
Ի մի հաղար եւ հարիւրին
Հայոց մեծաց թուականին.
Յունիս ամսոյ երկտասնեկին¹:

45. Գաբրիէլ Շիրոյեան:

Խաչատրոյ մահուան վրայ² վանայ առաջնորդ Գաբրիէլ եպիսկոպոս եկեղեցականաց եւ իշխանաց խորհրդակցութեամբ, Աղթամարայ կաթողիկոսութեան առ ժամանակեայ տեղակալ կը դնէ վանքի միաբաններէն նշանաւոր խաչատուր վարդապետը³: Յունիս 16ին ալ Աղթամարցիք եպիսկոպոսներով, վարդապետներով, քահանաներով եւ ժողովրդովք թախանձանաց

¹ Աղգադր. Հանդ. Ի, էջ 211:

² խաչատուր կաթողիկոսի մահուանէն ետքը տեղի ունեցած խնդրոց մասին՝ 1851էն մինչեւ 1876 երկարապատում աւանդած է Մ. եպ. Իզմիրլեան՝ Հայրապետութիւն Հայաստանեայց առաքելական Ս. Եկեղեցւոյ եւ Աղթամար ու Սիս. Կ. Պոլսի 1882, էջ 310-424 եւ 1006-1068. Ասկէ օգտուելով երկար գրած է խնդրոյ վրայ նաեւ Հ. Ս. Իփրիկեան՝ ԲԶՄ. 1898, էջ 324-326 եւ 413-418: Կարեւոր տեղեկութիւններ կան նաեւ Հետեւեալ տետրակին մէջ, որ անձանօթ մնացած է Իզմիրլեանի եւ Իփրիկեանի. «Տեղագիր աղէտալի անցից եւ անկարգութեանց տանն Աղթամարայ. գրեալ Յովսէփ վարդապետի Վանահօր Նարեկայ վանից: Կ. Պոլսի 1873: Գրուած է «1866 Ապրիլ, վանք եւ խաչատուած առ Գէորգ կաթողիկոս յէջմիածին»¹ Տես եւ Յովհ. Վ. Բաղունուոյ գրութիւնը, զոր պիտի յիշատակենք վարդ. Հիմնուած այս գրութեան երկու վրայ՝ պիտի քննենք համառօտիւ տալ Աղթամարայ վերջին երկու կաթողիկոսներու պատկերը:

³ «Արաբս» 1897, էջ 53:

Թուղթ մը կը գրեն բաղմակնիք ստորագրու-
թեամբ առ Պատրիարքն եւ Հոգեւոր ժողովը
ի Կ. Պոլիս, խնդրելով որ իրենց կաթողիկոսու-
թիւնը չբարձուի, այլ ըստ հինաւորց սովորու-
թեան՝ Հոգեւոր եւ Գերագոյն ժողովոց գիտու-
թեամբ՝ ընտրուի արժանաւոր կաթողիկոս մը։
Կը յայտնեն միանգամայն թէ անհրաժեշտ է
Աղթամարայ համար կաթողիկոս մը դնելը եր-
կրին եւ ժողովորեան բարւոյն եւ խաղաղու-
թեան համար. հակառակ դէպքին կրնան մեծա-
մեծ շփոթութիւններ (կրօնափոխութիւն) ծա-
գիլ, որոնց հետեւութիւնք փնասարքեր կ'ըլլան
ազգին։ Աղթամարցւոց այս նամակը մեծ ազդե-
ցութիւն կ'ընէ Հոգեւոր ժողովոյն վրայ, որ հա-
կառակ իւր 1843 տարւոյ որոշման, նոյն 1851ի
Յուլիս 28ին գումարման մէջ կարեւոր կը
տեսնէ արժանաւոր եւ ազգասէր եպիսկոպոս մը
Աղթամարայ կաթողիկոս ընտրել։ Գերագոյն
ժողովն ալ կ'ընդունի այս որոշումը։ Աղթամար-
ցիք ըստ յանձնարարութեան Գերագոյն ժողո-
վոյ՝ կը ներկայացնեն կաթողիկոսական ընտրե-
լեաց ցանկ մը, ուր եօթը հոգի նշանակուած էր,
յորս առաջին տեղին կը բռնէր Վանայ առաջ-
նորդն Գաբրիէլ եպիսկոպոս. եւ առանձին կեր-
պով կը խնդրուի որ Գաբրիէլ կաթողիկոսանայ։

Ազգային ժողովոյն 1851 թուի Օգոս-
տոս 7ի գումարման մէջ եղած որոշման համե-
մատ պաշտօնական գրով կը յայտարարուի Աղ-
թամարցւոց թէ Վանայ առաջնորդն Էջմիածին
ձեռնադրուած ըլլալով՝ Աղթամարայ կաթողի-

կոսութեան իրաւունք չունի. նոյնը յատուկ
թղթով մը կ'իմացուի նաեւ Գաբրիէլ եպիսկո-
պոսին։ Բայց Աղթամարցիք այդ պաշտօնական
յայտարարութեան հակառակ՝ ժողով գումարե-
լով ի Վան, իրենց կաթողիկոս կ'ընտրեն զԳա-
բրիէլ եւ ապա կը խնդրեն ժողովէն, որ ըստ
ըղծից եւ կամաց ժողովորեան՝ տնօրինէ խնդիրը։
Ազգային ժողովն ալ նոյն տարւոյ Գեկտեմ-
բեր 14ի նիստին մէջ՝ ընդդէմ իւր առաջին
որոշման, արժան կը դատէ որ Աղթամարայ կա-
թողիկոսութիւնն իրրեւ առաջնորդութիւն կցոր-
դելով Վանայ առաջնորդ Գաբրիէլ եպիսկո-
պոսի անուանը՝ խնդրագիր տրուի եւ կայսերա-
կան հրովարտակ առնուի իբրեւ առաջնորդ
Աղթամարայ, եւ այս մասին ծանուցուի նաեւ
Էջմիածին։

Յակոբ պատրիարք ջանալով կատարել
ժողովոյն որոշումն՝ խնդրագիր կու տայ բարձրա-
գոյն Դուռը՝ Գաբրիէլ եպիսկոպոսի պաշտօնին
քաղաքական հաստատութեան համար, եւ
1852, Յունուար 31ին այս նկատմամբ կը գրէ
Էջմիածին Ներսէս Ե. Աշտարակեցւոյ։

Բայց դեռ կաթողիկոսէն պատրիարքական
թղթոյս պատասխանն չեկած՝ Կ. Պոլսոյ Հոգեւոր
եւ Գերագոյն ժողովները միաբան 1852, Յու-
նիս 5ին Աղթամարայ կաթողիկոսի, միաբան
եպիսկոպոսաց, վարդապետաց, քահանայից եւ
ժողովորդոց համար զանազան կանոններ կ'որոշեն.
մի եւ նոյն ժամանակ կը գրուի առ Գաբրիէլ,
որ Աղթամարայ վիճակին կաթողիկոսական

օծումն ընդունի ի մխիթարութիւն ժողովորդեան եւ յանդորութիւն ազգին:

Կ. Պոլսոյ Պատրիարքը վերոյիշեալ կանոնները եւ Գաբրիէլ եպիսկոպոսի կաթողիկոսական օծման հրամանը ղըկելէն վերջ՝ ի պատասխանի իւր գրոյն՝ կ'ընդունի Ներսէս Ե. կաթողիկոսի կոնդակը, գրուած Թունիս 16ին ի Տփղիս: Այդ կոնդակը խիստ յանդիմանական ազդարարութիւն էր Կ. Պոլսոյ ազգային գործիչներուն, որով վեր ի վար կը յեղաշրջուէին Հոգեւոր եւ Գերագոյն ժողովոց որոշումները:

Գաբրիէլ եպիսկոպոս Էջմիածնի հաւանութիւնն չընդունելով՝ 1853ին հրաժարականը կը ներկայացնէ Պատրիարքարան ի ձեռն կրճիկեան Թակոբ աղայի. բայց չընդունուելով (Բիւզանդիոն, Թ. 1200) առանց կաթողիկոսական օծման, պարզ ընտրեալ կաթողիկոս կամ արքեպիսկոպոս անուամբ մինչեւ 1856 Սեպտեմբեր փոխանակարար Աղթամար (1854) եւ վան (1854—1856) տարտամ գրից մէջ մնալէ ետքը, ճարահատեալ կը սկսի վերստին միայն վանայ առաջնորդական պաշտօնը յառաջ տանիլ, ուր եւ քիչ վերջը յանկարծամահ կը վախճանի (Բիւզ. անդ.):

Հոգեւոր եւ Գերագոյն ժողովները Գաբրիէլի փոխարէն Աղթամարայ եւ անոր վիճակաց առաջնորդ կը կարգեն Եգեսեան Թակոբ եպիսկոպոսը, որուն պաշտօնավարութիւնն շատ կարճ տեւելով՝ Աղթամար կը մնայ ոչ միայն առանց կաթողիկոսի, այլ եւ անառաջնորդ: Այն

ժամանակ սուրբ Խաչի միաբաններու խորհրդով վանքի կառավարութիւնը դարձեալ կ'անցնի Խաչատուր վարդապետի ձեռքը: Այնուհետեւ մինչեւ Ներսէս Աշտարակեցոյ մահը ոչ Աղթամարցիք խնդիր յարուցած են իրենց կաթողիկոսութեան համար եւ ոչ ալ Կ. Պոլսոյ ազգային կրկին ժողովներն որոշում մ'ըրած են այս նկատմամբ: Ներսիսի մահէն (26 Սեպտ. 1857) ետքը կը սկսի միւսանգամ արծարծիլ Աղթամարայ կաթողիկոսական խնդիրը: Թեոյլ եւ այլ բանակցութեանց եւ խորհրդոց՝ Կ. Պոլսոյ Գերագոյն ժողովը կ'որոշէ Ադրիանուպոլսեցի Սարգիս եպիսկոպոսն, որ նոյն ատեն Մոլտաւիա-Վալաքիա կը գտնուէր հոգեւոր այցելուի պաշտօնով, ընտրել Աղթամարայ կաթողիկոս: Անոր որոշումն կը հաստատէ նաեւ Հոգեւոր ժողովը. բայց Սարգիս եպիսկոպոս անձնական տկարութիւնք պատճառ բերելով՝ կը հրաժարի իրեն եղած առաջարկէն: Ասոր վրայ Գերագոյն ժողովը կ'առաջարկէ կաթողիկոսացնել Ռոտոսթոյի առաջնորդ Թադէոս եպիսկոպոսը. զոր չընդունելով Հոգեւոր ժողովը 1858 Փետր. 4ի նիստի մէջ կ'որոշեն որ Աղթամարայ կաթողիկոս ընտրուի Պետրոս եպ. Պիւլպիւլի: Նոյն տարուոյ Մարտ 14ի նիստին մէջ այս որոշումն վերահաստատելէ ետքը՝ առանձին Պայմանագիր մ'ալ կը պատրաստեն, ուր կը ճշդուին կաթողիկոսին իրաւունքները: Մարտ 17ին կը ստորագրեն պայմանագրոյս Աղթամարցիք:

46. Պետրոս Պիւլպիւլ (1858—1864):

Այսպէս Աղթամարցիք կաթողիկոսի օծման մասին Պատրիարքարանի հաւանութիւնն ընդունելով՝ յետ Ժաննի շփոթութեանց 1858, Յունիս 24ին կը ձեռնադրեն Ղպետրոս Պիւլպիւլ, թէեւ յանձնարարուած էր իրենց՝ օծումն յետ օծման ընդհանուր Հայոց կաթողիկոսի տալ: Ձեռնադրիչն էր Թորոս Եպիսկոպոս Մակարայեցոց վանքէն:

Պետրոս Պիւլպիւլ ձեռնադրուելէն յառաջ իւր նախանձորդին՝ Յակոբ Եղեսաացոյ հետ հարկ էր մրցութիւն մ'ի գլուխ հանել: Յաղթանակն տարաւ ինքը՝ շնորհիւ Աղթամարայ իրեն կուսակից միաբանից՝ Խաչատուր, Ղազար եւ Յակոբ վարդապետաց, զորոնք ի վարձ իրենց այս աշխատութեան, յետ օծման կը ձեռնադրէ Եպիսկոպոս:

Պետրոս Պիւլպիւլի ձեռնադրութեան եւ օծման միջոցին տեղի ունեցած անկարգութիւնները 1858 Օգոստոս 2 թուականաւ վանէն Կ. Պոլիս հասած նամակ մը, զոր ի մէջ բերած է Իզմիրլեան՝ այսպէս կը նկարագրէ.

1858 Օգոստ. 2 ի վան

“Երբ որ ասոնց (Աղթամարցոց) վարդապետները (Ղազար եւ Գրիգոր) Կ. Պոլսէն դարձան ու եկան հոս (ի վան), իրենց կաթողիկոսութեան ֆէրմանն ու կոնդակը բերին (ի վան) քաղաք, եւ կարդալ տուին ի ներկայութեան

ազգիս եւ երկուց ժողովոց եւ ստիպեցին ազգին եւ Պոլոս... Հայր սուրբին (Լիմ անապատի այժմեան վանահայր) հրաման տալ Մարգար Եպիսկոպոսին որ դայ օծէ զՊիւլպիւլն կաթողիկոս, բայց ժողովը պատասխան տուաւ թէ “այս կոնդակաւ Պատրիարքն բացարձակ հրաման չէ տուած օծելու զՊիւլպիւլն, ապա թէութեամբ, եւ մենք չեմք կրնար Մարգար Եպիսկոպոսին հրաման տալ երթալ օծելու մինչեւ Պոլսէն բացարձակ հրաման չգայ, այս պատասխանին վրայ վարդապետները ելան գնացին (Աղթամար) բայց խոժոռեալ: Այս տեսածին պէս Եղեսեան (Յակոբ Եպիսկոպոս) ելաւ գնաց յԱղթամար, ուր եւ կը քաջալերէ զմիաբանութիւնն որ առանց կրկին հարցանելոյ Պոլսոյ ատենին (ժողովոց)՝ օծեն իւրեանց կաթողիկոսը, բայց Պիւլպիւլն կ'ընդդիմանայ միաբանութեան ըսելով թէ՝ “մինչեւ վանէն հրաման չգայ ինձի, ես չպիտի օծուիմ”, այն ատեն միաբանութիւնն հանդերձ հոն գտնուող ռաւիկ ժողովրդովք կը բռնանան Պիւլպիւլին վրայ ու բռնի... կը մտցնեն ներս (Աղթամար)... երբ կը տեսնայ Եղեսեան որ օծուելու զիջում չընէր Պիւլպիւլ՝ կը յորդորէ միաբանութիւնը որ ինք լինի կաթողիկոս. միաբանութիւնն ալ կստիպէ զՊիւլպիւլն որ եթէ ինքը չըլլար կաթողիկոս՝ իրեն տեղ Եղեսեանը օծէ, նա ալ կը պատասխանէ թէ՝ կ'օծեմ բայց երբ որ Պատրիարքէն հրաման բերել տայ, ... Վերջապէս Ողմեցիք սրով կըսպառնան Պիւլպիւլին ու կըսեն. “Եթէ դու չես

լինիր կաթողիկոս՝ Եդեսեանն օծէ, կամ թէ դուն եղիր՝ Եդեսեանը քեզի օծէ»։ Պիւլպիւլ կամայ ակամայ խօսք կուտայ ղԵդեսեան օծելու. այս բանիս վրայ Հայոց ձորեցիք, Չուրստանցիք... բողոք կը բառնան ամբոխօք թէ՝ «Այս մարդ Եդեսեան... է... է ինչպէս մեզի կաթողիկոս կրնայ ըլլալ»։ ուստի եւ Պիւլպիւլը կը յորդորեն որ Եդեսեանէն օծուի. երբ Պիւլպիւլ յակամայից բռնադատեալ խօսք կուտայ կաթողիկոսական օծումն ընդունելու, յայնժամ Եդեսեան կը ժխտէ իր խօսքը եւ կըսէ. «Ես հիւր եկած եմ հոս՝ չեմ կրնար օծէր»։ Իսկ երբ կը բռնանան, կըսէ թէ՝ «Մէկ Եպիսկոպոս չկրնար կաթողիկոս օծէր, հրաման չկայ, այն ատեն Պիւլպիւլն... Կսկսի նախատել ղԵդեսեան եւ ըսել թէ՝ «Երբոր դու օծուէիր մէկ Եպիսկոպոսով հրաման կար՝ ինծի չկայ, ուստի ասոր (Եդեսեանը) կառնուն ձեռք որ մինչեւ ցմահ զարնեն, բայց մահտեսի Յոհան եւ մահտեսի Ատոմ հաղիւ հաղ ամբոխին ձեռքէն կը թափին ու կը փախցնեն ղԵդեսեան... որ քանի մը օրէն յետոյ չուեց դէպի Պօլիս... Հինգշաբթի օր մը որ Յուլիս 24 էր, Պիւլպիւլ մէկ Եպիսկոպոսով օծուեցաւ կաթողիկոս, եւ նոյն շաբաթ օրն Յուլիս 26 Հիզանի Յակոբ վարդապետ, կարճահասակ խաչատուր վարդապետ ու գրագիր Աղաբ վարդապետ եպիսկոպոս ըլլաւ»....:

Պետրոս Պիւլպիւլ կը ներկայացուի երկայն հասակ, ջղուտ, թխադէմ եւ ահարկու արտաքինով. վարուք սակայն օրինակելի անձ մը չէր.

քայց գործունեայ էր։ Յովսէփ վարդապետ կը գրէ իւր Տեղեկագրին մէջ (էջ 8).

«Պետրոս այս տանէր ըստ բաւականին զկառավարութիւն Աղթամարայ եւ ժողովորեան. Հատ բարբարոսք դողային ի նմանէ. Հատ եւս այն էր զի հարուածս եւ դատաստանս կրէին ի ձեռաց նորին. ատնէր խնամս աղքատաց. չէն պահէր զՏունն, եւ անփառասէր որ էր եւ խոշորակեաց. սակայն ի բանս եւ յիրս կարի ճարտար. ունել ունէր եւ պակասութիւնս, այո՛, զոր ոչ կարեմք արդարացուցանել։ Այլ զսա չկարացին ընկճել՝ ոչ ձեռք եւ սպառնալիք ահարկու Քրդաց մեծամեծաց, ոչ դեղ մահու՝ արբուցեալ նմա յՍտան, զոր եւ թափեաց անդրէն, ոչ այնչափ վշտակութիւնք եւ քսորանք եւ տուգանք եւ պէս պէս տանջանք, զորս յառաջագոյն կրեալ էր. սակայն ընկճեցաւ եւ եթ ի հարազատէն իւրմէ խաչատուրէ, որ ինքեան իսկ էր ձեռնասուն, եւ զամենայն վերակացութիւն կառավարութեան նմա հաւատացեալ։»

Յիշեալ խաչատուր եպիսկոպոս Պետրոս կաթողիկոսի գլխաւոր աջակիցներէն մէկն էր. կաթողիկոսն զինքը իւր գանձապահն եւ գործակալն կարգած էր։ խաչատուր եօթը տարի այս պաշտօնը վարելէ ետքը, — երբ աւելի իւր գանձարանը ճոխացնելու մտադիր կ'ըլլայ, — ի վեր կը հանէ իւր սրտին խորհուրդը՝ կաթողիկոսն տապալել եւ ինքն գրաւել աթոռը։ Իրեն կուսակիցներ ունէր կաթողիկոսին անհամակիր միաբաններ. որոնց թուին վրայ կը յա-

ւելու կաշառքով աշխարհականներ ալ: Ասոնց մասնակցութեամբ 1864 Սեպտ. 10ին Նարեկայ վանքին մէջ ժողով մը կը գումարուի, ուր ներկայ կ'ըլլան նաեւ Ղազար եւ Յակոբ եպիսկոպոսները, եւ կը սահմանուի վար առնուլ զՊետրոս եւ օծել զԽաչատուր կաթողիկոս: Որոշումն էր գլուխ հանելու յարմարագոյն ժամանակն կը համարուի Սեպտեմբեր 24, երբ Պետրոս Պիւլպիւլ Ասիմանց գիւղը կը գտնուէր, կողքէն դուրս: Պետրոս կաթողիկոս կ'իմանայ անոնց խորհուրդը. ի դերեւ հանելու համար դաւը, կը փութայ անոնցմէ յառաջ անցնիլ Աղթամար. բայց հաղիւ թէ ոտքը նաւ կը դնէ ծերունի կաթողիկոսն՝ յետոյ կը մղուի Խաչատուրոյ կուսակիցներէն՝ եւ ջուր կ'իյնայ. իսկ Խաչատուրեանք կ'աճապարեն կղզին:

Կաթողիկոսն մեծ ճգամը ինք զինքը ցամաք հանելով՝ ջուր կը սպասէ ամբողջ գիշերը՝ կղզիէն Միաբաններու օգնութեան. յուսահատած առտու Փշավանց գիւղը կ'երթայ եւ հոն՝ «յախոռի Նէթոյեան Մանուկին երթեալ ընկողմանէր»¹: Այն ինչ կը պատրաստուէր վան երթալու՝ այս անիրաւութեան դէմ բողոքելու համար, երկու օր վերջ՝ Սեպտ. 28ին «ի վերջին գիշերին երկուց աւուրցն սպանաւ յանկողին, յախոռն Նէթոյեան Մանուկին ի Փշավանց գիւղ» Խաչատուրի հաւատարիմ սպասաւորի՝ Խուսուֆ անուն քիւրդ աւազակի ատրճանակի հարուածներով:

¹ Տեղեկագիր, էջ 17:

Հանգուցելոյն մարմինը կը տարուի կղզին եւ «առանց բանի աղօթից եւ կարգի կատարելոյ» եդին ի հող տապանի, զոր ինքն իսկ էր պատրաստեալ ի կենդանութեան իւրում¹: «Վասն զի, կը գրէ Յովսէփ վարդապետ, սովորութիւն է կաթողիկոսացն Աղթամարայ պատրաստել վաղագոյն զգերեզմանս. գոգցես գիտելով թէ մօտ է ինքեանց մահ յետ կաթողիկոսանալոյն, զի մինն ի միւսմէն տեսեալ ուսանի զիւր»²: Կաթողիկոսին արկածալից մահն երկար քննութեան կ'ենթարկուի ի Վան եւ ի Վ. Պոլիս:

47. Խաչատուր Շիրոյեան (1864—1895):

Մինչդեռ Պետրոս ծերունի կաթողիկոսն ծովափին վրայ օրհասի մատնուած էր, Խաչատուր եպիսկոպոս Շիրոյեան Բողոնիսի իւր համափառ եպիսկոպոսներով կը հասնի Աղթամար, ուր Միաբաններու հաւանութեամբ հետեւեալ օրը վարագայ խաչի տօնին կ'օծուի կաթողիկոս² (1864, Սեպտ. 25):

¹ Տեղեկագիր, էջ 17—18:

² Խաչատուր Կաթողիկոսի կենսագրութիւնը ստուած է Յովհ. Վ. Բաղուշի, հրատարակուած «Արքայ» թերթի մէջ, 1897, Բ. գիրք, էջ 51—61, «Մի երես Աղթամարայ կաթողիկոսութեան պատմութիւնից եւ հանգուցեալ Տ. Խաչատուր կաթողիկոսի գահ բարձրանալը», ուր կան նաեւ Խաչատուրի լուսանկարներն՝ առանձին եւ խաչվերացի տօնին տօնախմբութեան ժամանակ եկեղեցական հանդերձաւորման մէջ: Յովսէփ Վ. 1866ին իւր Տեղագրին մէջ անոր կենաց պատկերը գծած է հետեւեալ խօսքերով. «Սա

Պետրոս Պիւլպիւլի եղերական մահն եւ խաչատրոյ անհրաման ձեռնագրութիւնը երկար խնդրոյ նիւթ կ'ըլլայ: Սպանման պարագաներն քննել տալով Բարձրագոյն դուռը՝ Վանայ կառավարութենէն առ ինքն հասած յայտագրոյն վրայ 1865 Յունիս 7 թուական պաշտօնագրով մը Ազգային Պատրիարքարանին ծանուցած է թէ «որչափ որ Տ. Պետրոս կաթողիկոսն սպաննողները Եռսուֆ եւ Շահին անուն երկու փախստական քիւրտերն են կ'ըսուի, այսու ամենայնիւ Տ. Խաչատուր սրբազանն ալ ուրիշ միա-

յառաջագոյն ի մանկութեան իւրում՝ եկեալ յԱղթամար ծառայէր յոտս Պետրոս Պիւլպիւլին եւ ինքն իսկ էր ի Գաւառու (որ է հին Ուշտունիք), ի գեղջէն Բողոնիս, մօտ յ'Աղթամար (որդի Շէրոյ անուն Նեստորական ասորւոյ մը, բոս Բաղունի վարդապետի, «Արքայ», էջ 52), ապա ի գիպել տարագրել Պետրոս Պիւլպիւլին յԱղթամարայ, խոյս տայ եւ խաչատուրն ի կտուց անապատն. ուստի եւ յետ աւուրց՝ երեք միաբանք աշխարհակոթք կտուցայ... առեալ ընդ իւրեանս զայս պատանին նորահաս մատաղ՝ զխաչատուրն, գիմեն ի Ս. Էջմիածին... Նազուխան աւանանալ վարդապետ ոմն Ս. Էջմիածնի... կացուցանի տեսուչ Ս. Հռիփսիմեանց վանից, եւ խաչատուրն ծառայելոյ ի պէտս երթայ ընդ Նազուխանին. յետ ժամանակաց վախճանի՝ Նազուխանն եւ գումարը զրամոց նորին մօտենն ի ծոց խաչատուրին: Նոյնպէս յաջողի կրկին ծառայել խաչատուրն Յովհաննէս եպիսկոպոսի ումնն. եւ ի մեռանել եպիսկոպոսին՝ մեծ մասն հարստութեանց նորին թաղուցանէ խաչատուրն ի ծոց իւր... Եւ անցանէ խաչատուրն ի Ս. Էջմիածնայ եւ զայ... յԱղթամար. ձեռնագրի վարդապետ ի Մարգար եպիսկոպոսէն Հիլանու... Յովսէփ վրդ. Տեղապիր. էջ 9: Կ'ըսուի թէ Յովսէփ Վ. Սոլախեան գրած է խաչատրոյ ընդարձակ կենսագրութիւնը՝ բայց ըստ քմաց կաթողիկոսին, որով յատահելի չի կրնար համարուիլ (հմտ. Արեւելք 1896):

բանից հետ կ'երեւի թէ մեծ մասնակցութիւն ունեցած է գործոյն մէջ¹: Տարի մը ետքը՝ 1866, Յունիս 12ին Ազգ. Պատրիարքարանի Վիճակային Եկեղեցական Ժողովը հետեւեալ վճիռը տուած է այս մասին. «Վիճակային Եկեղեցական Ժողովս տեղեկանալով եթէ խաչատուր եպիսկոպոս Աղթամարայ հաշգուցեալ Պետրոս կաթողիկոսին կենդանութեան ատեն ինքզինքը անոր տեղ կաթողիկոս օծել տուեր է, անվաւեր վճռեց անոր կաթողիկոսութիւնը²: Նոյն Ժողովը մի եւ նոյն ժամանակ նոր ընտրութեան համար եռանուն ցանկ մը կը պատրաստէ: Այս հիման վրայ Ազգ. Ժողովը 1866 Յունիս 22ի նիստին մէջ թափուր կը հրատարակէ զԱղթամար. եւ 1866 Հոկտեմբեր ամսոյ վերջերը Պատրիարքական խառն Ժողովը Աղթամարայ վանուց կաթողիկոսական տեղապահ կը կարգէ³: Նոյն տարւոյ Նոյեմբերի 14ին ալ

1 Իզմիրլեան, էջ 1012-1013:

2 Անդ, էջ 1015:

3 Ունիմ աչացս առջեւ. Յովսէփ եպիսկոպոսի մէկ ինքնագիր նամակն գրուած 1867, Սեպտ. 17ին յԱղթամար, հասցեակիրն է «Քրիստոսագոր եւ Մեծահաճատ վանմաշուք... Բէյ» մը, որ հաւանօրէն կ'ապրէր Կ.Պոլիս: Հոս ակնարկելով խաչատրոյ անուղղայ գործերը՝ կը յաւելու. «Եւ ոմն ի նորին շարանենի խորհրդակցէն առաքեալ է այսոր զմաքուր լեւիթ ձեր նենկատութիւնըք նաղկանցուցանէ. ո՞չ թողեալ զարդարն եւ զիրան զսուան բարոզէ՛ր՝ կայր դորա ընդ ստութեան. պատճառն արգարուիթեամբ ասեմ, հանապազ խորհրդակից է դա որ է Յակոբ եպիսկոպոս. չվայելէր դորա եւ նորա յանդիմիլ յոյնպիսի եղեռնագործութիւն. յովերակս դարձուցին զսուրբ Աթոռոյ՝... «Արդ արտասովախառն ձայնիւ աստուտ ասեմ»...

կ'որոշէ որ խաչատուր գայ Կ. Պոլիս ի դատ¹։
Բայց խաչատուր Կ. Պոլիս կը հասնի հազիւ
1868 Հոկտ. 12ին։ Քննութիւնը օր աւուր կը
կնճռոտին. միւս կողմանէ Աղթամարցիք անդա-
դար դիմումներով եւ սպառնալիքներով կը պա-
հանջեն խաչատուր հաստատութիւնը։ 1875
Դեկտ. 4ին Եկեղեցական վիճակային ժողովը
խնդրոյն վերջ տալու համար բաւական կը հա-
մարի խաչատուր երդմամբ խոստովանութիւնն
լսել իւր սպանման մասնակցութեան նկատմամբ.
որուն արդիւնքի վրայ կը կայացնէ որոշումն.
«Համագումար ժողովս կը վճռէ թէ՛ խաչատուր
կաթողիկոս իւր նախորդին՝ այս ինքն Պետրոս կա-
թողիկոսի սպանման ոճրոյն մէջ Բ. Դրան ժա-
մանակաւ յարուցած կասկածէն ազատ եւ
անպարտ է Ազգային եկեղեցւոյ եւ խղճի
առջեւ։ Ուստի Ամենապատիւ խաչատուր Սրբա-
ղան... օրինաւոր կաթողիկոս է Տանն Աղթա-
մարայ²։ Այս վճռէն ետքն ալ կ'ըլլան ինչ ինչ
խնդիրներ Ազգային ժողովոյն կողմանէ, բայց ա-
մէնէն վերջը կը հաստատուի վերոյիշեալ վճիռը.
եւ խաչատուր կաթողիկոս կը մեկնի Կ. Պոլսէն
դէպ ի պաշտօնավայրն 1876 Հոկտ. 20ին, զար-
դարուած կուրծքը Մէճիտիյէ առաջին կարգի

ողորմել մեծի եւ ողորմելի տանս, կրկին սիրով հայեւջիք
եւ քաջէ՛ր շուր Լեւոնի... «Պաշտօնի ճակարակութեան ի դիմաց աղ-
քատիկ Աթոռոյս առաքեցաք առ Ազգայինամուծիւնդ։»

¹ Անդ, էջ 1016—1017։

² Անդ, էջ 1040։

պատուանշանով։ Ըստ տեղեկագրին Երեմիա
եպիսկոպոս Տէր-Սարգսեանի, ուղղուած առ
Գէորգ Կաթողիկոս Ելմիածնի, «մինչեւ որ խա-
չատուր կաթողիկոս իրեն վերագրուած յան-
ցանքը կը քաւէ՝ 1500 ոսկիի կը նստի¹»։

Խաչատուր կաթողիկոսութեան այս տխուր
սկզբնաւորութիւնը պատկերն է միեւնոյն ժա-
մանակ անոր յետագայ գործունեութեան։
Առանց մասնաւոր ուսումնական ընթացք մը կա-
տարած ըլլալու՝ յեցած էր միայն բնատուր
ճարտարամտութեան վրայ, խորամանկ, լաւ տե-
ղեակ ժամանակակից քաղաքական պարագանե-
րուն՝ գործեց աւելի անձին շահերուն համար,
քան իւր զգեցած բարձր պաշտօնէն պահան-
ջուած պարտուց համապատասխանելով՝ ժողո-
վոյեան բարօրութեան նայեցաւ, թէեւ «եթէ
վրդեան բարօրութեան նայեցաւ, թէեւ «եթէ
կամք ունենար՝ իւր բնածին ընդունակութիւն-
ներով իւր ազգին կարող էր մեծամեծ ծառայու-
թիւններ մատուցանել²»։ Իւր սխալը իմացաւ
նա շատ ուշ՝ երբ 95 թուականի սարսա-
փելի դիպաց ենթարկուեցաւ նաեւ Վասպու-
րական³։

Լեւոնեան⁴ անոր գործերուն վրայ խօսե-
լով կը գրէ թէ իւր թեմին մէջ շատ եկեղե-
ցիներու շինութեան պատճառ եղած է ի հի-

¹ Բիւզանդիոն, Թ. 1203։

² Արաքս, էջ 54։

³ Հմմտ. առ այս խաչատուր 1895, Դեկտ. 19 թուա-
կիւր տեղեկագրին առ Մատթ. Իզմիրլեան պատրիարք.
Հրտ. ԱՐԲՏ. 1896, Մայիս, էջ 245—249։

⁴ Բիւզանդիոն, Թ. 1203։

մանց շինելով կամ նորոգելով քայքայած եկեղեցիներ. Աղթամարայ կղզւոյն մէջ եւ անկէ դուրս շատ մը շէնքեր ալ շինած է, որոնց մէջ նշանաւոր է Ախլանց՝ ծովեզերեայ երկյարկանի ու զուարճարի վեհարանը եւ առընթեր դպրոց մը: Վեհարանի դռան ճակատին կայ անթուական արձանագրութիւնս.

«Վեհարանս եւ դպրոցս նոր հիմանց կանգնեալ
ձօնեմ բազմակարօտ իմ ազգին,
Ի կայսրութեան ինքնակալին օսմանեան Համիտ
երկրորդ վեհապետին յաղթական.
Թէպէտ եռանդ սիրոյս վաղուց ստիպէր,
Բայց զբաղմունք իմ հոծ գործով ոչ ներէր-
քան զամէն ինչ նուիրական էր հոգւոյս,
Ընդ շինութեանց զբարոյական առեալ լոյս,
Ուսումնասէր մանկամբ Հայոց ջանալ միշտ,
Զիմ սգակիր ժողովրդեան ջնջել վիշտ.
Տէր Խաչատուր կաթողիկոս Ռշտունցի,
Չեր աղօթից կարօտ ծառայ Յիսուսի¹»

Ասոր ամէնէն աւելի գնահատելի գործն եղած է Աղթամարայ վանուց մէջ շինել տուած Թանգարանը, որուն մէջ հաւաքած է վանքին ի հնուց անտի մնացած շատ մը թանկագին ձեռագիրները, նոյնպէս այլ եւ այլ եկեղեցիներու մէջ կամ անհատականաց քով պահուած ձեռագիրները:

1895ին անրուսեղի հիւանդութեան մը

¹ Ազգագր. Հանդ., Ի, էջ 208-209.

բռնուած՝ Վան կը տարուի, ուր բաւականատէն բժիշկներէ խնամուելով, բայց Հապաքիներով՝ նոյն տարին Գեկտեմբեր 22ին կը վախճանի: Մահկանացուն Աղթամար փոխադրուելով կը թաղուի իր կենդանութեան պատրաստել տուած փառաւոր շիրմին մէջ, որ հետեւեալ տապանագիրը կը կրէ¹ մերձաւոր ընթերցուածովս.

Խաւար շիրմիս իմ, սիրուն այցելու,
Ասել քեզ հոգերս, ո՞հ չունիմ լեզու...
Չուառ ի գահ տունս բեկեալ նիղակաց
Ազգիս դառն ցաւոց հեծութեան ի բոց
Տոչորեալ հայրապետն եմ Ռշտունի,
Որ Խաչատուր անձս Խաչին զօհեցի.
Իհիւսեալ շինութեանց փունջս զանազան
Բամեալ խաչս եւ աջս հինս ի Թանգարան,
Կաթսայ սուրբ Իւղոյն՝ Է աղաւնին օծման,
Աւետարանս, Թանգ շուրջառ, գաւազան,
Թողեալ յիշատակ նուէր տաճարիս.
Ունէի դեռ նոր գործոց տենչն ի յիս,
Ն արդարեւ Բ. Համիդ վեհ Սուլթան
Ղօղեաց զիս ի փառս յառաջինս նշան,
Ի մեծ պարծանքս գահիս Արծրունեան,
Կեանքս, խիղճս եւ հոգիս այլ սոքօք չցան
Ու հողմովք ժանդից հառաչքս ոչ չիջան.
Սէրս, յոյսս՝ ի Յիսուս, բաժինս՝ այս տապան:

Օծեալ 1864 Սեպտ. 12.

Վախճանեալ 1895 Դեկտ. 22 ի Վան:

¹ Բիւզանդիոն, Թ. 1204 (պակաս տողերով) եւ Ազգ. Հանդ., Ի, էջ 212 (սխալ ընթերցուածներով):

Խաչատուրյ մահուընէն ի վեր թափուր կը մնայ կաթողիկոսական Աթոռը: Ի սկզբան յանձնուեցաւ կառավարութիւնն վանայ երբեմնի առաջնորդական տեղապահ Մարգարեան Արսէն վարդապետի՝ կաթողիկոսական փոխանորդի տիտղոսով: Այնուհետեւ անցաւ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանի վերին հսկողութեան ներքեւ կազմուած Տնօրէն խորհուրդի մը, որ տեղապահի մը նախագահութեամբ կը վարէ գործերը (հմմտ. վերը, էջ 31—32):

Այսպէս չարաչար եղաւ կործանումն շինուածքի մը, որուն հիմերն դրուած էին աւազի վրայ: Թէեւ կրցաւ Աղթամարայ կաթողիկոսարանը 782 տարուան կեանք մը վայելել, բայց մեծ ոգորմամբ, միշտ ահի եւ երկիւղի մէջ: Բնականաբար այսպիսի շինուածքի մը մէջ չէր կրնար կեանքն երջանկաբեր ըլլալ, տեսնել ցանկալի օրեր, պայծառանալ յառաջագիմութեամբ: Կաթողիկոսութիւնն անդստին ի ծննդոց ծանրաբեռնուած նղովքի տակ՝ չվայելեց ընդհանուր հայասեռ ժողովրդեան համակրութիւնն եւ սէրը, եւ միշտ խորթ նկատուեցաւ: Կենսունակութիւն կը պակսէր իրեն, նման անդամի մը, որ զըկուած ամբողջական մարմնոյ հետ երակներու միջնորդութեամբ թարմ արեան անարգել խաղացքէն՝ տակաւ տակաւ կը հիւժի, կը տկարանայ, եւ ի վերջոյ կը տարրալուծուի կամ կը դոսանայ՝ ի վնաս իրեն եւ ամբողջ կազմուածքին: Ոչինչ փոփոխութիւն յառաջ բերաւ այս

հիւանդագին դրութեան վրայ Զաքարիայի բախտախնդիր օգափոխութիւնն Էջմիածին եւ կաթողիկոսական աթոռին կարծատեւ վայելումը:

Արտաքին աննպաստ հանգամանքներն աւելի վատթարացուցին դրութիւնը: Մեկուսացած վասպուրականի լեռնապատ մութ անկիւն մը, շրջապատուած քիւրտ վաչկատուն, անհամբոյր եւ այլադէն ցեղերէ՝ ենթարկուած մնաց անդադար հարկապահանջութեանց, զրկմանց եւ հալածանաց: Փոխանակ շրջակայ վայրագ ցեղերու վրայ ազդելու բարոյապէս՝ ինքն անաշնուացաւ անոնց ազդեցութեան տակ: Բարեկարգական օրէնքներն տակաւ տակաւ քայքայեցան. տգիտութիւնն սկսաւ շահապետել իւր սարսափելի իրականութեամբ: Ոճիրներ կը ներկայանան պատմութեան ատենին առջեւ, մանաւանդ վերջին հարիւրամէին, որոնք իրենց չքմեղանքը միայն բարբարոս շրջակայքէն կրնան ընդունիլ:

Չենք ուզեր այսու սակայն ժխտել, թէ Աղթամար իւր իւր 800 ամեայ կենաց մէջ չվայելեց պայծառ գարուններ ալ: Զաքարեանց եւ Գրիգորիսեանց շրջանն (1300—1600) ամենափայլուն ժամանակն եղաւ այս կողմանց, երբ գրչութեան արուեստն մեծ խանդով մշակուեցաւ վանքերու մէջ, ինչպէս մեծ թուով ձեռագիրներ օրինակուած Աղթամարայ թեմին մէջ կը վկայեն. Դանիէլ Աղթամարցի, Թովմա Մինասեանց, Հայրապետ աբեղայ... համբաւաւոր

գրիչներ հանդիսացան այս շրջանին. բայց Աղ-
թամարայ անունն հռչակեց մանաւանդ Գրի-
գորիս Աղթամարցի իւր անմահ բանաստեղծու-
թիւններով, որոնք շուտով հասարակաց ստա-
ցուածք եղան. եւ Զաքարիա Գնունեցի, իրմէ
յառաջ Յովհաննէս Արժիշեցի, Մխիթար Մե-
ծոփեցի, նոյն իսկ Գրիգոր Խլաթեցի եւ ուրիշներ
Աղթամարայ շրջանակին կը վերաբերին: Բայց
ԺԶ դարու խոնարհելուն հետ մար կը մանեն
այս անուններն ալ եւ այնուհետեւ արեւելեան
խաւար գիշերներն կը յաջորդեն անվերջ՝
մթութեան թանձր քողին տակ անհետաց-
նելով ամէն նշմար անցեալ արեգակնային
օրերուն:

Այսպիսի կացութեան մէջ Էջմիածնի եւ
Կ. Պոլսոյ օրինաւոր իշխանութիւնք կատարեալ
իրաւանց մէջ էին միջամտելու Աղթամարայ
գործերուն մէջ եւ չափ եւ սահման գծելու:
Անարդար չէր նոյն իսկ կաթողիկոսական աթո-
ռոյն ի սպառ բարձման սպառնալիքն եւ գոր-
ծագրութիւնը, քանի որ իշխանութեամբ կը
զեղծանէին միայն կաթողիկոսները՝ դադրած
օգտակար գործունէութենէ: Ի՞նչ տարակոյս
թէ տեղապահ մը կամ պարզ առաջնորդ
մը՝ ընտրուած օրինաւոր իշխանութենէ եւ
հմուտ ժողովուրդեան պէտքերուն՝ աւելի շա-
հաւէտ պիտի գործէր ի նպաստ ժողովուրդեան
հոգեւոր զարգացման. ինչպէս ի վերջոյ ստի-
պեցին պարագայք զայս արդեամբք ի գլուխ
հանել:

Աղթամարայ կաթողիկոսութիւնն — ինչ-
պէս պատմութեանս ընթացքն ցուցուց — աւե-
լորդ էր անդէն ի սկզբնաւորութեան, աւելորդ
նկատուեցաւ յընթացս դարուց, աւելորդ երեւ-
ցաւ նաեւ ներկայիս. ուստի եւ արդար էր անոր
դադարումը:

Կարեւոր կը համարիմ հոս զետեղել
«Հաւաքարանի» տուած կաթողիկոսական յա-
ջորդութեանց անուանացանկին վերջին՝ ԺԵ—
ԺԹ դարերու վերաբերեալ մասը¹, սկսել Զա-
քարիա կաթողիկոսէն († 1464) մինչեւ 1823:
Առաջին ԺԵ եւ ԺԶ դարերու կաթողիկոսաց
անունները պատմական չեն. բայց կ'երեւայ թէ
ԺԵ դարէն ասդին՝ Գրիգորէն սկսեալ, հայա-
վատութեան նկարագիր ունին եւ կրնան ինչ
ինչ մուծուիլ մեր ցանկին մէջ՝ յատկապէս
«Մարտիրոս Գուրջի» կաթողիկոսին յաջորդող
անունները, բայց միշտ հարազատութիւնն կան-
խաւ պատմական փորձաքարի վրայ քննելէ
ետքը: Մենք դիտմամբ չափնք զասոնք մեր
ցանկին մէջ, որովհետեւ պատմական կուռան
չկրցանք գտնել:

67. Զաքարիա եղբորորդի տէր Գաւթի
(† 1464 = § 11):

68. Թադէոս:

69. Միքայել:
 70. Սարգիս:
 71. Կարապետ Խիզանցի:
 72. Ստեփանոս, այր առաքինի (= ? § 12):
 73. Ներսէս:
 74. Գրիգոր (= ? § 16—18):
 75. Եղիազար:
 76. Բաղդասար:
 77. Ղազար:
 78. Աւետիս մականուանեալ Կարմիր:
 79. Գրիգոր ջատագով իմաստութեան
 (= ? § 16—18):
 80. Աբրահամ:
 81. Յովհաննէս:
 82. Ներսէս:
 83. Ստեփանոս:
 84. Բաղդասար:
 85. Կարապետ, մականուանեալ... (դասարկ):
 86. Մարտիրոս մականուանեալ Գուրջի,
 յերկրէն Մոկաց, ի գեղջէն Նանէնից:
 Սա ըլլալու է Մ. Փշուղին, որ 1660/62ին կը
 յիշուէր (§ 19), ինչպէս մենք ալ նոյնացուցած ենք:
 87. Բաղդասար ի տանէն Աղատաց:
 Ուրիշ կողմանէ անծանօթ: Հաւաքարանք չի
 յիշեր հոս զՊետրոս (§ 20), որուն 1670ին կը պատահէր
 տապանաքարի մը վրայ:
 88. Ստեփանոս:
 Ըլլալ թերեւս այն Ստեփանոսն (§ 21) որ 1671ին
 կը յիշուէր Էջմ. Գեորգ. Յուդ. Թ. 375: Մտադիր

կ'ընեմ որ յիշատակարանիս թուականը «ՌՃԻ» ձեռ-
 քիս տակ եղած ձեռագիր ցուցակին մէջ նաեւ ՌՃԻ
 կրնայ կարգացուիլ (Հմմտ. էջ 117): Հաւաքարանին
 ալ անծանօթ է Փիլիպպոս:

89. Մարկոս յաշխարհէն Բաղդերունեաց
 ի գեղջէն Բլուրմակայ:

Հաւաքարանը չի յիշեր հոս Կարապետն (§ 22)
 որ 1677ին անգամ մը կը յիշատակուէր: Նոյնպէս
 անծանօթ կը մնայ իրեն Յովհ. Թիւթիւնջի (§ 23), որ
 Կարապետէն յառաջ կամ վերջն երեւցած է: Բայց
 կրնայ Մարկոս պատմական անձ եղած ըլլալ, ուստի եւ
 իր անունը մուծուիլ յաջորդութեանց շարքին մէջ:

90. Թումա ի մօրէն յԱղատ տանէ եւ ի
 հօրէ Ուշտունի, ի գեղջէն Երեզայ:

Լեւոնեանի հետեւելով Թովմայի (§ 24) ծննդա-
 վայրն նշանակեցինք Յերժ. Բ.ՉՄ. «Ի գեղջէն Երեզայ»
 կը կարդայ: Պէտք է քննել այս կէտն համեմատու-
 թեամբ ձեռագրաց: Հաւաքարանն չի գիտեր Ա-Է-Է-Է
 անունը:

91. Սահակ Արծկեցի:

Հմմտ. § 25 (1698):

92. Յովհաննէս մականուանեալ Կեծուկ:

Հմմտ. § 26 (1699—1704):

93. Հայրապետ Փաբխեցի:

Հմմտ. § 27: Լեւոնեան ծննդավայրն «Փայի»
 գիտէ:

94. Յովհաննէս ի Հայոց ձորոյ:

95. Գրիգոր Գաւաշեցի:

Մեր ցուցակին մէջ Յովհաննէս Հայոց ձորեցի
 Գրիգոր Գաւաշեցւոյ յաջորդ նշանակուած է (§ 28—29),
 քանի որ Գրիգոր 1707—1711 տարիներուն կը յիշա-
 տակուէր, եւ Յովհ. 1720ին՝ անգամ մը միայն: Այս

կէտն լաւագոյն աղբիւրներու հիման վրայ քննութեան կարօտ կը մնայ:

96. Թուամա յերկրէն Համկու:

97. Ղաղար Մոկացի, առաքինի:

Թէ Թուամա եւ թէ Ղաղար այլուստ անծանօթ կը մնան. բայց պատճառ չկայ անպատմական համարելու, յամենայն դէպս կարճատեւ եղած է իրենց կաթողիկոսութիւնը:

98. Գրիգոր Խիզանցի, ի տանէն Մեծաց: Հմմտ. § 30 (1725):

99. Բաղդասար Բաղիշեցի:

Հմմտ. § 31 (1735—1743):

100. Սահակ Աղբակեցի:

101. Յակոբ Ամթեցի:

Այդ մէջ Բաղդասարի եւ Նիկողայոսի կարելի է ենթադրել զասոնք: Մեզի անծանօթ են յանուանէ Բաղդասարի յաջորդն եւ Նիկողայոսի նախորդը:

102. Նիկողայոս Սպարկերտցի, ի գեղջէն Լուարայ ի տանէն մեծի Սեւոնց Գրիգորի...:

Հմմտ. § 32 (1736—1751):

103. Գրիգոր:

Հմմտ. § 33 (1751—1761):

104. Թուամա Աղթամարցի, ի ցեղէ Գագիկ Թագաւորին:

Հմմտ. § 34 (1761—1783):

105. Կարապետ Ղալմբէսմենց:

Հմմտ. § 35 (1783—1787):

106. Յովհաննէս Սպարկերտցի:

Սա այլուստ անծանօթ կը մնայ. թերեւս յետ Կարապետի՝ հակառակ Մարտի (§ 36) եւ Թէր-Դր-ի (§ 37) զորոնք Հաւաքարանը չի ճանչնար, գիրք բռնած ըլլայ:

107. Միքայէլ Վանեցի. յոյժ երաժիշտ: Հմմտ. § 38 (1796—1810):

108. Կարապետ Հատախցի, յոյժ ողորմած: Հմմտ. § 39 (1813):

109. Խաչատուր Վանեցի, առաքինի եւ սուրբ:

Հմմտ. § 40 (1803—1814):

110. Յարութիւն Արտոնեցի...:

Հմմտ. § 42 († 1823). Խաչատուրի եւ Յարութիւնի մէջ տեղ կը յիշուի Կարապետ մը (§ 41) 1616ին, որ Հաւաքարանի անծանօթ է:

111. Յովհաննէս Հատախցի, ի գեղջէն Ծղայ:

Հմմտ. § 43 (1823—1843):

Այս եղանակաւ կը ստանանք Հաւաքարանի Թ. 86—111 յաջորդութեանց շարքին մէջ ցանկ մը, որ յինքեան գոհացուցիչ է եւ զիւրաւ կրնայ լրացուիլ այլուստ ծանօթ անուններով: Բայց ոչ այսպէս անկէ յառաջ նշանակուած անունացանկը: Թէ ինչո՞ւ հաւաքիչն Ղաղար ինչ ինչ անուններ դուրս ձգած է, դժուարին է լուծել. հաւանօրէն անոնք չեն հասած իւր ծանօթութեան (Հմմտ. վերը, էջ 3):

Ի մէջ կը բերեմ կարեւոր յիշատակարան մը յաւելի էջ 115, ուր Ստեփանոս Գ. Էջմիածնի կաթողիկոս կը յիշուի եւ կաթողիկոսութեան առաջին տարին, ջ. Ժ. կը նշանակուի.

“Եւ արդ գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի
 խաթ քաղաքի, ընդ հովանեաւ Մատենականից
 Ս. Աստուածածնին, Ս. Սարգսին եւ Ս. Գեորգիոսն,
 ձեռամբ յոգնամեղ եւ անխմստ գրչի Մկրտչին,
 սուտանուն քահանայիս. յամի ԶԺԵ Թըւականի
 ի հայրապետութեանն տեառն Ստեփանոսին Էջ-
 միածնի կաթուղիկոսի, որ այս ամ հաստատեցաւ
 շնորհաւքն Աստուծոյ¹։”

БИБЛИОТЕКА
 ИНСТИТУТА
 БУДТЕКОВЕДЕНИЯ
 Академии Наук
 СССР

¹ Հ. Ե. Բոսեան՝ Զուգակ հայերէն ձեռագրաց կար-
 նոյ եւ շրջակայից (անախ). Աւետարան կրիւք գեղջ Գրիա-
 տոս Թագաւոր եկեղեցւոյն։

ԿԳ. Սահմանաւոր խ., Մխիթար Գօշի Դատաս-
 տանագիրքն ու հին Հայոց քաղաքացիական իրա-
 տնքը։ 1911։ Էջ ԺԲ+344։ Ֆր. 5.—

ԿԴ. Առաքելեան Հ., Պարսկաստանի Հայերը, նրանց
 անցեալը, ներկան եւ ապագան։ Ա. 1911։ Էջ Ը+97։
 Ֆր. 1.50

ԿԵ. Թովմառեան Հ. Ղ. Վ., Միջնադարեան ազ-
 գային տաղաչափութիւն համակարգն. Էջ 1-48։

ԿԶ. Ալիմեան Հ. Ն., Եովնաթան Նաղաշ եւ Նաղաշ
 Եովնաթանեանք եւ իրենց բանաստեղծական եւ
 նկարչական աշխատութիւնը։ 1911։ Էջ 49-117։
 Ֆր. 1.50

ԿԷ. Մեմեղիշեան Հ. Գ. Ժ. Վ., Գրիգոր Մա-
 զիստորոսի “Գամազտականի”, ամբողջական լու-
 ծումը։ 1912։ Էջ ԺԱ+162։ Ֆր. 1.50

ԿԸ. Գաբրիէլեան Գ. Ս., Անայ Գա-
 լառաբարբառը եւ Արդի Հայերէն լեզուն։ 1912։
 Էջ Է+416։ Ֆր. 6.—

ԿԹ. Մարկոսաւրտ Պրոֆ. Գ. Ս., Պատմութիւն
 Հայերէն Նշանագրերու եւ վարուց Ս. Մաշթոցի։
 Թրգմ. Հ. Ա. Վարդանեան։ 1913։ Էջ Է+59։
 Ֆր. 1.50

ԿԺ. Աճառեան Հ., Հայոց գրերը, ընդ մամուլ։

Հ. Մառիկեան Հ. Ա., Անանունը կամ Կեղծ-
 անքէն, քննական ուսումնասիրութիւն։ 1913։ Էջ
 Է+91։ Ֆր. 1.50

ՀԱ. Թորգոմեան Ս. Վ. Յ., Երեմիա ԶԷԼԱԿԻ ԲԷՏ-
 մարմնան Ստամբուլի Պատմութիւն։ 1913։ Էջ
 Է+412։ Ֆր. 5.—

ՀԲ. Վարդանեան Հ. Ա., Դատական մանր քնա-
 գիրքեր եւ ձեռագրական համեմատութիւններ, Ա.։
 1913։ Էջ Ը+155։ Ֆր. 1.75

ՀԳ. Մարկոսաւրտ Պրոֆ. Գ. Ս., Հայ Բա-
 գրատունեաց ծիւղագրութիւնը ծանօթութիւննե-
 րով։ Թրգմ. Հ. Ս. Հասրոզեան։ 1913։ Էջ 68։

ԴԵ. Մարկոսաւրտ Պրոֆ. Գ. Ս., Վրական
 Բագրատունեաց ծագումը։ Թրգմ. Հ. Ս. Հասրոզ-
 եան։ 1913։ Էջ 69-150։ Ֆր. 1.75

- 2
20. Վարդանեան Հ. Ա., Բաղարմնական դիտողութիւններ, Ա. 1913. Էջ 120: Փր. 2.—
21. Գիշտեցիք Կ., Հոռվմէական Հայաստան եւ հոռվմէական սատրապութիւնները Դ-Ձ դարերուն, Թրգմ. Հ. Մկրտիչ Վ. Նորշումն: 1914: Էջ Է+94: Փր. 120
22. Վարդանեան Հ. Ա., Բաղարմնական դիտողութիւններ, Բ. 1914: Էջ 110: Փր. 3.—
23. Սրապեան Հ. Ի.՝ Ս. Յակոբ ազգային հիւշնդանոց: 1915: Էջ ԻԴ+477: Փր. 6.—
24. Գալեմքեանեան Հ. Գր. Ժ. Վ., Կենսագրութիւններ երկու հայ պատրիարքներու եւ տանն եպիսկոպոսներու եւ ժամանակին հայ կաթողիկոսայ: 1915: Էջ Ը+384: Փր. 4.—
25. Դաւիթ-Բեկ Մ. Ս., Արաքկիւրի գաւառաբարսոց: 1919: Էջ ԺԱ+292: Փր. 5.—
26. Տաշեան Հ. Յ. Վ., Արշակունի դրամներ, Ա: 1919: Էջ Է+192: Փր. 3.—
27. Տաշեան Հ. Յ. Վ., Պոնտական ուսումնասիրութիւնք: Մասն Ա.՝ Հետազոտական ուղեւորութիւն և Պոնտոս. Բ. Գ. Կ. Անդերսընի: Մասն Բ.՝ Ուղեւորութիւն հնախօսական հետազոտութեան և Պոնտոս եւ և Փոքր-Հայո. Փր. եւ Եւգ. Կիւմնի եղբարց: 1919: Էջ Է+420: Փր. 6.—
28. Փէրիսթեան Հ. Վ., Յուցակ Եւրոպական-Հայկական հրատարակութեանց 1896-1910: 1919: Էջ Է+273: Փր. 6.—
29. Գալեմքեանեան Հ. Գր. Ժ. Վ., Նորագոյն աղբերք եզնկայ Կողբացոյ: 1919: Փր. 3.—
30. Խաչաթեան Բ., Արաբացի մատենագրեր Հայաստանի մասին: 1919: Էջ Է+147: Փր. 3.—
31. Տեք. Պողոսեան Գր., Նկատողութիւններ Փաւստոսի պատմութեան վերաբերեալ: 1919: Էջ 126: Փր. 3.—
32. Ակիւնեան Հ. Ն. Վ., Գաւազանագիրք Կաթողիկոսաց Աղթամարայ: Պատմական ուսումնասիրութիւն: 1920: Էջ ԺԱ+200: Փր. 4.—

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0165718

